

Mandukya bhasanam
Giri

मण्डूक्यभाष्यानंदगिरिपञ्च

5401

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ परिपूर्णपरिज्ञानपरिनिष्प्रसते सते ॥ विष्णवे जिष्णवे तस्मै कृष्णनामवते नमः ॥ शुद्धानंदपादांभोजद्वंद्वमद्वंद्व
तास्य देवं ॥ नमस्कृते पुरस्कृते तत्त्वज्ञानमहोदये ॥ गोडपादीयभाष्यहिप्रसन्नमिव लक्ष्यते ॥ तदर्थतोऽतिगंभीरं व्याकरिष्ये स्व
शक्तितः ॥ ३ ॥ पूर्वयद्यपि विद्वंसो व्याख्यातमिह चक्रिरे ॥ तथापि मंदबुद्धीनामुपकाराय यत्पते ॥ श्रीगोडपादीयार्थस्य नाराय
प्रसादतः प्रतिपन्नान्मांडक्योपनिषदार्थाविवेकरणपरानविश्लोनाचार्यप्रणीतान् व्याचिरव्यासुर्भगवान् भाष्यकारः चिकी
र्षितस्य भाष्यस्याविघ्नपरिसामास्यादिसिद्धये परदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्वकं तन्ममस्कारलक्षणं मंगलाचरणं शिष्टाचार
प्रमाणकं मुरवतः समाचरन्मार्गदिपेक्षितमभिधेयाद्यनुबंधमपि सूचयति ॥ प्रज्ञानेत्यादिना तत्र विधिमुखेन वस्तुप्रतिपा
दनमिति प्रक्रियां प्रदर्शयति ॥ यत्परब्रह्मतन्मत्तोऽस्मीत्यस्मदर्थस्य तदेकस्मरणरूपं नमनं सूचयता ब्रह्मपास्तदर्थस्य
प्रत्यक्तत्वं सूचितमिति तत्त्वमर्थयोरैक्यविषयो ध्वनितः ॥ यच्च ह्यस्य प्रसिद्धावद्योतकत्वाद्देवतासिद्धं यद्ब्रह्मतन्मत्तोऽस्मीति संबंधे
नमंगलाचरणमपि श्रुत्या क्रियते ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादेव जननमरणकारणाभावात्तन्मज्जमित्युक्तं जननमरणप्रबंधस्य
संसारत्वात्तन्निषेधेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शयता संसारानर्थनिवृत्तिरिह प्रयोजनमिति द्योतितं यद्यद्वितीयं स्वतो संसारि ब्रह्म
चेदोतप्रमाणकं तर्हि कथमवस्थात्रयविशिष्टा जीवाभोक्तारोऽनुभूयंते भोजयिता चेश्वरः श्रूयते भोज्यं च विषय जातं पृथगुपल
भ्यते तदेतद्वैते विरुद्धते इत्याशंक्य ब्रह्मण्येव जीवा जगदीश्वरश्चेति सर्वकाल्पनिकं संभवतीत्याभिप्रेत्याह ॥ प्रज्ञानेति प्रकृ
तं जन्मादिविक्रियाविरहितं कूटस्थं ज्ञानं तत्तत्परिणामं वस्तुप्रज्ञानं तच्च ब्रह्म प्रज्ञानं ब्रह्मेति श्रूयते तस्यां शब्दार्थयो जीवाश्चिदाभा
साः सूर्यप्रतिबिंबकल्पानिरूपमाणे बिंबकल्पाद्ब्रह्मणो भेदेनासंतः तेषां प्रतानाविस्तारास्तैरपर्यायमेवाशेषशरीरव्यापि
भिस्तदेवाह स्थिरेति स्तिरावृक्षादयश्चरामनुष्णादयस्तेषां निकरः समूहः तं व्याप्तुं इल्लिप्तेषामिति तथा तैरितियावत्लोकालो
क्यमानविषयाः तान् व्याप्येति विषयसंबंधोक्तिस्तत्फलं कथयति भोगाः सुखदुःखादिसाक्षात्कारास्तेषां स्तुतिश्चैव सुखं त
मत्तदेव तानुगृहीतवार्हद्विषयद्वारा बुद्धेस्तत्र द्विषयाकारपरिणामजन्यत्वं तान् भुक्त्वा स्वपितीति संबंधः ॥ एतेन जागरितं ब्रह्म
एकलितमुक्तं तत्रैव स्वप्नकल्पनां दर्शयति ॥ पुनरपीति जाग्रद्वेतुधर्माधर्मक्षयानंतर्ययुनः शब्दार्थः स्वप्नहेतुकमोदवच
सतीत्यपि नोच्यते ॥ न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि रज्जुलाविषयाश्च संति किंतु धिषणाशब्दितबुद्ध्यात्मानोवासानात्मानो विषया
भासंते ताननुभूयस्वपितीत्यर्थः तेषां प्रापकमुपन्यस्यति कामजन्या निति कामग्रहणं कर्म विद्ययोरुपलक्षणार्थं अवस्था

का

दे

५८

द्वयकल्पनां ब्रह्मणि दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्तिकल्पनां दर्शयति। **यत्वेति** सर्वविशेषाः स्वरूपाः सूक्ष्माश्च जागरितस्य प्ररुपा
 स्तान् पीतास्यमिच्छन्नेति लाप्यस्त्वपि तिकारणभावेन तिष्ठतीत्यर्थः। तत्रानंदप्राधान्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि मधुरभुगि
 ति॥ अदस्य त्रयस्य मायाकृतस्य मिथ्याभूतस्य प्रतिबिंबकल्पेण स्मासु संबंधितामिवापाद्या स्मान् भोजयन् ब्रह्मवर्तते अ
 तो ब्रह्मण्ये वा वस्तुत्रयं तदंतो जीवाः मायाविब्रह्मचपरिशुद्धे परिकल्पितं सर्वमित्याह मायेति तस्येव ब्रह्मणो वस्तुत्रया
 तीतत्वेन विज्ञातमात्रत्वं दर्शयति तुरीयमिति चतुर्णां पूर्णं तुरीयमिति व्युत्पत्तेः ब्रह्मणस्तुरीयत्वेन निर्देशात् प्राप्तं सद्वितीयत्वमि
 ति मायाद्वारा ब्रह्मणस्तत्संबंधे पि स्वरूपद्वारा न तत्संबंधो स्तीति कुतो निरूप्यतेत्यर्थः। विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियाम
 चत्वेन तदर्थे नोपक्रम्य तस्य त्वमर्थप्रत्यगात्ममात्रत्वं उक्तं अभिधेयफलोक्त्या संबंधाधिकारिणो च सूचितो संप्रति प्रतिषेध
 द्वारा वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामाश्रित्य त्वमर्थे नोपक्रम्य तस्य तदर्थसंसारि ब्रह्ममात्रत्वप्रत्यायति यो विश्वात्मेति तत्र त्वमर्थः स्व
 तत्सिद्धिश्चिदातुः सर्वनाम्ना परामृश्यते तस्मिन् जागरितमारोपितं तमुदाहरति विश्वात्मेति विश्वंपंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यात्म
 कं स्थूलजगद्देवाजं शरीरं तस्मिन् जागरिते चाहं ममेत्यभिमानवानित्यर्थः तस्यार्थक्रियामुपन्यस्यति विधिजेति विधीयते इति विधि
 र्दर्मो नैव अनुबंधेन ततो व्यतिरिक्तो विधिरधर्मस्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यामविद्याकामप्रसूताभ्यां विषयाः शब्दादयोजन्यते तान् भोग्यो
 ग्यतया भोगशब्दितानादित्याद्यनुग्रहीतव्या ह्येन्द्रियद्वारकबुद्धिपरिणामगोचरतया स्थूलतमान् प्राश्य साक्षादनुभूय स्थितो
 यं प्रत्यगात्मेत्यर्थः तत्रैव स्वप्नावस्तुमध्यस्थतिं पश्चाच्चेति जाग्रदुक्तकर्मसयानंतरं स्वप्नद्वैतकर्मोद्भवसति स्थूलेभ्यो विषयेभ्यः
 अन्यानस्मादेव हेतोः सूक्ष्मान् बाह्येन्द्रियाणामुपरतत्वात् प्रविद्याकामकर्मप्रेरितात्मीयमतिप्रभवादेव प्रसूतानंतः करणात्म
 नावासनामयानादित्यादिज्योतिषामस्तमितत्वादात्मभूतेनैव ज्योतिषा विषयीकृताननुभूयाः पंचीकृतपंचमहाभूततत्का
 र्यात्मकं सूक्ष्मं प्रपंचहेरण्यगर्भं शरीरं स्वप्नस्थानं चाभिमन्यमानस्तेजसो भवतीत्यर्थः तत्रैव सुषुप्तिकल्पनां दर्शयति। **सर्वानिति**
 स्थूलसूक्ष्मविभागनस्तु न द्वावच्छिन्नान् प्रकृतानेतान् देशानपि विशेषानुपाधिद्वयभूतानुपाधिद्वयद्वारकस्थानद्वयसंचार
 प्रमुक्तश्रमोद्भवानंतरं तस्यापि परिजिहीर्षायां शनैरनुक्रमेणाक्रमेण वा स्वात्मन्यज्ञाने कारणान् निष्ठापयित्वा पसंहत्या
 व्याकृतप्रधानः सन् प्राज्ञो भवतीत्यर्थः तस्येव प्रत्यगात्मनः स्थानत्रयविशिष्टस्य नांतः प्राज्ञं न बहिः प्रज्ञमित्यादि प्रतिषेधश

स्य

सप्रसूतप्रमाणाज्ञानसमारूढस्य सर्वानप्यनर्थविशेषान् कार्यकारणरूपान् प्रमाणप्रभवादेव हित्वानिरुपाधिपरिपूर्णापरि
 ज्ञानपरमात्मस्वरूपेण परिनिष्पन्नतत्वं कथयति हित्वेति प्रथमश्लोकेन प्रदर्शितप्रमाणस्य प्रसूतप्रवाहप्रशमनात्मकं
 प्रयोजनं स्तुतत्रयकल्पनातीतपरवस्तुप्रयुक्तं प्रार्थयते द्वितीयेन पात्विति नोऽस्मान्व्याख्यातत्वेन श्रोतृत्वेन च व्यवस्थितान्
 पुरुषार्थपरिपंथिकृतकारणानिरासपुः संघर्षमात्मापराकृताशेषकल्पनानित्यविज्ञप्तिस्वभावो मोक्षप्रदानेन तद्वेतुज्ञानदा
 नेन च परिरक्षतादित्यर्थः केचित्तु प्रकरणचतुष्टयात्मनो गन्धस्य वेदां तैकदेशसंबंधत्वज्ञापनार्थं निः प्रपञ्चवाक्यप्रतिपाद्यं
 द्विप्रथमश्लोकेन सूचितं द्वितीयेन मांडूक्यश्रुतिव्याख्यानरूपेणाद्यप्रकरणेन प्रणवमात्राणामात्मपादानां चैकीकरणेन प्र
 तिपाद्यं ब्रह्मसूचितमिति मन्यन्ते न च द्वितीयश्लोके चतुर्थपादे वृत्तलक्षणाभावादसंगत्यमाशंकनीयं गाथा लक्षणास्य तत्र
 सुसंपादितत्वादिति इष्टं अथैव त्वद्वि श्लोकं मूलश्लोकांतर्भूतमभ्युपगच्छं तो द्वितीयश्लोकं भाष्यकारप्रणीतमभ्युपयंति तदसु
 दुर्लभश्लोके ऋषिवाद्ये विश्लोके भाष्यकृतो व्याख्यानप्रणयनप्रसंगात् ॐ मित्येतदक्षरमित्यादि भाष्यविरोधाच्च ॐ प्रपरे पुनराद्य
 नश्लोकेन शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणद्वारेण नमस्क्रियाप्रकरणप्रारंभोपयोगित्वेन क्रियते परदेवताभक्तिवद
 परदेवताभक्तेरपि विद्याप्राप्तावतरंगत्वशास्त्रीयस्य शिष्याशोसायै ज्ञापनार्थमवस्थात्रयातीतान्नित्यसिद्धविज्ञानमूर्तेरा
 र्थान्मोक्षोपधिकज्ञानप्राप्तिराचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादि श्रुत्यवष्टंभेन मुमुक्षुणा प्रार्थयते द्वितीयेन श्लोकेनेति कल्पयंति
 यद्विद्वद्भंगत्वाच्चरणं कृतं तन्निर्हेष्टमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं गृह्णाति ॐ मित्येतदिति ॐ मित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरण
 चतुष्टयविशिष्टमिदमारभ्यते व्याख्यायते अस्माभिरित्युद्देश्यं प्रतिजानीते किमिदं शास्त्रत्वेन प्रकरणात्वेन वा व्याचिरव्यासि
 तं नाद्यः शास्त्रलक्षणाभावादस्याशास्त्रत्वादेकप्रयोजनोपनिबद्धाशेषार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रमत्र च मोक्षलक्षणेकप्र
 योजनवत्वेनाशेषार्थप्रतिपादकत्वं न द्वितीयः प्रकरणलक्षणाभावादित्याशंक्याह वेदांतेति शास्त्रं वेदांतशब्दार्थस्तस्या
 यधिकारिनिर्णयगुरुपसदनपदार्थद्वयतदेकविरोधपरिहारसाधनफलारब्धतत्र सारोजीवपरैक्यंतस्य सम्पत्कृत्तहः संश
 यविपर्ययादिप्रतिबंधमुदासेन तदुपायोपदेशोयस्मिन् प्रकरणे तत्तथेति यावत्तथा च शास्त्रैकदेशसंबंधं शास्त्रकार्या
 तरो स्थितं इदं प्रकरणत्वेन व्याख्यातुमिष्टं निर्गुणवस्तुमात्रप्रतिपादकत्वात् तत्प्रतिपादनसंक्षेपस्य च कार्यतरत्वात् प्रकरण
 लक्षणस्य चात्र संपूर्णत्वादित्यर्थः प्रकरणत्वेन निर्विषयत्वादिसंयुक्तमव्याख्येयत्वमाशंक्याह अतएवेति प्रकरणात्वादेव

संग्रहः

प्रकृतशास्त्रात् भेदेन संबंधादीनामवाच्यत्वेऽपि प्रकरणप्रवृत्त्यंगतया तानि तेनैव श्यं वक्तव्यानीत्याशंक्यशास्त्रीयसंबंधादी
नां तदीये प्रकरणे धातुप्राप्तत्वात्तास्तिवक्तव्यत्वमर्थपुनरुक्तिरित्याह यान्येवेति श्रोतारोहिशास्त्रीयं प्रकरणं प्रतिपद्यमा
नाः शास्त्रीयाण्येव संबंधादीन् प्रवचनाभावेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं तास्मिन् प्रकुर्वतीत्यर्थः तर्हि प्रकरणकत्ववदेव तद्भाष्य
कृतापि विषयादीनामत्रावक्तव्यत्वात् भाष्यकृतो विषयाद्यपन्यासोऽप्यास्मादित्याशंक्यह तयापीति प्रकरणकर्तुर
वक्तव्या न्यपितद्भाष्यकृता तानि संक्षेपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातृणां मतं द्वाभ्यां अनुक्तत्वे तेऽप्युनाश्यासां कवकानां
दियुर्थः भाष्यकृता प्रयोजनादीनां वक्तव्यत्वे सिद्धे शास्त्रप्रकरणयोर्मोक्षलक्षणप्रयोजनवत्वं प्रतिजानीते तत्रेति प्रयोज
नवच्छास्त्रमिति संबंधः शास्त्रमहं प्रकरणोऽप्यलक्षणार्थं मोक्षलक्षणं फलं ब्रह्मज्ञानस्येव तेन शास्त्रप्रकरणयोरित्या
शंक्याह साधनेति सत्यं मोक्षस्य साधनं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानं तस्य जनकं शास्त्रादितद्भावेन ज्ञानव्यवधानेन मोक्षफलवद्भवति
शास्त्रादीत्यर्थः तथापि ब्रह्मणा विषयेण संबंधो वेदांतानां मेवेष्यते तत्कथमभिधेयसंबंधं शास्त्रादीत्याशंक्यब्रह्मविचार
मंतरेण तद्ज्ञानजनकत्वायोगात् तद्ज्ञानजननद्वारा विषयसंबंधसिद्धिरित्याह अभिधेयेति उक्तं ज्ञानव्यवहितं प्रयोजनादि
शास्त्रादेरुपसंहरति परंपर्येति तत्र संबंधो ब्रह्मज्ञानं शास्त्रादिना जन्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदादुक्तं शास्त्रादिनैव जन्यमेवे
त्यन्ययोगव्यवच्छेदात् विषयोऽपि दर्शितः यदुक्तं प्रयोजनवत्वं तदाक्षिपति किंपुनरिति साध्यत्वे स्वर्गवदति त्यत्वं नित्यत्वे साध
नानर्थात् तत्त्वान्न तदर्थेन शास्त्रादिप्रयोक्तव्यमित्यर्थः मोक्षस्यात्मरूपत्वान्ना नित्यत्वं नापि साधनार्थक्यं स्वरूपभूतमोक्षप्र
तिबंधनिवर्तकत्वेनार्थवत्त्वादित्युत्तरमाह उच्यते इति यथा देवदत्तस्य ज्वरादिना रोगेणाभिभूतस्य स्वच्छतास्वरूपादप्रत्युत्ति
रूपास्वरूपभूतैव प्रागापि सती रोगप्रतिबद्धाः सती वस्ति ताचिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात् प्रतिबंधभूत रोगापगमे
सत्यमिव व्यज्यते न हितत्रोपायवैयर्थ्यं प्रतिबंधध्वंसार्थत्वात् न चानित्यत्वं स्वच्छतायाः शंक्यते तस्यास्तदसाध्यत्वादित्युक्ते
र्भेददृष्टान्तमाह रागाद्वैत्येति यथा दिनदृष्टान्तानुरोधादात्मनः स्वतः समुत्पत्तानि निरिक्लदः रवस्य निरतिशयानंदैकतानसा
पि स्थाविद्याप्रसूता हंकारादिहेतुप्रपंचसंबंधादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी सुखं मया प्राप्तमिति प्रतिपद्यमानस्य परम
कारुणिकाचार्योऽपि दिष्टवाक्योऽयं हेतुविद्यातो हेतुनिवृत्तौ प्रतिबंधप्रध्वंसे स्वभावभूता परमानंदतानिरस्तसमस्तानर्थ
ताचस्त्वारस्येनाभिव्यक्ता भवति सा च स्वच्छता परिपूर्णवस्तुभावान्नातिरिच्यते तदिदं शास्त्रीयं प्रयोजनं तस्य च स्वरूपत्वेना

साध्यत्वान्नानित्यत्वं शंकितं न च साधनवैयर्थ्यं प्रदर्शितप्रतिबंधनिवृत्तिफलत्वादिति द्वाष्टं तिकमाह तथेति ननु द्वैतस्याहं
काराद्यात्मनो वस्तुत्वात् वस्तुनश्च विद्यानपोद्यत्वा नित्येनेमित्तकर्मयत्वात् निवृत्तेरलं विद्यार्थेन प्रकरणारंभेणेति तत्राह द्वैत
ति आत्मा विद्याकृतस्य आत्मविद्याया कारणनिवृत्त्या निवृत्तेरात्मविद्याभिव्यक्तये सास्त्रारंभो युज्यते न च द्वैतस्याविद्याकृतत्वे
प्रमाणमस्तीत्याशंक्या न्यव्यतिरेकानुविधायिनीं श्रुतिमुदाहरति अदीति इव शब्दाभ्यामविद्यावस्थायां प्रतिभातद्वैतस्य
तत्प्रतिभातस्यत्वाभासत्वेनाविद्यामयत्वमुच्यते आत्मेवाभूदिति विदुषो विद्यावस्थायां कृतकरणादिसर्वमात्ममात्रं नाति
रिक्तमस्तीत्युक्त्वा विद्याद्वारा सर्वस्य द्वैतस्यात्ममात्रत्ववचनाद्विद्यानिमित्ताकार्यकारणात्मकद्वैतनिवृत्तिरात्मेवेत्यभिलष्य
ते तथा च विद्यातो द्वैतनिवृत्तिनिर्देशात् तस्याविद्यात्वमवद्योत्यते आदिशब्दान्नो ह नानेत्यधिष्ठातृनिष्ठां त्यंताभावप्रतियोगित्व
द्वैतस्याभिदधत्वा कंवाचारं भणवाक्यं च गृहीतं अस्यार्थस्येति द्वैतगता विद्याकृतत्वस्येत्यर्थः विषयप्रयोजनाद्यनुबं
धोपन्यासमुखेन गम्यारंभे स्थिते सति आदौ प्रकरणचतुष्टयस्य प्रत्येकमसंकीर्णं प्रमेयं प्रतिपत्ति सौकर्यायं सूचयित
व्यमित्याह तत्र तावदिति ॐकारप्रकरणास्यासंकीर्णं प्रमेयं संगृह्णाति ॐकारेति तन्निर्णयप्रकरणमाशङ्क्यमित्युक्ते
तन्निर्णये प्रमाणाभावात् तस्य चानुपयोगित्वादात्मप्रतिपत्तिर्हि पुरुषार्थोपयोगिनीत्याशंक्या गमेत्यादिविशेषणद्वयं तस्य
धानमांडव्योपनिषद्धारव्यानरुपं तेन तत्र प्रामाण्यं दुक्ते निर्णयः सत्यस्येति नत्विदं युक्तिप्रधानं युक्तिलेशस्य सतोपि गुण
लादुप्रधानत्वात् न चायमोकारनिर्णयो नोपयुज्यते यदात्मनस्तत्त्वमनारोपितं रूपं तत्प्रतिपत्तावुपायत्वात् तत्प्रतिपत्तेः श्रु
मुक्तिफलत्वादत आद्यं प्रकरणमोकारनिर्णयावांतरफलद्वारेण तद्वारेण च तत्त्वज्ञानपरमफले पर्यवस्यतीत्युपदेशादधि
गंतव्यमित्यर्थः वैतथ्यप्रकरणस्यावांतरविषयविशेषं दर्शयति यस्येति आरोपितनिषेधे सति अनारोपितप्रतिपत्तिः स्वा
भा विकिसत्र दृष्टांतमाह उच्यमिवेति हेतुतो दृश्यत्वाद्यंतवत्वादि युक्तिवशादित्यर्थः अद्वैतप्रकरणस्यार्थविशेषमुप
न्यस्यति तथा अद्वैतस्यापीति तस्यापि द्वैतवद्भावस्थानुपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसंगः शंक्यते तस्यासत्यामोपाधिकभेदादिव
स्थायाः सुस्थत्वादव्यभिचारादि युक्तिवशादद्वैतस्य पारमार्थ्यत्वं प्रतिपादयितुं तृतीयं प्रकरणमित्यर्थः अलातशान्तिप्रक
रणस्यार्थविशेषं कथयति अद्वैतस्येति तस्य तथात्वमवधितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपत्तत्वं पक्षांतराणामित्यत्र हेतुमाहादि
कानीति तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह अतथार्थत्वेनेति मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वेनेत्यर्थः तदुपपत्तिभिरेव निराकरणहेतुमाह अन्योन्य

शब्द ९

मा

मा० भा०
मा०

ति पक्षांतर प्रतिषेधमु खेनाऽद्वैतमेव दृढयितुं अंत्यं प्रकरणमित्यर्थः ॐ कारनिर्णयद्वारेणात्मप्रतिपत्त्युपायभूतमाद्यं प्रकरणमि
त्युक्तं तत्रिह्यस्य तद्दीहेतुत्वायोगान्नोरवत्त्वर्थान्तरज्ञानमर्थान्तरज्ञानेव्याप्तिमंतरेणोपयुज्यते न चात्र धूमाग्नोरिव व्याप्तिरूप
उभयतेन चास्य कार्यत्वमोकारस्य युक्तमाकाशादेरविशेषात् तस्य च सर्वात्मकत्वेनात्मवत्तत्कार्यत्वव्याघात्वादिति मन्वानः सन् प्रथ
मप्रकरणार्थं प्रयुक्तमाक्षिपति कथमिति न वयमनुमानावष्टंभादोकारनिर्णयमात्मप्रतिपत्त्युपायमभ्युपगच्छामः येन व्याप्यभा
वो दोषमावहेत् किंतु श्रुतिप्रामाण्यात्तन्निर्णयस्तद्दीहेतुरिति परिहरति उच्यते इति न त्रमृत्पुनो न चिकेत सं प्रति ॐ मित्येतदित्य
नेन वाक्येन ब्रह्मत्वेन ॐ मित्येतदुपदिष्टं समाहितेनोकारोच्चारणे यच्चैतन्मस्फुरति तदोकारसामीप्यादेव शारवाचंद्रन्यायेनोकार
शब्देन लक्ष्यते तेन लक्षणयोकारनिर्णयो ब्रह्मधीहेतुरिति विवक्षित्वा श्रुतिमुदाहरति ॐ मित्येतदिति प्रतिमायां विष्णुबुद्धिवदोका
रो ब्रह्मबुद्धौ पास्पमानो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायो भवतीत्यभिप्रेत्य वाक्यांतरं पठति एतदालंबनमिति किंच यमोकारो यदा परापरब्रह्म
दृष्ट्या उपास्यते तदा तद्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति एतदेति किंच समाधिनिष्ठेयदोमित्युच्चार्यात्मानम
नुसंधत्ते तदा स्कूलमकारमुकारे सूक्ष्मे तंचकारणे मकारे तमपि कार्यकारणातीते प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य तन्निष्ठा भवतीति अ
नेन प्रकारेणोकारस्य तत्प्रतिपत्त्युपायनेति विधांतरेणाह ॐ मित्यात्मानमिति किंच यो यं स्थाणुः स पुमानिति वदते तदोमित्यु
च्यते तद्ब्रह्मेति बाधायो समानाधिकरण्येन समाहितो ब्रह्मबोध्यते तथा च युक्तमोकारस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमित्याह ॐ मिति
ब्रह्मेति किंच सर्वास्पदत्वादोकारस्य ब्रह्मणश्च तथात्वादेव लक्षणत्वादप्यत्वासिद्धेशोकारप्रतिपत्तिब्रह्मप्रतिपत्तिरेवेत्याह ॐ
कारेवेति ॐ मिति दंसर्वमित्यादिवाक्यांतरसंग्रहार्थमादिपदमित्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वमोकारस्य प्रमितमि
ति शेषः ननु गतप्रतिभासे सन्मात्रे चिदात्मानि प्राणादिविकल्पस्य कल्पितत्वादात्मनः सर्वास्पदत्वं न पुनरोकारस्य तदस्त्व
ननु गमादित्याह रज्जादिरिवेति यथारजुः शुक्तिरित्यादिरधिष्ठानविशेषः सपरिजतमित्यादिविकल्पस्यास्पदोभ्युपग
तस्तथाऽत्मा ह्ययत्वा निष्पत्त्यात्वे हेतुभावात्परमार्थसन् स्वभावो वक्ष्यमाणस्तस्य प्राणादिविकल्पस्यास्पदोभ्युपगम्य
ते यथैव दृष्टान्तस्तथेव प्राणादि रात्मा विकल्पो यस्तद्विषयः सर्वावाक् प्रपंचो यथोक्तेः का प्रमात्रात्मकः तदा स्य दोगम्य
ते न च जगत्प्राकारस्यानुगमः ॐ कारेण सर्वाक् संतृणोति श्रुतेरतो युक्तमोकारस्य सर्वास्पदत्वमित्यर्थः नन्वर्थजा
नस्यात्मा स्पदत्वादोकारो स्पदत्वाच्च वाक् प्रपंचस्य प्राप्तमास्पदद्वयमिति नेत्याह सचेति आत्मवाचकत्वे विना स्तोकारस्या

स्वांनु

न

३

शब्दस्यार्थबोधकत्वानुपपत्तेः=

मात्र

तस्मात्तत्त्वं तद्वाचकस्य तन्मात्रत्वमिति व्यास्य भावात् प्राणादेरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेकदर्शनादित्याशंक्याह ॐ कारेति ।
तस्य विकारः सर्वो वाक्यविशेषः अकरो वे सर्ववागिति श्रुतेरांकारस्य च तत्प्रधानत्वात् तन्न प्राणादिशब्देन वाच्यः प्राणादिरात्मवि-
कल्पः सर्वः स्वाभिधानव्यतिरेकेणान्वितितत्त्वाभिधानं प्राणादिशब्दविशेषात्मकमोकारविकारभूतमोकारव्यतिरेकेणान्वितं सभवती-
त्योकारमात्रं सर्वमिति निश्चित्यते आत्मनोपितद्वाच्यस्य तन्मात्रत्वाभिधानादित्यर्थः शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्य शब्दानुपपत्ते-
रकत्रविषयविषयित्वायोगान्निर्विकल्पसन्मात्रं वास्तुवाच्यवाचकविभागसून्यपर्यवस्यति इत्यभिप्रेत्य कार्यस्य वस्तुतोऽसत्त्वं
प्रमाणमाह वाच्यारंभणमिति । कार्यस्य सर्वस्यैवं मिथ्यात्वेपि कथमोकारनिर्णयस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यापायत्वसिद्धिरित्याशंक्याह तदस्य
ति । तदिदं विकारजातमस्य ब्रह्मणः संबन्धिवाच्यो सामान्यरूपया तत्त्वाप्रसारितं उक्तुं तुल्यमित्येतद्व्याप्तिमिति संबन्धः शब्दासा-
मान्येनार्थसामान्यस्य व्याप्तावपि कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याशंक्याह नामभिरिति । शब्दविशेषेर्दामभिर्दाम-
स्थानीयेर्विशेषरूपमपीदमर्थजातत्वात्तद्व्याप्तं वक्तव्यं न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः उक्तमर्थं समर्थयते सर्वहीति । इदं हि सर्वसामा-
न्यविशेषात्मकमर्थजातं सामान्यविशेषरूपेण नामनीयं व्यवहारपथं प्राप्य तेन नामनीयं भवति तदेव वागनुरक्तबुद्धि-
बोधयत्वात् वाङ्मात्रं सर्ववाक्यजातं च सर्वमोकारानुविद्धत्वा दोकारमात्रं सचोकारो लक्षणादिनाऽऽत्मीयहेतुरित्याद्यप्रके-
रणारंभः संभवतीत्यर्थः तद्यथाशंकुनेति श्रुतिसंग्रहार्थमादिपदं प्रतिज्ञातप्रथमप्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः अर्थमुप-
पाद्यतस्मिन्नर्थे श्रुतिमवतारयति अत्राहति । श्रुतिव्याचष्टे यदिदमिति । तदिदं सर्वमोकारएवेति संबन्धः अभिधानस्या-
भिधेयतया व्यवस्थितमर्थजातमोकारएवेत्यत्र हेतुमाह तस्येति । तथापि पृथगभिधानभेदः स्यादिति नेत्याह अभिधानस्य
ति । वाच्यवाचकं च सर्वमोकारमात्रमित्यभ्युपगमेपि परंब्रह्मपृथगेव स्यात्स्यतीत्याशंक्याह परंचेति । यदि परं कारणं ब्रह्म
तच्चैव गम्यते तदा किं विदभिधानं तेनेदमभिधेयमित्येवमात्मकोपायपूर्वकमेव तदधिगमोऽभिधेयं च स्वाभिधानाव्यति-
रिक्तं तत्पुनरोकारमित्युक्तत्वादाव्यंब्रह्मापि वाचकाभिन्नं तन्मात्रमेव भविष्यति यत्र तु कार्यकारणातीते विन्मात्रे वाच्य-
वाचके द्विभागो व्यावर्त्यते तत्र नास्त्योकारमात्रत्वमोकारेण लक्षणाया तदवगमो गीकारादित्यर्थः तस्येत्यादि श्रुतिम-
वृत्तार्थव्याकरोति तस्येति भूतमित्यादि श्रुतिगृहीत्वा व्याचष्टे कालेति । वाच्यस्य वाचकाभेदात्तस्य चोकारमात्रत्वादित्यु-
क्तो न्यायः कालत्रयातीतमोकारातिरिक्तं जडं वस्तु नास्त्येव प्रमाणाभावादित्याशंक्याह कार्यधिगम्यमिति । अव्याकृतं स-
मासमज्ञानमनिर्वाच्यं तन्न कालेन परिच्छिद्यते कालं प्रत्यपि कारणत्वात् कार्यस्य कारणात्मन्युद्भाविनो न प्रागभाविका-
रणपरिच्छेदकत्वं संगच्छते स्तत्र । मादिपदेन गृह्यते । तदपि कालेन परिच्छेदुं शक्यं तस्मात्संवत्सरो भवन्नहपुरातनः

संवत्सरः आसेति सूत्रात्कालोत्पत्तिः कृतेस्तदपि सर्वमोङ्कारमात्रं वाच्यं वाचका व्यतिरिक्तं न्यायादित्यर्थः। अभिधा
नाभिधेययोरेकस्मिन्नेव सति कल्पिते त्वेन तदेकरूपत्वं स्योक्तत्वात् किमिति पुनः सर्वं होतुं द्विमेत्युच्यते तत्र वृत्तानुवादपूर्वक
मुत्तरवाक्यस्य सफलं तात्पर्यमाह। अभिधाने त्वादिना वाच्यस्य वाचकत्वेनैव तयोरेकत्वे सिद्धे व्यतिहारनिर्देशो वृथेत्याशङ्क्य
हेतरथेति॥ वाच्येन वाचकस्यैक्यमनुत्कावाचकेनैव वाच्यस्यैक्यवचने सत्पुपायोपेयप्रयुक्तमेकत्वेन मुख्यमेक्यमित्याशङ्क्य
तत्रैवैवस्य व्यतिहारवचनमर्थवदित्यर्थः। परस्परभेदोपदेशादभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिरस्तु सापि विफला ब्रह्म
प्रतिपत्त्यनुपयोगित्वादित्याशङ्क्याह। एकत्वेति। अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तेः श्रद्धां प्रयोजनं यदेकेनैव प्रयत्नेन द्वयमपि
विज्ञापयन् उभयविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्य निर्वृत्तौ तीतियोजना। अभिधानाभिधेययोरेकत्वादिहोपदेशाच्च शेषमनुकूल्य
तथा चेति। उक्ते वाचकस्य वाच्याभिन्नत्वे वाक्यमवतार्य योजयति। तदा हेति। सर्वकार्यकारणत्वेत्यर्थः। ब्रह्मपाः श्रुत्युपदिष्टस्य
परोक्षत्वं व्यावर्तयति। तच्चैति। यद्ब्रह्म श्रुत्या सर्वात्मकं मुक्तं तन्न परोक्षमिति मतव्यं। किं त्वयमात्मेतियोजना। चतुष्पात्वेन वि
श्वेजसप्राज्ञतुल्यत्वेनेत्यर्थः। अभिनयो नाम विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थमसाधारणः शारीरोऽप्यपारस्तेन हस्ताग्रं हृदयं
क्षामानीय कथयतीत्यर्थः। सोऽयमित्यादिवाक्यांतरमवतार्य व्याकरोत्योङ्कारेति। सर्वाधिष्ठानतया परोक्षरूपेण परत्वं
त्यगरूपेण चापरत्वं तेन कार्यकारणरूपेण सर्वात्मना व्यवस्थितः सन्नात्मा प्रतिपत्तिरसौ कार्यार्थं चतुष्पात्कल्प्यते तत्र दृष्टो
त्तमाह। कार्षापणवदिति। देशविशेषे कार्षापणशब्दः। ओडशापणानां संज्ञा तत्र यथा व्यवहारप्राप्त्युपपादकत्वात् क्रि
यते तथा दहापीत्यर्थः। यथागोचतुष्पादुच्यते तथा चतुष्पादादेषुं शक्यते निष्कलस्य श्रुतिव्याकौपादित्याह। नगोरिवेति
विश्वादिषु तुर्यतेषु पादशब्दो यदि तु पादशब्दः सर्वत्र करणव्युत्पन्निकस्तदा विश्वादिषु तुर्यस्यापि करणकोटिनिवेशोऽप्य
सिद्धिः। यदि तु पादशब्दः सर्वत्र कर्मव्युत्पन्निकस्तदा साधनासिद्धिरित्याशङ्क्य विभज्य पादशब्दप्रवृत्तिं प्रकटयति। त्रयाणामि
त्यादिना कर्षणसाधनः करणव्युत्पन्निकः कर्मसाधनः कर्मव्युत्पन्निक इति यावत्। आत्मनो निरवयवस्य पादद्वयमविनोपप
द्यते पादचतुष्टयं तु दूरोत्सादितमिति शङ्कते कथमिति। परमार्थतश्चतुष्पात्वाभावे विकल्पनिकमुपायोपेयभूतं पादचतुष्टय
मविरोद्धमित्यभिप्रेत्याद्यं पादं व्युत्पादयति। आदेत्यादिना। स्थानमस्येत्प्रभिमानस्य विषयभूतमित्यर्थः। प्रज्ञायास्तत्त्वदा
नरत्वं सिद्धेरयुक्तमिदं विशेषणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे। बहिरिति। चैतन्यलक्षणा प्रज्ञास्वरूपभूतान बाह्ये विषये प्रतिभासते
तस्या विषयानपेक्षत्वात् बाह्यस्य च विषयस्य वस्तुताः भावादित्याशङ्क्याह। बहिरिति। न स्वरूपप्रज्ञा वस्तुता
बाह्यविषयेष्वप्येते बुद्धिवृत्तिरूपास्त्वसावज्ञानकल्पितानि द्विषया भवति। न च सापि वस्तुतस्तद्विषयतामनुभवति वस्तु

शे

४

तस्त्वयमभावात् बाह्यस्य विषयस्य काल्पनिकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्रतिभासिकमित्यर्थः। पुर्वेण विशेषणेन विशेषणान्तरं
समुच्चिनोति। तथेति सत्तांगत्वं श्रुत्वा वृत्तेन विश्वस्य विशदयति। तस्येत्यादिना प्रकृतस्य सन्निहितस्य प्रसिद्धस्यैवात्मनः
स्वैलोक्यात्मकस्य वक्ष्यमाणरीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सुतेजस्वगुणविशिष्टोद्युल्लोको मूढैवेति युल्लोकस्य शिरस्त्वमुप
दिश्यते विश्वरूपो नानाविधः श्वेतपीतादिगुणात्मकः सूर्यश्चक्षुर्विवक्ष्यते पृथक् नानाविधवर्त्मसंस्वरणमात्मा स्वभावो
स्येति व्युत्पत्त्या वा युक्त्योच्यते स च प्रापस्तस्येति संबंधः बहुलो विस्तीर्णगुणवानाकाशः संदेहो देहस्य मध्यमा भागो
रूपिरन्तरे तु रुदकं बलिरस्य मूत्ररूतानं पृथिव्ये वृष्टिप्रतिष्ठात्वगुणो वैश्वानरस्य पादौ तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्विमीयमित्यग्नि
होत्रस्य कल्पनाश्रुता तस्याः शेषत्वेनाहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इति योजना उक्तं सत्तांगत्वमुपसंहरतीत्येवमिति
विशेषणान्तरं समुच्चिनोति। तथेति बुद्ध्याधीनो द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा घ्राणानि कर्माग्नीनि इन्द्रियाणि वाक्पा
णि पादपायूपस्थारव्यानि तान्येतानि द्विविधानीं द्रियाणि दश भवन्ति प्राणादय इत्यादि शब्देनापानव्यानोदानसमानाग
च्छन्ते उपलब्धिद्वाराणीत्युपलब्धिपदं कर्मफलक्षपार्थं द्वारत्वं करणत्वं बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपलब्धौ
करणत्वं कर्मेन्द्रियाणां तु बुद्धनादौ कर्मणि करणत्वं प्राणादीनां पुनरुपपत्त्यर्थेण करणत्वं तेषु तत्सु एव ज्ञानकर्म
णोरुत्पत्तेरसत्त्वानुत्पत्तेः मनो बुद्धोश्च सर्वत्र साधारणकरणत्वं अहंकारस्यापि प्राणवदेव करणत्वं मंतव्यं चित्तस्य
चैतन्याभासोदयकरणत्वमुक्तमिति विवेकव्यप्रीतिरिति विशेषणे विशिष्टस्य वैश्वानरस्य स्कलभुक् इति विशेषणान्तरं
तद्विभजते स एव विशिष्ट इति। शब्दादिविषयाणां स्कलत्वं दिगादिदेवतानुगृहीतैः श्रोत्रादिभिर्गृह्यमाणत्वं इदानीं वै
वैश्वानरस्य प्रकृतविषयत्वं विशदयति विश्वेषामिति कर्मणि षष्ठी विश्वे च तेन राश्वेति विश्वानरा निपातात् पूर्वप
दस्य दीर्घता विश्वानरान्मोक्तत्वेन व्यवस्थितान् प्रत्यनेकधा धर्मधर्मकर्मनुसारेण सुखदुःखादिप्रापणादयं क
र्मफलदाता वैश्वानरशब्दो भवतीत्यर्थः अथवा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः स एव वैश्वानरः स्वार्थे च तद्वितोरा
स स वा यसादिविद्वद्विश्वेति कथं विश्वश्चासौ नरश्चेति विगृह्यते जाग्रतं नराणामनेकत्वात्तादात्म्यानुपपत्तेरित्यर्थः
याशंक्या ह सर्वेति॥ सर्वपिंडात्मा समष्टिरूपो विशदुच्यते तेनात्मना विश्वेषामनन्यत्वाद्यथोक्तं समाससिद्धिरित्यर्थः
विश्वस्य तेजसा दुस्तैस्तस्यैव प्राप्य यत्कृतं कार्यं संप्राप्त्वा विल्वमुचितमित्याशंक्या ह एतदिति प्रविलापनापेक्षया प्रा
थम्येन स्तुत्यं पेक्षयेत्यर्थः॥ अध्यात्मा हि देवयोर्जदमादाय प्रागुक्ते सत्तांगत्वमाक्षिपति कथमिति ब्रह्मणि प्रकृते

मा० भा०
प्रा०

दि
पं

श्र

५

तस्य पुरो ह ॥ वे सं किते तन्निरासार्थं ब्रह्मायमात्मेति प्रत्यगात्मानं प्रकृतसोयमात्मा चतुष्पादिति चतुष्पात्वेतस्य
प्रकाशलोका नो मूढाद्यगत्वसिद्धयर्थं यदुक्तं तदयुक्तं प्रक्रमविरोधादित्यर्थः ॥ अध्यात्माधिदेवयोर्भेदाभावान्नप्रक्रम
विरोधोक्तौ परिहरति नेष दोष इति तत्र हेतुमाह सर्वस्येति ॥ अध्यात्मिकस्याधिदेविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य सर्व
स्यैव स्फुटस्य धीकतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकस्यानेनात्मनाविराजा प्रथमपादत्वे तस्यैव सूक्ष्मस्यापञ्चीकृतपञ्चमहाभू
ततत्कार्यात्मनो हिरण्यगर्भात्मना द्वितीयपादत्वे तस्यैव कार्यरूपतात्पत्काकारणारूपतामापन्नस्याव्याकृतात्मना तृतीय
पादत्वे तस्यैव तु कार्यकारणरूपतां विहाय सर्वकल्पनाधिष्ठानतया स्थितस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दतात्मना चतुर्थपादत्वे तदेवा
मध्यात्माधिदेवयोर्भेदमादायो केन प्रकारेण चतुष्पात्वेत्यवक्तुमिष्टत्वात् पूर्वपूर्वपादस्योक्तोत्तरपादात्मना प्रविलापनीत्
तुरीयनिष्ठायां पर्यवसानं सिद्धतीत्यर्थः ॥ यदेव तुरीये पर्यवसानं जिज्ञासोर्मुमुक्षोरिष्यते तदा तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकस्य प्रा
तिभासिकद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्णा ब्रह्माहमस्मीति वाक्यीयसाक्षात्कारः सिद्धतीति फलितमाह एवं चेति ॥ उक्त्या
मेतत्त्वसाक्षात्कारे संगृहीते सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरं तेषां त्मे केऽद्वितीयोदष्टः स्यादेको देव सर्वभूतेष्विति तत्र तत्र
ब्रह्मचेतस्य स्यैव प्रत्यत्केनावस्थानाभ्युपगमात्तानि तानि च सर्वाणि प्रातिभासिकानि भूतानि तस्मिन्नेवात्मनिकल्पिता
निदृष्टानि स्युस्तथा च पूर्णत्वमात्मनो भूतांतराणां च तदतिरेकेण सत्तास्फुरणविरहितत्वं सिध्यति ततश्च सर्वभूतस्त्वमा
त्मानं सर्वभूतानि चान्मनि संपश्यन्नात्मया जीवे स्याराज्यमधिगच्छतीति स्मृतिरनुगृहीता भवतीत्याह सर्वभूतस्त्वमेति
नचेदं मानववचनममानमिति शङ्कनीयं यदे किंच मनुरवदेन्न द्वेषजमिति श्रुतेरित्यभिप्रेत्य प्रदर्शितस्मृतिमूलभूतां श्रु
तिं सूचयति ॥ यस्त्विति ॥ यो हि पादत्रयं प्रागुक्तया प्रक्रियया प्रविलाप्य तुरीयेनित्यविज्ञप्तिमात्रे सदा नैवेकतानेपरिपूर्णा
तिष्ठाप्रतिपद्यते स ब्रह्माहमस्मीति ॥ आत्मानं जानानः सर्वेषां भूतानामधिष्ठानांतरमनुपलभमानमात्मन्येव प्राती
तिकानितानि प्रत्येतितेषु च सर्वेषां त्मानं सत्तास्फुर्निप्रदमवगच्छति ततश्च न किंचिदपि गोपायितुमिच्छतीति श्रुत्वा
र्थयथोक्तनीत्या तत्त्वसाक्षात्कारे संगृहीते सति स्वीकृतः स्यादित्यर्थः ॥ अध्यात्माधिदेवयोर्भेदाभ्युपगमद्वारेण प्रागुक्त
परिपाद्या तत्त्वज्ञानाभ्युपगमे दोषमाह अन्यथेति ॥ सांख्यादिपक्षस्यापि प्राप्तापि कत्वा तथैव प्रतिदेहं परिच्छिन्नस्य प्र
त्यगात्मनो दर्शनेन प्राप्तापि कोर्योऽभ्युपगतो भवति व्यवस्थानुपपत्त्या च प्रतिशरीरमात्मकेदः सिद्धतीत्याशङ्क्याह
तथा चेति ॥ सांख्यादीनां द्वैतविषयदर्शनमिष्टं तेन त्वदीयदर्शनस्याद्वैतविषयस्य विरोधाभावादद्वैततत्त्वमिति श्रुतं

तिसिद्धोविशेषस्तत्पक्षेनसिद्धोदतःश्रुतिविरोधोभेदवादेशसज्जेतव्यवस्थात्वोपाधिकभेदसधिकृत्यस्वस्थापरिष्यतीत्यु
र्थः।ननुभेदवादेपिनाद्वैतश्रुतिविरुध्यतेध्यानार्थमन्तब्रह्मेतिवद्वैततत्त्वमित्युपदेशसिद्धेरित्याशंक्याह।इत्येतेवेतिउपक्रमो
पसहारेकरूप्यादिनासर्वासामुपनिषदामात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वमिष्टं।अतानध्यानार्थत्वमद्वैतश्रुतेरसंशक्यं।वस्तुपर
त्वलिङ्गविरोधादित्यर्थः।अध्यात्माधिदेवयोरेकत्वमुपेत्याद्वैतपर्यवसानेसिद्धेसत्याध्यात्मिकस्यव्यष्ट्यात्मनोविश्वस्य
त्रैलोक्यात्मकेनाधिदेविकेनविराजासहेकत्वंगृहीत्वायत्तस्यसङ्गात्त्वमुक्तंतदविरुद्धमित्युपसंहरति।अतइति।अध्या
त्माधिदेवयोरेकत्वेत्वंतरमाह।मूर्द्धति।दिवादित्यादिकेवैश्वानरावयववैश्वानरबुध्याध्यायतोजिज्ञासयापुनरखंडंयसमु
पगतस्यमूर्द्धतिव्यपतिष्यनूयन्मोनागमिष्यइति।अंधोभविष्येयनामित्यादिव्यक्तोपासननिंदासमस्तोपासनविधिस्त
यादृश्यते।नचयुलोकादिकंविपरीतबुद्ध्यागृहीतं।वतःस्वकीयमूर्द्धादिपरिमतनमूर्द्धितंयद्यध्यात्माधिदेवयोरेकत्वंन
वेत्तस्मान्नयोरेकत्वमत्रविवक्षितंभवतीत्यर्थः।ननुविराजोविश्वेनेकत्वमेवमूलग्रंथेदृश्यतेतत्कथमविशेषेणाध्यात्माधि
देवयोरेकत्वंविवक्षित्वाद्वैतपर्यवसानंभाष्यकृतोच्यतेतत्राह।विराजेति।यन्मूर्द्धतोविराजोविश्वेनेकत्वंदर्शितंतत्तुहिरण्य
गर्भस्यतेजसनांत्तर्गमिषाश्चाव्याकृतोपहितस्यप्राज्ञेनसहेकत्वस्योपलक्षणमेतौमूलग्रंथेव्यविशेषेणाध्यात्माधि
देवतयोरेकत्वंविवक्षितमित्यद्वैतपर्यवसानसिद्धिरित्यर्थः।अध्यात्माधिदेवयोरेकत्वमिहोच्यतेतन्माधुब्राह्मणोपिदर्श
ितमिषाहोक्तंयेति।अधिदेवमध्यात्मैक्येकरूपनिर्देशंकरत्वाप्रतिपर्यायमयमेवसइत्यभेदवचनादेकत्वमत्रविवक्षितमि
त्यर्थः।नेनुविश्वविराजोस्तूलाभिमानित्वात्तेजसहिरण्यगर्भयोश्चसूक्ष्माभिमानित्वादेकत्वंयुक्तं।ज्ञात्वाकृतयोस्तुके
नसाधर्म्येणैकत्वंतत्राह।सुषुप्तेति।प्राज्ञोहिसर्वविशेषमुपसंहृत्यनिर्विशेषःसुषुप्तेवर्ततेप्रलयदशायामव्याकृतोनिःशेषवि
शेषत्वात्प्रत्युपसंहृत्यनिर्विशेषरूपेतिष्ठतितेनोक्तंसाधर्म्यपुरोधायातयोरेक्यमविरुद्धमित्यर्थः।अध्यात्माधिदेवयोरेक
त्वेप्रागुक्तन्यायेनप्रसिद्धेसत्युपसंहारप्रक्रिययासिद्धमद्वैतमितिफलितमाह।एवंवेति।तच्चोद्वेनप्रतिबंधध्वंसमात्रेणनस्फु
रेति।किंतुवाक्यादेवाचार्येपिहैष्टादितिवक्तुंचशब्दः।द्वितीयपादमवतार्यव्याचष्टे।स्वप्नेत्यादिना।स्त्यानपूर्ववत्तद्वत्पुममात्रि
मानविषयभूतमिति।यावत्स्वप्नपदार्थनिरूपयितुंतत्कारणंनिरूपयति।जाग्रदित्यादिना।तस्याःस्वप्नादेधर्म्यविशेष
णमनेकेति॥७॥अनेकानिविविधानिकरणानि साधनानियस्याः सातथेतियावत्विषयद्वारकमपिबोधम्यदर्शयति

बहिरिति वाच्यं यथा देविष्वयस्याविद्याविवर्तत्वेन वस्तुतोऽभावान्नर्तद्विषयत्वमपि यथोक्तं प्राज्ञायाः वास्तवं किंतु प्राप्तीति किमि
यप्रिये योक्तमिवेति ॥ न च यथोक्ता प्रज्ञा प्रमाणसिद्धा तस्याऽनवस्थानात् न सा सिवेद्या सेति विवक्षित्वाह ॥ अवभासमानेति हेतुत
त्प्रतिभासयोर्वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुं सूचयति मनस्येवमेति यथोक्ता प्रज्ञा स्वानुरूपं वासनां स्वसमानाधारा मुत्पादयतीत्याह ॥ तथा भूत
मिति ॥ जाग्रद्वैतवाचित्तमनो जागरितवदभासने स्वप्नद्रूपरित्येव ॥ मनस एव वासनावतः स्वप्ने विषयत्वात्तदतिरिक्तविषयाभा
वादिताह ॥ न च संस्कृतमिति जागरितवासना वासित्तमनो जाग्रद्वैतवाचित्तमिति तद्वैतमाह ॥ त्रित इति यथापदे त्रितवत्भा
तित्तमनो जागरितसंस्कृतं तद्वैतमातीति युक्तमित्यर्थः ॥ स्वप्नस्य जागरिताद्वैधर्म्यं सूचयति ॥ बाह्येति यथोक्तं मनसो जागरी
तवदनैकधा प्रतिभासने कारणान्तरमाह ॥ अविद्येति यदुक्तं स्वप्नस्य जागरितजागृतासना जन्मत्वत्तत्र बह्विधोऽप्येकः प्रमा
णयति ॥ तथा चेति ॥ अस्य लोकस्येति जागरितोक्तिः ॥ तस्य विशेषणं ॥ सर्ववत इति सर्वसाधनसंपन्निरस्मिन् स्तीति सर्वावान्तस्यमा
त्रालेशो वासनात्तामनादायाऽपि द्युगृहीत्वा स्वपिति वासना प्रधानं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः ॥ यत्तु स्वप्नरूपेण परिणतमनः साक्षि
णो विषयो भवतीति तत्र श्रुत्येतरं दर्शयति ॥ तथेति ॥ परत्वं मनसस्तदुपाधित्वाहो साधारणकरणत्वाद्वा देवत्वं द्योतनात्मकत्वात् ॥ म
नोज्योतिरिति ज्योतिः शब्दान् स्मिन्नेकी भवति स्वप्ने द्रष्टा तत्प्रधानो भवतीति स्वप्नप्रकृत्या तत्र स्वप्ने प्रकाशो द्रष्टा महिमानं म
नसो विभक्तिं ज्ञानज्ञेयपरिमाणित्वलक्षणां साक्षात्करोति ॥ तथा च मनसो विषयत्वात् तत्रात्मन ह कत्वशंकेत्यर्थः ॥ ननु विश्वस्य न
वावेन्द्रियजन्यप्रज्ञायास्तेजसस्य मनोजन्यप्रज्ञायाश्चातस्थत्वाविशेषादंतः प्रज्ञत्वं न व्यावर्तकमिति तत्राह ॥ इन्द्रियेति ॥ उप
पादितं तावद्विश्वस्य बहिः प्रज्ञत्वं तेजसस्त्वं तः प्रज्ञो विज्ञायते बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य मनसोऽतस्त्वत्वात् तत्परिणामत्वाच्च स्व
प्नप्रज्ञायास्तद्वैतः प्रज्ञो युज्यते ॥ किंच मनः स्वभावभूताया जागरितवासना तद्रूपस्वप्नप्रज्ञेनियुक्तं तेजसस्यांतः प्रज्ञत्वमित्य
र्थः ॥ स्वप्नाभिमानिनस्तेजो विकारत्वाभावात्कुतस्तेजसत्वमित्याशंक्याह ॥ विषयेति ॥ स्वलोविषयो यस्यां वासना मूढां प्रज्ञायां
न ज्ञायते तस्यां विषयसंस्पर्शमंतरेण प्रकाशमात्रतया स्थितायां आश्रयत्वेन भवतीति स्वप्नद्रष्टा तेजसो विवक्षितः तेजशब्दे
न यथोक्तं वासना मूढाः प्रज्ञा निर्देशादित्यर्थः ॥ ननु विश्वे तेजस्योर ॥ विभिन्नं प्रविविक्तभुगिति विशेषणं प्रज्ञायाः भोज्यत्वस्य
तुल्यत्वान्नो व तस्या भोज्यत्वाविशेषे पितस्या वान्तरभेदात् ॥ सा विषयत्वादिश्वस्य भोज्या प्रज्ञा स्वलक्ष्यते तेजसे तु प्रज्ञा वि
षयसंस्पर्शस्या वासना मात्ररूपेति विविक्तो भोगः सिध्यतीत्याह ॥ विश्वस्येति ॥ सप्तागश्चो न विंशतिमुरवत्वमित्येतदन्य

त्रितः
५

न

६

या

दितुं च ते। वा दद्वयमेवं व्याख्यायतुं तीयं पादं व्याख्यास्यन् व्याख्यायमानः श्रुतौ न कंचनेत्यादिविशेषणस्य तात्पर्यमाह दर्शने
ति दर्शनस्य सूत्रविषयस्य वृत्तिरत्रास्तीति जागरितं दर्शनवृत्तिरुच्यते। सूत्रविषया दर्शनादन्यद् दर्शनमदर्शनं वा सनामात्रं तस्य
वृत्तिरत्रास्तीत्यदर्शनवृत्तिः स्वप्नस्तयोः सुषुप्तवदेव स्वापस्य तत्वाग्रहणस्य तुल्यत्वात् यत्र सुषुप्तइत्युक्ते तयोरेव प्रसक्तौ तद्वावच्छेदेन
सुषुप्तस्यैव ग्रहणार्थं यत्र सुषुप्तइत्यादिवाक्येन कंचनेत्यादिविशेषणं तद्विरुद्धानदयं व्यवच्छिद्य सुषुप्तमेव ग्रहायतीत्यर्थः। न कंचन
स्वप्नपश्यतीत्यनेनैव विशेषणो न रूढानदयं व्यवच्छेदसंभवाद् विशेषणान्तरमकिंचित्करमित्याशंक्याह अथवेति तत्वाप्रतिबोधः स्वा
पस्तस्य रूढानत्रेपितुल्यत्वाज्जाग्रत्स्वप्नाभ्यां विभज्य सुषुप्तं ज्ञापयितुं विशेषणमित्यर्थः। एकस्यैव विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वसंभू
त्वादहं विशेषणाभ्यामित्यस्य कः समाधिरित्याशंक्यविशेषणयोर्विकल्पेन व्यवच्छेदकत्वान्नानर्थक्यमिमत्वाह न हीति यत्रैतस्य स्पष्टा
क्षितार्थक्ययतिवदेन दिशि। अन्यथा ग्रहणशून्यत्वं कामस्पर्शविरहितत्वं च विशेषणाभ्यां विवक्षितं। कथमस्य स
द्वितीयस्यैकीभूतत्वविशेषणमित्याशंक्याह रूढानदयस्येति जागरितं स्वप्नश्चेति रूढानदयं तेन प्रविभक्तं यद्देतं सूत्रं सूत्रमचनत्स
मिमानस्य दितमात्रमिति वक्ष्यते। तत्र यथा स्वकीयरूपमात्मनो विभक्तं तथेव तस्यात्यगेनाव्याकृता रच्यकारणमापन्नं स्वकीयसर्ववित्ता
रसहितं कारणमात्मकं भवति यथा हि नैश्येन तमसाग्रस्तमहस्तेनैव व्यवच्छिद्यते। तथेदमपि कार्यजातं कारणभावमापन्नं कारणमित्य
व्यवच्छिद्यते तस्यावावस्थायां तदुपाधिरात्मैकीभूतविशेषणभाक् भवतीत्यर्थः। तथापि कारणोपहितस्य प्रज्ञानघनविशेषणम
युक्तं निरुपाधिकस्यैव तथा विशेषणसंभवादित्याशंक्याह अथवेति। सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य समनस्कस्य सुषुप्ते कारणमात्मना स्थि
तत्वादेवेत्यर्थः। सुषुप्तावस्थायां मुक्तप्रज्ञानामेकमूर्तत्वं न रास्तवं पुनर्यथा पूर्वविभागयोग्यत्वादिति मत्वोक्तमिति सुषुप्तावस्थायाः
कारणमेकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नप्रज्ञानानां तत्रैकीभावात् प्रज्ञानघनशब्दवाच्यतेत्युक्तमनुवदति। सत्यमिति उक्तमेवार्थदृष्टान्तेन बुद्धा
वाविभवेति यथेत्यादिना। एवकारस्य नायोगव्यवच्छित्तिरित्यर्थः किंतु अन्ययोगव्यवच्छित्तिरित्याह। एवशाब्दइति। प्राप्तस्यानंदवि
कारत्वाभावे कथमानंदमयत्वविशेषणमित्याशंक्यस्वरूपसुरवाभिव्यक्तिप्रतिबंधकदुःखाभावात् प्राचुर्यार्थत्वं मयदोर्गहीत्वाति
शेषणोपपत्तिं दर्शयितुमनसइति मयटः स्वरूपार्थत्वात् आनंदमयत्वमानंदत्वमेव किंच न स्यादित्याशंक्याह नैत्यादिना। न हि सुषुप्ते नि
रुपाधिकानां तत्प्राप्त्यर्थं युगं तुं शक्यं तस्य कारणोपहितत्वादप्यथा मुक्तत्वात् पुनरुपानायोगात् समादानंदप्राचुर्यमेवास्ति
स्वीकर्तुं युक्तमित्यर्थः। आनंदमुक्तितिविशेषणसदृष्टान्तं व्याचष्टे। यथेति। तथा सुषुप्तापीति शेषः। दार्ष्टान्तिकं विवृणोत्येते
ति। इयं स्थिति रिति सुषुप्तिरुक्ता अनेनेति प्राप्नोति सुषुप्तस्य पुरुषस्य तस्यामवस्थायां स्वरूपभूतानतिशयानंदाभिव्यक्ति

रसी सुत्र प्रमाणमाह एषोऽस्येति प्राज्ञस्येव चेतोमुख इति विशेषणान्तरं तद्वाच्ये स्वप्नादीति स्वप्नो जागरितं चेति प्रतिबोधितश्च
द्वितं चेतस्तत्प्रतिद्वन्द्वतत्वं द्वारभावेन स्थितत्वं न हितत्वं प्रस्पजागरितस्वप्ना सुषुप्तद्वार मंतरेण संभवोस्ति तयोस्तत्कार्य
तादतः सुषुप्ताभि मानी प्राज्ञः स्थानद्वयकारणत्वाच्चेतोमुखव्यपदेशभागीत्यर्थः आथावा प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानिनः स्वप्नजागृ
तवाप्रतिक्रमाभ्यां यदागमनं तत्प्रतिचेतन्यमेव द्वारं न हितत्वातिरेकेण कापि चेष्टा सिद्धातीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह बोधेत्यादि
ना ॥ अतः विषयविषये ज्ञानत्वं तथा सर्वस्मिन्नपि वर्तमाने विषये ज्ञानत्वमस्यैवेति प्रकर्षेण जानातीति प्राज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञस्तदेव प्रा
ज्ञपदं व्युत्पादयति भूतेति सुषुप्ते समस्तविशेषविज्ञानोपरमात् कुतो ज्ञानत्वमित्पाशं क्वाह सुषुप्तापीति पद्यपि सुषुप्तस्तस्यामु
वस्थायामसमस्तविशेषविज्ञानविरही भवति तथापि भूतानि विषयानां जागरिते स्वप्ने सर्वविषयज्ञानत्वलक्षणा गतिस्तया प्रकर्ष
ण सर्वमासमन्तान् जानातीति प्राज्ञशब्दाच्चो भवतीत्यर्थः तर्हि प्राज्ञशब्दस्य मुख्यार्थत्वं न सिध्यतीत्याशं क्वाह प्रत्यवेति असा
धारणमिति विशेषणयोः तिसमर्थं स्फुटयति अतएवोरिति अध्यात्मिकस्य तृतीयपादस्य व्याख्यामुपसंहरति सोयमिति प्राज्ञ
स्याधिदैविकेनोत्तर्यामिणा सह भेदगृहीत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति एष हीति स्वरूपावस्तुत्वं मुपाधिप्राधान्यमवधूय चेतन्य
प्राधान्यमन्यथात्वात् त्र्यानुपपत्तेः नैयायिकादयस्तु तदस्थमीश्वरस्यातिष्ठते तदयुक्तं पत्युरसामंजस्यादिन्यायविरोधादि
त्याह नैतस्मादिति श्रुतिविरोधादपि न तस्य तादस्तुमा स्वेयमित्याह प्राणेति प्रकृतमज्ञातपरं ब्रह्मसदृशं प्राणशब्दितं
चतुर्धनं बध्यते स्मिन्नपर्यवस्यतीति व्यत्यक्तेः न हि जीवस्य यश्चात्मातिरेकेण पर्यवसानमस्ति मनस्तदुपहितं जीवचे
तम्यमत्र प्राणशब्दस्याध्यात्मिकस्यार्थस्य परस्मिन् प्रयोगात् मनः शब्दितस्य जीवस्य तस्मिन्नपर्यवसानाभिधानादस्तुतो भे
देनास्तीति द्योतितमित्यर्थः प्राज्ञस्येव विशेषणान्तरं साधयत्ययमेवेति नन्ववधारणोपपद्यते व्यासपराशरादीनामन्येषाम
पि सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेरित्याशं क्वाविशिनष्टि सर्वेति अंतर्त्यामित्वं विशेषणान्तरं विशदयति अतएविति अन्यस्य कस्यचिदंतर
नुप्रवेक्षेनियमने चोसामर्थ्याभावादवधारणं उक्तं विशेषणत्रयं हेतुं कृत्वा प्रकृतस्य प्राज्ञस्य सर्वजगत्कारणत्वं विशेषणा
न्तरमाह अतएवेति यथोक्तं स्वप्नजागरितस्थानद्वयं प्रविभक्तमित्यर्थः स भेदमध्यात्माधिदैवाधिभूतभेदसहितमिति याव
त् निमित्तकारणत्वनियमे विप्राचीनानि विशेषणानि निर्वहंतीत्याशं क्वा प्रकृतिश्च प्रतिष्ठादष्टातानुपरोधादिति न्यायान्निमि
त्तोपादानयोः जगति न भिन्नत्वमित्येवं नियमतः सिद्धमतो विशेषणान्तरमित्याह यत इति प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः अथेत्यसि
न्निवृत्त्यर्थः न चैतोभूतानामेकत्रोपादानादुत्पत्ते संभावितविषयः आचर्य मां इकोपनिषदं पठित्वा तद्वाख्यानं श्लोकावता

रणमत्रेत्यादिना कृतं तदत्रेत्यनूयभाष्यभाकारो व्याकरोत्येतस्मिन्निति विषयस्य विभुत्वं प्रागुक्ताधिदैविकाभेदादवधेयं
ध्यात्माधिदैवाभेदे पूर्वोदाहृतांशुतिस्तु च यितुं हि शब्दः स्फुल्लसूक्ष्मकारणोपाधिभेदाज्जीवभेदमाशंक्यस्वरूपेकोऽपि
स्वतंत्रोपाधिभेदमंतरेण विशेषणमात्रभेदादयो तारुणेदोक्तिरित्याह एक एवेति पदार्थानामुपमेवोक्तत्वात्तात्पर्यं शून्य
कस्य वक्तव्यमवशिष्यते तदाह पयिपोति यथात्मनश्चेतन्यमिव स्वाभाविकं स्फुल्लनत्रयंतर्हितं देवतं व्यभिचरितुमर्हति
व्यभिचरतिचात्मानं स्फुल्लनत्रयं क्रमाक्रमेण तस्य त्रिरुत्थानत्वादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धयः सुप्रसोदं जागर्ति
इत्यनुसंधानादेकत्वं तस्यावगतमेकत्वेन हि स्फुल्लघटादावेकत्वमिष्यते धर्माधर्मरागद्वेषादिमलस्यावरुद्धधर्मत्वात्तदति
रेकं शुद्धत्वमपि सिद्धति संगस्य वेदात्वेनावरुद्धधर्मत्वांगीकारात्तदतिरेकियास्तव द्रष्टुरसंगत्वमपि संगतमेव स्वार्थः युक्ति
सिद्धेर्ध्यातिमुदाहरति महामत्स्यादिति महानादेयेन श्रोतसाऽप्रकृत्यगतिरतिवर्तीति मिथुमेकत्वेन द्याः संचरन्क्रम
संचरणात्ताभ्यामतिरिच्यते न च तस्य कूलद्वयगतदोषगुणवत्त्वं न चासौ क्वचिदपि सज्जते न च कुर्ये नो वा सुपणो वा न भसि
परिपतन् क्वचिदपि प्रतिहन्यते तथेवायमात्मावरुद्धनत्रयं संचरन् उक्तलक्षणो युक्तोऽंगीकर्तुमित्यर्थः विश्यते जसप्राज्ञानां रु
नत्रयं क्रमेण संचरतामेव क्रमेव स्तुतो भवतीत्यत्र हेतुं तं विवक्षन्नाह दक्षिणेति श्लोकस्य तात्पर्यं संगृह्णाति जागरितेति न च
कस्यामवरुद्धायामेकस्मिन्नेव देहे भिन्नत्वमात्मनस्तद्वादिभिरपीष्यते जागदवरुद्धायामिति तु देहे व्यवस्थितत्वात्क्रियाविशेषण
तद्विषयव्यवस्थितत्वं पदात्मानः सर्वगतस्य तदभिमानित्वं देहाभिमानश्च जागरिते परं संभवति तेन तस्यामेवावरुद्धायामेकस्मिन्नेव
देहे त्रयाणामनुभवे तेषां मिथो भेदानास्तीति सिद्धातीत्यर्थः मुखं द्वारं उपलब्धिरुत्थानं शरीरमात्रे दृश्यमानस्य कथमिदमुपलब्धौ
विशेषाय तन्मुपदिश्यते स्फुल्लानां तरापेक्षया स्प्राधान्यादित्याह प्राधान्येनेति अनुभूयते ध्याननिष्ठेरिति शेषः उक्तेर्ध्याति संवा
दयति इति न ह दारण्यकं अतएव दाहतायास्तात्पर्यार्थमाह इधं इत्यादिना वैराजस्यात्मनो यथोक्तगुणवत्त्वे पिदृष्टश्चासुषु
स्य किमायं तमि साङ्कायाह च सुषुप्तेति त्रयाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वात् त्रयाधिदैविकोगुणः वा सुषुप्तेऽध्यात्मिके संभवतीत्यर्थः
उक्तमेकत्वमाप्तिपति न चिति हिरण्यगर्भः सूक्ष्मप्रपंचाभिमानो सूर्यमंडलान्तर्गतः समष्टिदेहो लिंगात्मा च सुगोलकांतर्गत
उद्रिया नुग्राहकस्तु सारिणोऽर्थांतरं विराडात्मा पि स्फुल्लप्रपंचाभिमानो सूर्यमंडलात्मा कः समष्टिदेहश्च सुगोलकद्वयानु
ग्राहकस्ततोऽर्थांतरमेव तत्र त्रस्तु व्यष्टिदेहो दक्षिणे च सुषुप्ते व्यवस्थितः द्रष्टा च सुषुप्तेः कारणानां नियंता कार्यकरणास्वामी
ताभ्यां समष्टिदेहाभ्यामन्योभ्युपगम्यते तदेवं समष्टिव्यष्टित्वेन व्यवस्थितजीवभेदादुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः तात्पर्यनिको

जीवने देवास्तयो वेति विकल्प आद्यमंगी कृत्य द्वितीयं दूषयति नेत्यादिना एको हि परो देवः सर्वेषु भूतेषु समाहितेन व्याप्तित्वेन च
समावृत्तत्वेन हीति अवगाहस्तु तो भेदो नास्तीत्युक्तं हेतुं सो धयति एक इति सर्वेषु क्षेत्रेषु व्यवस्थितं क्षेत्रज्ञं मामीश्वरं विहीति भगव
तो वचनाच्च ताविक भेदा सिद्धिरित्याह क्षेत्रज्ञं वेति सर्वेषु भूतेषु क्षेत्रज्ञ एक श्रेयात्मा कथं तर्हि प्रतिभूतं भेद प्रयाइत्याशं कथाह आवि
भक्तं वेति तावतो विभागे विदेह कल्पनया भेदधीरित्यर्थः ननु करणेषु सर्वेषु विश्वस्या विशेषान्न दक्षिणे च दक्षिण विशेषनिर्देशो मुज्यते
यद्यपि कारणान्तरेभ्यः चक्षुषि प्राधान्यमुक्तं तथापि नार्थो दक्षिण विशेषणेनेति तत्राह सर्वेति अतनुभवाभ्यां निर्देशा विशेषसिद्धि
रित्यर्थः अथ विदेह देश भेदे विश्वोऽनुभूयते तथापि कथं जागरिते तेजसोऽनुभूयते तत्राह कथं द्वितीयं पादं व्याचष्टे दक्षिणेति यथा
खण्डे जागरितवा सना रूपेणाभिव्यक्तं मर्थं जातं दृष्टानुभवति तथैव जागरिते दक्षिणे चक्षुषि द्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः सन्निकृष्टं
पदं दृष्ट्वा पुनर्निर्मलितोक्षो दृष्टमेव रूपं रूपोपलब्धिजनितं समुद्भूतं वा सनात्मना मनस्यन्तरं भिव्यक्तं स्मरन् विश्वस्तेजसो
भवति तत्राच तयोर्भेदाशं कानावतरतीत्यर्थः स्थप्रजागरितयोर्विलक्षणत्वात् तद्वष्टो विश्वस्तेजस्योरपि विलक्षण्यमुचित
मित्याशं कथाह यथेति जागरिते यथार्थं जातं दृष्ट्वा पश्यति तथैव स्वप्ने पितदुपलभ्यते ततो न तयोर्विलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः
द्वितीयपादस्य व्याख्यामुपसंहरति अत इति कृतान्वये दृष्ट्वा भेदाशं कानि रवेका दोति दर्शयितुमेवकारः तृतीयं पादं व्या
कुर्वन् जाग्रत्येव सुषुप्तिं दर्शयति आकाशो चेति यो विश्वस्तेजसत्त्वमुपगतः स पुनः स्मरणारब्धस्य व्यापारस्य व्यावृत्तौ
हृदयावच्छिन्ना को दो स्थितः सन् प्राज्ञो भूत्वा तल्लक्षणलक्षितो भवति न हितस्य रूपविषयदर्शनं स्मरणे परिहृत्य विशि
ष्टाकाशानि विष्टस्य प्रज्ञाद्वयार्तरत्वं अतश्च स एकी भूतो विषयविषयकाररहितो घनप्रज्ञो विशेषविज्ञानविरहितो
मांतरहितस्तिष्ठतीत्यर्थः उक्तं मर्थं प्रपञ्चयन् मनो व्यापाराभावादिति हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे दर्शनेत्यादिना अविशेषणा
व्याकृतरूपेणेत्यर्थः अवस्थानं जागरिते सुषुप्ते मिति शेषः यदुक्तं मत्वा कृतेन प्राणात्मना हृदये वस्थानमिति तत्र
प्रमाणमाह प्राणो हीति यो हि प्राणोऽध्यात्मं प्रसिद्धः स वागादीन् प्राणान् आत्मनि संवृद्धं संहरतीति प्राणस्याध्या
त्मवागादिसंहृतत्वं उक्तं मधिदेवं च यो वायुः सूत्रात्मा सोगत्यादीनां त्मनि संहरतीत्यग्न्यादिसंहृतत्वं वायो रूतं
अध्यात्माधिदेवयोश्चैकत्वात् प्राणस्य वायोर्वागादिष्वग्न्यादिषु संहृतत्वेनाव्याकृतत्वस्य सर्वविद्यायां सूचित
त्वादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्ते प्राज्ञस्यावस्थानमिति युक्तमित्यर्थः पूर्वमेव विश्वविराजो रेकस्य अनंतरं च
सुषुप्ताव्याकृतयोरेकत्वस्य दर्शितत्वात् तेजसहिरण्यगर्भधारनुक्तं मभेदवत्कव्यमिदानीमुपन्यस्यति तेजस इति

तत्र हेतुमाह मनस्तत्त्वादिति। हिरण्यगर्भस्य समष्टि मनो निष्कृत्वा तैजसा स्य व्यष्टि मनो गत्वा तैजसाश्च समष्टि व्यष्टि मनो रेकत्वात् तैजसो रेचिते जसहिरण्यगर्भयोरेकत्वमुचितमित्यर्थः किंच हिरण्यगर्भस्य क्रियाशक्त्युपाधौ लिंगात्प्रतया प्रसिद्धत्वात् तस्य वसामानाधिकरण्याश्रत्यामनसासहाभेदावगमान्मनो निष्कृत्य तैजसस्य युक्तं हिरण्यगर्भत्वमित्याह। लिंगमिति किंच पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात् पुरुषविशेषत्वाच्च हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वादिगमात् तन्निष्कृते जसो हिरण्यगर्भो भवितुमर्हतीत्याह। मनोमय इति। प्राणास्य प्रागुक्तमव्याकृतमाक्षिपति। नन्विति। सुषुप्ते हि प्राणो नामरूपाभ्यां व्याकृतो युक्तस्तद्वापारस्यार्थस्ते रतिस्पर्शदृष्टत्वादित्यर्थः किंच तस्या भवस्तथावागादीनिकरणानि प्राणात्मका निभवंतीति तैजसस्यैव सर्वरूपमभवन्निति श्रुतेरनो विप्राणस्य व्याकृतत्वं युक्तमित्याह। तदात्मकानीति। उक्तन्यायेन प्राणस्याव्याकृतत्वायोगादव्याकृतत्वं प्राणात्मना सुषुप्तेऽवस्थानमयुक्तमिति निगमयति। अथमिति एकलक्षणत्वादव्याकृतत्वापराधेरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह। नैष दोष इति। अव्याकृतं हि देशकालपरिच्छेदशून्यं प्राणोपलक्षणं दृष्टं तथा न हि सोषुप्तदृष्टा तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छेदोऽवगम्यते तथा च लक्षणाविशेषादव्याकृतत्वापराधेरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः। तस्याप्यप्राणो ममायमिति देशपरिच्छेदप्रतिभानादेकलक्षणत्वाभावात् प्राणस्याव्याकृतत्वं मित्याशंक्याह। यद्यपीति। परिच्छिन्नाभिमानवतां मध्ये प्रत्येकं ममायमिति प्राणाभिमानेऽस्ति प्राणस्य यद्यपि व्याकृतत्वं वसवति तथापि सुषुप्त्यवस्थया पिंडेन परिच्छिन्नो यो विशेषस्तद्विषयो यो ममेत्यभिमानस्तस्य निरोधस्तस्मिन् भवतीति प्राणोऽव्याकृतत्वेति चेज्जनाप्रतिबुद्धदृष्टा विशेषाभिमानविषयत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुषुप्तदृष्टा तदुपसंहारादव्याकृतत्वं प्राणस्य विरुद्धमिति भावः। विशेषाभिमाननिरोधे प्राणाभिमानिनोपि तदभिमाननिरोधेना विशेषापत्तिः सुषुप्तिः नत्राव्याकृतत्वापराधे प्राणस्य प्रागुक्तदृष्टं विदिष्टा। प्राणस्याव्याकृतत्वं बुद्धमित्याशंक्याह। यद्येति। परिच्छिन्नाभिमानं प्राणलये मरणं तत्राभिमाननिरोधे प्राणो नामरूपाभ्यामव्याकृतो यद्येष्टा तैजसैव ततो विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं सिद्धमित्यर्थः। किंच यथाधिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रसवबीजं तदेतदव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याकृतं तदिति श्रुतेः। तथा प्राणारब्धं सुषुप्तं जाग्रत्स्वप्नयोरेकवति बीजं तथारकार्यं प्रतिप्रसवबीजरूपत्वमविशिष्टं मुक्तयोरितिलक्षणाविशेषादव्याकृतत्वापराधेरेकत्वमिति सिद्धिरित्याह। प्रसवेति। समानमित्यनुकाषार्थं चकार। उपाधिस्वभावालोचनया सुषुप्ताव्याकृतयोरेकत्वमभिधाय उपहितस्वभावालोचनया चित्तयोरेकत्वमाह तदध्यक्ष्येति॥ अव्याकृतं ब्रह्मः सुषुप्तावस्थं तयोराध्यात्मिकाधिदैवयोरेको धिष्ठाता चिद्वातुरतोऽपि तयोरेकत्वं सिध्यतीत्यर्थः। सुषुप्ताव्याकृतयोरेव मेकत्वं ब्रह्माध्यात्मस्मिन्नव्याकृतसुषुप्ते प्रागुक्तं विशेषणं युक्तमित्याह।

परिच्छिनेति यद्यपि विशेषानभिधत्ति मात्रेणैकीभूतत्वादिविशेषणमुपपादितं तथापि परिच्छिन्नाभिमानिनामुपाधिप्रधानानांतर
तत्राध्यक्षेणोपहितानामव्याकृतैकत्वमतोप्यस्ति प्रागुक्तविशेषणोपपत्तिरित्यर्थः किंचाध्यात्माधिदेवयोरेकत्वमिति प्रागुक्तं
तुल्यत्वाच्च युक्तं सुषुप्ते प्राज्ञे प्राणात्मन्यव्याकृतैकत्वोक्तं विशेषणमित्याह पूर्वोक्तं गन्धगतादिज्ञात्वेन सर्वेश्वरत्वादिविशेषणं गृह्यते
प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ वायुविकारेरुदत्वान्नाव्याकृतविषयत्वरुदिविशेषादिति शङ्कते कथमिति त्रान्यत्ररुदत्वेविश्रुतप्रयोगव
त्तादव्याकृतविषयत्वं प्राणशब्दस्य युक्तमिति परिहरति प्राणबंधनमिति प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मण्येव प्राकृतेवाक्ये प्राणशब्द
स्य प्रयोगान्नाव्याकृतविषयत्वं तस्य युक्तं प्रकरणविरोधादिति शङ्कते नन्विति प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वेपि ब्रह्मणः सल्लक्षणस्य शब्द
लक्षणाकारादस्मिन्नापि वाक्ये तत्रैव प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्यैकविषयमित्युत्तरमाह नैष दोष इति संग्रहवाक्यं प्रपञ्चयति
यद्यपीति तत्रेति प्राणबंधनवाक्यपरामृश्यते जीवशब्दः सर्वस्यैव कार्यजातस्योपलक्षणां प्रकरणवाक्ययोरुभयोरपि परिशुद्धब्रह्म
विषयत्वेकाक्षतिरित्याशङ्क्य परिशुद्धस्य ब्रह्मणः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तागोचरत्वात् तत्र शब्दवाच्यत्वानुपपत्तेर्मेवमित्याह यदि हीति न
केवलं निरुपाधिकं निर्विशेषं ब्रह्म वाङ्मनसगोचरमिति श्रुतेरेव निधार्यते किंतु स्मृतेरिपीत्याह न सादिति किंच कार्यजातं प्रतिबि
जभूतज्ञानरहितया शुद्धत्वेनैवास्मिन्प्रकरणे ब्रह्मविवक्षितं चेत्तर्हि सनासोऽस्य तदा संपन्नो भवतीति जीवानां सत्संपत्तिश्रवणात् ब्रह्म
णोऽर्थद्वैतस्य शब्दत्वे सुषुप्तादौ तत्र लीनानांैकीभूतानां जीवानां पुनरुत्थानं नोपपद्यते दृश्यते च पुनरुत्थानं तेन शब्दमेव ल
क्षणेन ब्रह्मात्रविवक्षितमित्याह निर्वीजतयेति सुषुप्तादौ शुद्धे ब्रह्मणिसंपन्नानामपि पुनरुत्थाने मोक्षानुपपत्तिदोषमाह मुक्तानां चे
ति तत्रैव पुनरुत्थानं हेत्वभावादित्याशङ्क्य सुषुप्तानां प्रलीनानां च न तर्हि पुनरुत्थानं हेत्वभावस्तुल्यत्वादित्याह बीजाभावेति नन्यना
द्यनिर्वाच्यमज्ञानसंसारस्य बीजभूतनास्तेष्वयं ब्रह्मणो विशेषणं भवति अग्नहणमिथ्याज्ञानतत्संकाराणामज्ञानशब्दवाच्यत्वात् तत्र
हं ज्ञानेति अज्ञोऽहमित्यज्ञानमपरोक्षमग्नहणस्य च ग्नहणप्रणभावं स्य नापरोक्षत्वमिंद्रियस्वन्निकर्षाभावादनूपलब्धिगम्यत्वाच्च
भ्रांतितत्संस्कारयोश्चाभावेतरकार्यत्वादुपादानापेक्षणादात्मनश्च केवलस्यातदेतत्त्वात्तदुपादानत्वेनानाद्यज्ञानसिद्धिः किंचदे
वदत्तप्रमातृनिष्ठप्राग्भावतिरिक्तानादिप्रध्वंसनी प्रमात्वात् यद्दत्तप्रमावत् न च तदभावे सम्यक्ज्ञानार्थवत्त्वं अणिकत्वेन भ्रांतस्त
स्तदतिवर्त्तत्वात् संस्कारस्य च सत्यपिसम्यक्ज्ञाने क्वचिदनुवृत्तिदर्शनात् न च अग्नहणस्य तन्निवर्त्यत्वं ज्ञानस्य तन्निवृत्तित्यादौ ज्ञा
नदाहं संसारबीजभूतमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं ज्ञानस्यार्थवत्त्वाया स्तेष्वमन्यथा तदर्थवत्त्वप्रसंगादित्यर्थः शुद्धस्य ब्रह्मणो वा
न च प्रकरणाभावं विवक्षित्वाभावे फलितमाह न सादिति ब्रह्मणः शब्दलक्ष्येव प्राकरणिकत्वाद्वाक्यवितस्मिन् प्राणशब्दाद्युक्तं प्रा

मा०

७

पाशब्दस्या व्याकृतविषयत्वमिति भावः यतोऽनद्यनिर्वाच्याज्ञानशब्दस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो विवक्ष्यते अतएव कारणत्वनिषेधे
नपरिशुद्धं ब्रह्म अतिशूयते तदेतदाह अतएवेति अक्षरमव्याकृतं तच्च कार्योपेक्षया परं तस्मात्परोपपरमात्मा सहकार्यकारणा
भ्यामस्मृष्टो वर्तते वाच्यं कार्यमाभ्यन्तरं कारणमिति ताभ्यां सह तत्कल्पनाधिष्ठानत्वेन वर्तमानश्चिदात्तुः तज्ज्ञानादिसमस्तविक्रियाश्च
न्यत्वेन कृतरुः श्रुतिस्तत्त्वोर्व्यपदिश्यते यतो ब्रह्मणः सकाशाद्भावः सर्वाः मनसा सहोक्तकाशमप्राप्यतिवर्तते तद्ब्रह्म नंदरूपं विद्वा
नादिभेदेति नेति नेतीति च वीक्षया सर्वमारोपितमपक्रियते आदिशब्देनोक्तूलादिवाक्यं गृह्यते बीजत्वनिशेन नृपुं ब्रह्म व्यप
दिश्यते चेत् बीजत्वशब्दस्येवेति सिध्पतीत्यर्थः आचार्येणानुक्तत्वात् नकारणानिरिक्तं नृपुं ब्रह्म स्तीत्याशंक्यनातः प्रतीमिया
दिवाक्यशेषान्नेवमित्याह नमिति उक्तव्यायेन वस्तुव्यवस्थायां मव्याकृत्य देहे अनुभवाभावात् त्रिधा देहे व्यवस्थित इति कथमि
त्याह बीजेति विष्वादीनां त्रयाणां त्रिधा देहे व्यवस्थितिं प्रतिपाद्यतेषामेव त्रिधा भोगनिगमयति विष्वादीति भोगप्रयुक्तान् त्रि
अधुना त्रिधा विभजते रूपात्मैति उदाहृतं श्लोकयोर्वाख्यानापेक्षां वारयति उक्तार्थविति प्रकृतभोक्तृभोग्यपदार्थद्वयपरिहा
नस्यां गतरफलमाह त्रिष्टुतिपूर्वार्द्धव्याचष्टे जागर्मादिस्थिति भोग्यत्वेनैकत्वे विज्ञेयमवांतरभेदादुन्नेयं भोक्तुरेकत्वे हेतुमा
ह सोहमिति यो हं सुषुप्तः सो हं स्वप्नं प्राप्नोमि सो हं मिदानीं जागर्मि इति एकत्वं प्रतिसंध्यते न च तत्र बाधकमस्ति
तद्युक्तं भोक्तुरेकत्वमित्यर्थः किंचा ज्ञानं तत्कार्यं च प्रतिप्राज्ञादिषु द्रष्टृत्वस्याविशिष्टत्वात् द्रष्टृभेदे च प्रमाणाभावात् सुक्तं च
रेकत्वमित्याह द्रष्टृत्वेति द्वितीयाद्धं विभजते यो वेदेति कथमेतावता भोगप्रयुक्तदोषराहित्यं तत्राह भोक्तृत्वस्येति यद्यपि भोक्तृ
रेकस्यैव सर्वभोग्यमित्यवगतं तथापि कथं सर्वभुजानो भोगप्रयुक्तदोषवान् भवतीत्याह न हीति उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति
न ह्यनिरिति स्वविषयान्काष्ठादीन् दग्धवान् हीयते वर्द्धते वा अग्निरितिसंबन्धः एष यो निरित्यत्राज्ञास्यप्रयवकारणत्वं प्रति
जातं तत्र स कार्यमत्सत्कार्यप्रतिवाकारणत्वमिति संदेहे निरुद्धिरित्युमारसते प्रभवइति तत्रावांतरभेदमाह सर्वमिति पुरुषो
हिसर्वमचेतनं जगदुपाधिभूतं तमः प्रधानं गृहीत्वा जनयति अतएव पुरुषकारणवाचिप्राणचदं प्रयुज्यते एवं सचेतन्यप्रधानं श्रो
तेन तच्चैतन्यस्यां शुद्धवस्तुता न प्रतिबिंबकल्पान् जीवानां भासभूतानुत्पादयति एवं चेतनाचेतनात्मकं मशोर्षं जगदसंकीर्णं
संपदायतीत्यर्थं ननु सतां भावानां सत्त्वादेव प्रभवो न संभवति अतिप्रसंगादित्याशंक्यपूर्वार्द्धव्याचष्टे सतामिति स्वेनाधिष्ठाना
त्मना विद्यमानानामेव विद्याकृतं मायामयमारोपितं स्वरूपं तेन प्रभवः संभवतीत्यर्थः असज्जन्म निरसनमंतरेण कथं स
जन्ममिदं निरयितुं रा कथमित्याशंक्यहं वक्ष्यतीति जन्मनः पूर्वसर्वस्य सत्त्वे कारणव्यापारसाध्यत्वासिद्धमिच्छात्वे च कथं स

शंका

वय

मा० ७१०
आ०

तामेव प्रभावोभावाभावाभिसां कयाह यदि हीति कार्यप्रपंचस्यासत्त्वे कारणस्य ब्रह्मणः स्वरूपेन व्यवहार्यत्वाभावात् तस्य गहनोद्धार
स्तु तस्याऽङ्गिगस्याभावात् सत्त्वमेव प्रसज्येत कार्येण हि लिङ्गेन कारणं ब्रह्म दृष्टमादिसदेवावगम्यते तच्चेदसद्भवेन तस्य कारणेन संबध्य
धीरितसदेवकारणमापस्यादित्यर्थः कार्यकारणयोस्तु भूयोऽपि भवत्वसत्त्वमित्याशंक्याह दृष्टं चेति अविद्यायाऽनाद्यनिर्विकल्पाकृता
येते मायावीजा दुत्पन्नाश्च तेषामविद्येव मायेत्यङ्गीकारात् तेषां रज्ज्वादौ कल्पितसर्पादीनामधिष्ठानभूत रज्ज्वादिरूपेण सत्त्वं दृष्टमि
तियोजनादिमते सदुपादानं कल्पितत्वात् रज्जुसर्पवदित्यर्थः दृष्टं तस्य साध्यविकल्पत्वं शङ्कित्वा परिहरति नहीति विवक्षितदृष्टं
तन्मनुष्यदृष्टान्तिकमाह यथेत्यादिना प्राणशब्देन बीजमज्ञातं ब्रह्म सत्त्वं क्षणं तदात्मनेति यावत् तदेव मचेतनं सर्वजगत्प्राप्तुं तत्त्वं
बीजात्मना कृतं बीजात्मना प्राणो व्यवहारयोग्यतया जनयतीत्युपसंहरत्यत इति चतुर्थपादे प्रतीकमादाय व्याकरोति चेत्तौ शून्यत्वा
दिना रवेरंशवो यथा वर्तन्ते तथा पुरुषस्य स्वयंचैतन्यात्मकस्य चेतोऽरुपाश्चेतन्याभासाः जीवाश्चेतोऽंशवो निर्दिश्यते तान् पुरुषो जन
यतीत्युक्तं तत्र संबन्धः तेषां चिदात्मकात् पुरुषात् तत्त्वतो भेदाभावं विवक्षित्वा विविशिनष्टि जलार्क इति भेदधीस्तु तेषामुपाधिभेदादित्याह
प्राज्ञ इति पृथगिति सूचितं पुरुषस्य जीवने हेतुं कथयति विषयेति यथाग्निना समानरुपा विस्फुल्लिङ्गा जल्यन्ते तथा चिदात्मना समान
स्य भावा जीवास्तो नोत्पाद्यन्ते विषयविलक्षणत्वात् न प्राप्ते न बीजात्मना तेषामुत्पादनं न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पादकाश्चिदात्मनस्त
त्त्वतो भिन्नत्वं जलपात्रप्रतिबिम्बितारित्यानां बिम्बभूतात् तत्त्वतो भेदाभावात् तान् विश्वादीन् पुरुषश्चित्प्रधानो जनयतीत्यर्थः
विषभावेन व्यवस्थितान् पुनर्भावात् प्राणो जनयतीति तृतीयपादार्थमुपसंहरति इतरांस्त्विति चेतनो चेतनात्मकस्य जगतः सर्गप्रसूते
स्त्वमत विवेचनाार्थं मतां तामुपन्यस्यति विभूतिमिति इश्वरस्य विस्तारस्वकीये श्वर्यव्यापने स्पष्टिरिति पक्षे स्पष्टैवस्तु त्वशंकायां पक्षा
तरमाह त्वप्रेति कुतः स्पष्टिचित्तकानामेतन्मत्तं तत्त्ववेदिनामेव किं न स्यात् तत्राह नत्विति स्पष्टेरपि वस्तुत्वाद् स्पष्टिचित्तकानामपि तत्राव
रोधविषयतीत्याशंक्याह इदं इति मायामयी स्पष्टिरादरविषयान् भवतीत्यत्र दृष्टं तमाह नहीति मायावीत्यादिशब्देन तत्कार्यम
द्यते दृष्टं तन्निविष्टमर्थं दाष्टं तिके योजयति तथैवेति तर्हि परमार्थचित्तकानां कुत्रादर इत्याशंक्याह सत्त्वं दृष्टं तमुत्तरमाह सूत्रे
दिना मायाधन्तत्वं मद्दृश्यमानत्वे हेतुः तुर्यारव्यं जाग्नत्स्वप्नसुषुप्तेभ्यो विश्वे ते जस प्राप्तेभ्यश्चातिरिक्तं तदस्पृष्टमिति शेषः परमा
र्थतत्त्वचित्ता हि साम्याधी द्वारा फलवती न स्पृष्टे स्ततः स्पृष्टा वनादरस्तत्त्वनिष्ठानामित्याह नेति परमार्थचित्तकानां स्पृष्टा वनादरणा
दपरमार्थनिष्ठानामेव स्पृष्टो विशेषश्चित्तेत्युक्ते र्थे द्वितीयाद्भवतारयतीत्यत इति जाग्नद्वलानामर्थानामेव स्वप्ने प्रथानां तस्य
सत्यत्वं मायायाश्च मण्यादिलक्षणायाः सत्यत्वाङ्गीकारादनयोर्विकल्पयोः सिद्धांतादेषाम्मुक्त्यर्थं स्पष्टिचित्तकानामेव स्पष्टि

मं ३१

विषयेविकल्पान्तरमुत्थापयति इष्टमात्रमिति ज्योतिर्विदां कल्पनामाह कालादिति परमेश्वरस्येष्टामात्रं सृष्टिरित्यत्र हेतु
माह सृष्टेति यथा लोके कुलात्कादेः संकल्पनामात्रं घटादिकार्यं न तदतिरेकेण घटादिकार्यं सृष्टिरिष्टा नामरूपाभ्यामन्तर
वकार्यसंकल्पबहिस्तन्निर्माणभ्युपगमात् तथा भगवतः सृष्टिः संकल्पनामात्रं न तदतिरिक्ता काचिदस्तीतिकेषां चि
द्वेश्वरवादिनां मतमित्यर्थः यथा तथा वास्तु सृष्टिस्तस्यास्तु किं प्रयोजनमिति विकल्पद्वयमाह भोगार्थमिति सिद्धांतमाह देव
स्येति कः स्वभावो नामेत्युक्तेने सर्गिकोऽपरोक्षो मायाशब्दार्थस्तस्येत्याह (तत्र) त्रयमिति पूर्वपक्षाणामपवादं सूचयति त्रये
ति देवस्य परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति स्वभावपक्षेने सर्गिकमाया त्रा सृष्टिरिति मतं सिद्धांतत्वेनाश्रित्य चतुर्थपादे नदृष्ट
पामुच्यते पक्षयोरनयोरित्युज्यते इष्टमस्येश्वरत्वस्यापानं सृष्टिरित्येकः पक्षः स्वप्रस्वरूपामाया रूपवा सृष्टिरिति पक्ष
द्वयमीश्वरससत्त्वसंकल्पस्य सृष्टिरिति पक्षांतरं कालादेव जगतः सृष्टिर्नेश्वरादीश्वरसूदासीनस्तत्र विकल्पान्तरं भोगा
र्थं क्रीडा र्थं वा सृष्टिरिति फलगतं विकल्पद्वयं तेषां मतेषां सर्वेषामेव पक्षाणां दूषणं चतुर्थपादे नोक्तमिति पक्षांतरमाह
सर्वेषां चेति नोखत्वा प्रकामस्य परमात्मनो माया विना विभूतिरित्यापनमुपयुज्यते न च स्वप्नमायाभ्यां सारूप्यमन्तरेण मा
या सृष्टिरेष्टु शक्यते अवस्तुनोरेतयोस्तच्छब्दप्रयोगात् न च परमानंदस्वभावस्य परस्य विना माया मिच्छा संगच्छते न हितस्य
स्वतोऽविक्रियस्येष्टादिभाक्ते पुक्तं न च माया मन्तरेण भोगक्रिडे तस्योपपद्यते न तो मायामयी भगवतः सृष्टिरित्यर्थः यदुक्तं का
लात्प्रसूतिभूतानामिति तत्राह नहीति अधिष्ठानभूत रज्वादीनां स्वभावशब्दितस्वाज्ञानादेव सर्पाद्याभासत्वं तथा परस्य
रूपमायाशक्तवशादेवाकाद्याभासत्वं आत्मनः आकाशसंभूत इत्यादि श्रुतेर्न तु कालस्य भूतकारणं प्रमाणाभावादि
त्यर्थः पादत्रये व्याख्याते व्याख्येयत्वेन क्रमवशात् त्राप्तं चतुर्थपादे व्याख्यातुमुत्तरगन्धप्रवृत्तिरित्याह चतुर्थ इति अनुपादत्र
यवद्विधिमुखेनेव चतुर्थपादोपि व्याख्यायतां किमिति निषेधमुखेन व्याख्यायते तत्राह सर्वेति सर्वाणि शब्दप्रवृत्तौ निमित्त
निष्पत्तीगुणादीनि तैः शून्यत्वात्तुरीयस्य वाच्यता योगान्निषेधद्वारेणैव तन्निर्देशः संभवतीत्यर्थः साक्षादात्मत्वाभावद्योत
यितुं निर्दिष्टास्तीत्युक्तं यदि चतुर्थविधिमुखेन निर्दिष्टं न शक्यं तर्हि शून्यमेव तदापद्येत तन्निषेधेने निर्दिष्टयमानत्वात् तथा
विधेनास्त्यर्थो दीति शक्यते शून्यमेवेति नतुरीयस्य शून्यत्वमनुमानं युक्तं विमतं सदधिष्ठानं कल्पितत्वात् तथा विधेरज
गदिबुद्धिद्विष्टमानात्तुरीयस्य सत्त्वसिद्धेरित्युत्तरमाह तन्नेति दृष्टानं साधयति नहीति रजतादीनां सदनुविद्धबुद्धिबोध्य
तादवत्तास्य दृष्टा योगात्तद्वदेव प्राणादिविकल्पानामपि नावस्त्वास्पदत्वं सिध्यतीत्यर्थः यद्यधिष्ठानत्वं तुरीयस्येष्टं तर्हि

नान्यत्तमधिष्ठानत्वात् घटादिवदिति प्रक्रमभंगः स्यादिति चोदयति एवं तर्हीति किं प्रातिभासिकमधिष्ठानत्वं हेतुकं किं वाता
 त्विकं नाद्यः तस्य तात्त्विकवाच्यत्वासाधकत्वादतात्त्विकेतुवाच्यत्वे प्रक्रमो न विरुध्येत न द्वितीयः श्रुत्यादिषु कल्पितरजसादेरवस्तुत्वं
 वत्तुरीयेधिकल्पितप्राणादेरवस्तुत्वात् तत्रातिशयोक्त्या धिष्ठानत्वस्य तात्त्विकत्वायोगादिति दुष्यति न प्राणादीति किं च वाच्यत्वे तुरी
 मस्य निरुच्यमाणे तत्र शब्दप्रवृत्तौ निमित्तवक्तव्यं तच्च पृष्टीरुक्तिर्विजातिव्यक्रियावागुणो वेति विवक्तव्यप्रथमं दुष्यति न हीति तु
 शिष्टातिविकल्पस्यावस्तुत्वात् तस्य तुरीयस्य च वस्तुभूतसं (वो) बंधासिद्धे विषयाभावे कृतः पृष्टीरित्यर्थः द्वितीयं दुष्यति न हीति तु
 शिष्टरूपेण विषयत्वे विस्तरूपेण निरुपाधिकात्मना तदविषयत्वात् नान्न गवादा विवरुद्धिरवतरतीत्यर्थः न तृतीयः गवादा विवा
 द्वितीये तुरीये सामान्यविशेषभावस्याभिधातुमयोग्यत्वादिति मत्वा ह गवादिबदिति चतुर्थः पाचकादा विवा विव्रियेतुरीये विव्रिय
 चत्तस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह नापि क्रियावत्त्वमिति न पंचमः (न) उत्पत्तादौ नीलादिशब्दे वनिर्गुणो तुरीये गुण
 वत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह नापीति तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुपलब्धिबाधितमि
 ति फलितमाह अत इति यदि तुरीयस्य नास्ति विशिष्टजात्यादिमत्वं तर्हि नरी विषाणादिदृष्टेरिव तद्दृष्टेरपि निष्फलत्वं विशिष्टजात्यादि
 मतो राजादेरुपानस्य फलवत्त्वोपलब्धादिति शंकेते शब्दविषाणादीति यथा श्रुतिरियमित्यवगमे रजतादिविषयतस्मात्वावर्त्यते
 तथा तुरीयं ब्रह्माह मित्यात्मत्वेन तुरीयसाक्षात्कारे सत्यनात्मविषयतस्मात्त्ववच्छिद्यते तदेवमात्मत्वेन तुरीयावगमस्य सर्वाकार
 क्षानिवर्तकत्वादनर्थकत्वात् शून्ययुक्तेति परिहरति नेत्यादिना तुरीयस्यात्मत्वावगमे सति सर्वा नर्थहेतुत्वादिदोषनिवृत्तिरुक्त
 पांफलमुक्तं विदुदनुभवेन साधयति न हीति ननु तुरीयमशेषविशेषशून्यं नात्मत्वेनावगंतुं शक्यते तदेव भावादिति तत्राह न चोति
 सर्वोपनिषदामित्युक्तमेवोदाहरणं लेखनदर्शयति तत्त्वमसीति निषेधमुरवेनेव तुरीयस्य प्रतिपादनं न विधिमुक्तेनेत्युपपाद्यता
 नुवादपूर्वकं मुक्तारमथमवतारयति सोयमित्यादिना बीजाकुरस्तानीयमिथो हेतुहेतुमद्भावेन व्यवस्थितमित्यर्थः अबीजात्म
 कं कार्यकारणविनिर्मुक्तमिति यावत् तत्र हेतुं सूचयति परमार्थेति तस्य विधिमुक्तेन निर्देशानुपपत्तिप्रागुक्तमभिप्रेत्याह सर्वादी
 ति किमुत्तरेण ग्रन्थेन तुरीयं प्रतिपाद्यते किं वा तस्य रूपा नत्रयवैलक्षण्यं विवक्ष्यते प्रथमे प्रतिपादकस्य विधानाव्यतिरेकादन्य
 निषेधानर्थक्यं द्वितीये पितदानर्थक्यं भाष्ये तत्र प्रवृत्तेरवोक्तादत्यल्पसिद्धिरिति मन्वानः शंकेते नन्विति न तावत्तुरीयं विधिमु
 शेन बोध्यं तस्य सुप्रकाशत्वात् तस्मिन् प्रकाशाद्यनुदयात् तथापि समारोपितविश्यादिप्रतिपन्नं तन्निषेधेन बोध्यते तदनिषेधे तस्य य
 थावदप्रधानादतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहरति न सर्वादीति तुरीयस्य पादत्रयवैलक्षण्यस्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः स्था

रूपेण

नत्रयविशिष्टस्य तुरीयमं ब्रह्म स्वरूपमिति नोपदेशमंतरेण सिद्धतीति तुरीयमं शोऽर्थवानित्यर्थः यथाविधिमुखप्रवृत्तेन तत्त्वमसि वा
 केन स्तुतं नत्रयसाक्षिणः त्वंपदलक्ष्यस्य तत्त्वदलक्ष्यब्रह्मतालक्षणया बोध्यते तथा निषेधशस्त्रेणापि तात्पर्यवृत्त्या जीवस्य तुरीय
 ब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दुष्प्रसंगमाह तत्त्वमिति ननु स्तुतं नत्रयविशिष्टस्यात्मनो नैव तुरीयान्मत्वं तुरीयमं न प्रतीपादयते तुरीयस्य विशि
 ष्टाद्विलक्षणत्वेनात्मतमिन्नत्वात् तत्राह यदिर्हीति प्रातिभासिकवैलक्षण्येन विविदिष्टोपलक्ष्ययोरोत्पत्तिकवैलक्षण्यभावात् न ता
 त्विकं तुरीयस्य विशिष्टादन्मत्वं अन्यथा अत्यंतमिन्नयोर्मिथः संस्पर्शनविरहिणोरुपायोपेयभावायोगात् तुरीयप्रतिपत्तौ विशि
 ष्टस्य द्वारत्वाभावादन्मत्त्वतत्प्रतिपत्तिद्वारस्यादर्शनात् तुरीयाप्रतिपत्तिरेव स्यादित्यर्थः शास्त्रात्प्रतिपत्तिः स्यादिति चेन्न साहचर्य
 रत्नेति तद्विशिष्टमनूद्य विशेषणयोदेन तस्य तुरीयत्वमुपदिशति भेदेनात्मनो केतदानर्थक्यान् शास्त्रात्प्रतिपत्तिरित्यर्थः सा ताहि
 तुरीयप्रतिपत्तिर्भूदिति चेन्न तत्राह नून्येति विशिष्टस्यैव प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नस्य विशिष्टादेर्विशिष्टस्य प्रत्युदस्तत्वादन्म
 स्यैव प्रतिपन्नत्वात् नैरात्म्यधीरेवापद्येतेत्यर्थः भेदपरमं नून्येति योक्तव्यं वशान्न संभवति तर्हि मा भूदभेदपक्षोपिकथं निवेदतीति चेन्न तत्र
 किं फलं पर्यनुयुज्यते किं वा प्रमाणांतरं मध्यवासाधनांतरमिति विकल्प्याद्यदुपयति रज्जुरिवेति यथा रज्जुरधिष्ठानभूता सर्पधार
 दिभिर्विकल्प्यते तथा एकैवात्मा स्तुतं नत्रयेष्विदं तः प्रज्ञत्वादिना विकल्प्यमानो बहुधा भासते तदा तदनुवादो न तः प्रज्ञत्वादिप्रति
 षेधजनितं यत्प्रमाणरूपं विज्ञानं तदुत्पत्त्या समानकालमेवात्मन्यनर्थनिवृत्तिरुपपन्नं सिद्धमिति न फलं पर्यनुयोगोऽवकाशवानित्य
 र्थः शब्दस्य संसृष्टपरोक्षज्ञानहेतोरसंसृष्टपरोक्षज्ञानहेतुत्वायोगात् तुरीयज्ञाने प्रमाणांतरमेष्टव्यमिति यदं प्रत्याह तुरीयेति त
 स्य हि साक्षात्कारे न शब्दातिरिक्तप्रमाणमन्वेष्टव्यं शब्दस्य विषयानुसारेण प्रमाणाहेतुत्वादिष्वस्य तुरीयस्यासंसृष्टपरोक्षत्वादि
 त्यर्थः तुरीयसाक्षात्कारे प्रसंख्यानांतरव्यसाधनांतरमेष्टव्यमिति यदं प्रतिक्षिपति साधनांतरं चेति प्रसंख्यानास्याप्रमाणत्वात् न प्रमा
 रूपसाक्षात्कारं प्रतिहेतुतेति भावः यथा रज्जुरियं सर्वेनेति विवेकधीसमुदयदशायामेव रज्जोसर्पनिवृत्तिफले सिद्धे रज्जुसाक्षात्का
 र्यफलानंतरं प्रमाणांतरं साधनांतरं वा न मृग्यते कृत्वा तत्रोदापीत्याह रज्जुरिति विषयगतं प्राकट्यं प्रमाणफलं नाधस्तनिवृत्तिरित्या
 शंक्याह विप्रामिति स्वविषयज्ञानापनयाय प्रवृत्तं प्रमाणक्रिया स्वविषये भावरूपमतिशयमाधत्ते वेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषात्
 छिदिः छेद्यसंयोगापनयतिरिक्तमतिशयमादध्यात् न च संयोगविना शान्तिरिक्ते विभागे संप्रतिपत्तिरस्ति प्राकट्यस्य प्रकाशत्वो
 न वन्नार्थनिष्ठत्वमप्रकाशत्वेनेनार्थनार्थो नास्तीति भावः अज्ञाननिवर्तकमेव प्रमाणमिति यदं विषयस्फुरणकारणाभावादिष्व
 यसंबेदनेन स्यादित्याशंक्याह पदेति घटोहितमसा समावृत्तौ व्यवहारयोग्यस्तिष्ठति न स्य तमसो निष्कृम्य व्यवहारयोग्यत्वा
 पादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्तते तच्चोत्पादित्तिस्य निष्ठस्याप्रमेयस्य तमसो निवृत्तिलक्षणे यदप्यवस्यति तदा घट

संवेदनमार्थिकं प्रमाणफलं न भवति यथा चिदिक्रियाच्छेदास्पतरो वयवयोर्मिश्रः संयोगानिरसने प्रवृत्ता सती तयोरेव छेदावयवयोर्हृदीभावेकलेपर्यवस्यति न त्वन्यतरावयवेपि चिदिव्याप्रियते तथेहापितमो निवृत्तौ प्रमाणं निवृत्तौ ति घटस्फुरणं त्वार्थिकं न च तस्य स्फुरणं यत्वं अभिव्यञ्जकप्रमातृव्यापारस्थित्वादित्यर्थः किंच घटादेर्जडस्य सविदवेक्षत्वात् तत्र संविदो मानफलत्वेपि नात्मन्यजडसंविदेकतानेमानस्यारोपितधर्मनिवर्तकत्वमन्तरेण संविज्जनकत्वं व्यापारः संभवतीत्याहुर्न चेति तुरीयात्मनिसंवेदनजननव्यापारो न प्रमाणस्य कल्पने यस्य संविदात्मत्वादारोपितनिवृत्तिव्यतिरेकेण मानजननफलसंविदनवेक्षत्वादित्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरमाह अतः प्रज्ञत्वादीति आश्रयाभावेनाश्रितप्रमाणाभावादनंतरक्षणे तस्य व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति तथा चेति किंच ज्ञानाधिन हेतुनिवृत्त्यवच्छिन्नक्षणातिरेकेणानुपपत्तौ ज्ञानं स्फुरात्पारयति न चास्ति रं ज्ञानं व्यापाराय पर्याप्तं तथा च ज्ञानस्य हेतुनिवृत्तिव्यतिरेकेणानुपपत्तौ स्तीत्याहुर्ज्ञानस्य निवृत्तहेतुनिवर्तकमपि स्यात्मानं निवर्तयति निवर्त्य निवर्तकभावस्यैकत्र विरोधादतो यावन्निवर्तकं स्फुरास्पतितत्राह अत्र स्फुरात्ने चेति निवर्तकस्य ज्ञानस्य हेतुनिवृत्तेरन्तरमपि निवर्तकान्तरमपेक्ष्यावस्थाने तस्य तस्य निवर्तकान्तरस्य सम्यगेक्षत्वादाद्यस्यापि ज्ञानस्य निवर्तकत्वा सिद्धिः न च ज्ञानस्य निवर्तकत्वानुपपत्तिरवपरविरोधिनी भावानां बहुलमुपलंभादित्यर्थः ज्ञानस्य जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात् जन्मनश्च हेतुनिषेधे नैवोपपत्त्या तदेषां तरे विषयस्फुरणजननाया नैव स्फुरात्तादारोपिता तद्धर्मनिवृत्त्येव ज्ञानं पर्यवसितमित्युपसंहरति तस्मादिति निषेधजनितविज्ञानमेव प्रमाणतस्य व्यापारो जनेव तेन समानकालेवानर्थनिवृत्तिरित्योजनान्न हेतुमाह बीजभावेति सुषुप्तं हि स्वप्नजागरिते प्रति बीजभावः तस्याशेषविशेषविज्ञानाभाव रूपत्वाद् द्विशेषविज्ञानानां सर्वेषां घनमेकसाधारणमविकलं सुषुप्तमिति तत्प्रतिषेधो नेत्यादिना समवतीत्यर्थः युक्तं सर्पादीनां रज्ज्वादीनां प्रतिपत्तिपन्नानां प्रतिषेधादसत्त्वं आत्मनितु प्रमाणेन गम्यमानानां अतः प्रज्ञत्वादीनां प्रतिषेधः युज्यते अत्रापाविरोधादिति कां कते कथमिति प्रमाणिकत्वस्यासिद्धत्वादुक्तमंतः प्रज्ञत्वादीनामसत्यत्वमिति परिहरति उच्यते इति विमतमसत्यत्वं व्यभिचारित्वात् संप्रतिपन्नवदित्याह अस्य रूपेति तस्याविशेषाः व्यभिचारः तत्र रज्ज्वादा विवेत्युदाहरणमंतः प्रज्ञत्वादीनामितरेतरव्यभिचारे निदर्शनं सर्वधारादीति विमतं सत्यमव्यभिचारित्वाद् रज्ज्वादि वदित्याह सर्वत्रे नितस्य च सत्यत्वे सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वमिद्विरिति भावः अव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिं कां कते सुषुप्तइति न च तत्र चेतन्यस्य व्यभिचारः सुषुप्तस्य स्फुरणव्यापारतया साधकस्फुरणस्यावश्यकत्वादित्याहुर्न सुषुप्तस्येति सुषुप्ते साधकस्फुरणसत्त्वे प्रमाणमाह न हीति निषेधश्चास्त्रालोचनपारिशेषत्वं तुरीयस्योक्तं तदेव हेतुत्वं ज्ञानं दिव्या विषयत्वमाह अतएव हेतुदृष्टेर्वाथ क्रियादशीना ददृष्टत्वादर्थक्रियाराहित्यमिति विरोधणान्तरमाह यस्मादिति अदृष्टमित्यनेनाऽग्राह्यमित्यस्य पो न रुतं च परिहरति कर्म

स्यतुरीयः

मा० भा०

आ०

न०

न०

प्र०

अथोदं निरूपणकुत्रोपयुज्यते न त्राह तुरीयेति प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं साधयति तत्त्वाप्रतिबोधेति त्रयाणामवांतरविदो
यस्मिन्नेप्रकृते किं माया तमिहाशंक्याह तत्र इति तयोस्तस्मिन् विद्यमानत्वं चिदेकतानेतयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह
न संभवत इति (तुरीये) ति प्राज्ञस्य कारणबद्धत्वं साधयति नात्मानमिति तुरीयस्य कार्यकारणाभ्यामस्पृष्टत्वं स्पष्टयति तुरीय
यमिति श्लोकस्य व्याख्यामाशंक्याह कथमिति वा वाक्यार्थमिति स्यानुवृत्तिः सूच्यते प्रथमवोद्योत्तरत्वेन पादत्रयं व्याच
ष्टेयस्मादिति विलक्षणमनात्मानमिति यावत् आनृतमित्यस्य व्याख्या नमविद्याबीजप्रसूतमिति द्वैतं द्वितीयमसत्त्वमित्य
र्थो वैधर्म्योदाहरणं यथेति प्राज्ञस्य विभागज्ञानाभावे फलसाहचर्येति यद्योक्तं तमसि कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति
न्यथेति द्वितीयवोद्योत्तरार्थपादव्याख्याने प्रत्याह यस्मादित्यादिना सदेव तुरीयादन्यस्याभावात् तुरीयमेव सर्वं तच्च सदा दृक्
रूपमिति यस्मात्तस्मादिति योजना नन्वेति परिपूर्णं चिदेकतानेतुरीयं परास्मृयते अतएवेति कारणभावे कार्यानुपपत्तेरित्य
र्थः तुरीयेतत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणयोरसंबन्धेऽप्येते साधयति न हीति यत्तुरीयस्य सदा दृगात्मत्वमुक्तं तत्र प्रमाणमाह न हि द
ष्टरिति चतुर्थपादं प्रकारांतरेण योजयति अथवेति तत्रापि श्रुतिमनुकूलं (तु) यति नान्यदिति अनुमानप्रयुक्तं तुरीयोपिकार
णबद्धत्वाशंकां परिहरति द्वैतस्येति श्लोकस्य तात्पर्यसंगृह्णति निमित्तांतरमिति विमतं कारणबद्धं द्वैताग्रहणत्वात् प्राज्ञव
दित्यनुमानमेव दर्शयन् निमित्तांतरमेव स्फोरयति कथमिति अनुमानकृताशंक्यानिवर्तकत्वेन श्लोकमवतारयति प्राज्ञेति प्राज्ञ
स्यांतरभाविप्रबोधादिकार्यापेक्षानियतपूर्वभावित्वकारणबद्धत्वं प्रयोजकं न चतुरीयस्य तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह यस्मा
दिति किंचतुरीयस्य विशुद्धविज्ञातृत्वप्रसाधनप्रमाणबाधात्कालात्ययापदिष्टो हेतुरित्याह सदेति न च पूर्वोक्तोपार्धः साधनव्याप्ति
स्तुरीयस्योत्तरभावि कार्यापेक्षानियतप्राक्भावित्वाभावादि निमित्ताह तत्त्वेति दौषट्ठयवत्वेनानुमानस्यामानत्वे फलितमाह
अतोनेति कार्यकारणबद्धोतावित्यादि श्लोकोक्तमर्थमनुभवावष्टंभेन प्रपंचयति स्वप्नेति ननु तेजसस्यैव स्वप्नप्रयुक्तत्वं युक्तं ननु विश्व
स्य बध्यमानस्य तद्योगोपयुज्यते प्रबुध्यमानत्वं व्याघातकथमविशेषेण विश्वे तेजसोऽस्वप्ननिद्रायुताविति ननु स्वप्नशब्दार्थमाह स
न इति यथा रज्ज्वां सपुंगुद्वयमाघोऽन्यथाग्रहणे तथा आत्मनि देहादिगुणमन्यथाग्रहणे आत्मनो देहादिवैलक्षण्यस्य
श्रुतियुक्तिसिद्धत्वात् तेन स्वप्नशब्देनान्यथाग्रहणेन संस्पृष्टत्वं विश्वे तेजस्योर्विशिष्टमित्यर्थः तथा निद्रायास्यैव निद्रायु
क्ताननुबोधवतो विश्वस्येत्याशंक्याह निद्रेति उक्ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां विश्वे तेजस्योर्विशिष्टा निगमयति नाभ्यामिति
तयोर्न्यथाग्रहणोनाऽग्रहणेन च वैशिष्ट्यप्राग्विस्मृतमित्याह अत इति द्वितीयपादं विमज्जते प्राज्ञ इति द्वितीयाह

ता५

१३

व्याचष्टे नोभयमिति तुरीयेनि दास्व प्रयोरदर्शने हेतुमाह विकृद्धत्वादिति आज्ञानतत्कार्योर्नित्यविज्ञानिरूपे तुरीये विकृद्धत्वाद
 नुपलब्धिरित्यत्र दृष्टान्तमाह सवितरीवेति तुरीयेवस्तुतो नाविद्यातत्कार्ययोः सगतिरस्तीति प्राग्विसूचितमित्याह अतोनेति
 कदातर्हि स्वप्नोभवतीत्यपेक्षायामाह अन्यथेति निद्रातर्हि कदेति संदिहानं प्रत्याह निद्रेति तुरीयप्रतिपत्तिरसमयसंगिरते विप
 र्यास इति श्लोकव्यावर्त्यामाकांक्षां दर्शयति कदेति कदा स्वप्ननिष्ठो भवति कदा वा निद्रानिष्ठः स्यादित्यपि द्वयं प्रश्नत्रयस्यो
 त्तरं श्लोकेन दर्शयति उत्तरत इति तत्र कदा स्वप्नोभवतीति प्रश्नपरिहरति स्वप्नेति अवस्थाद्वये स्वप्नदृष्टरीत्यर्थः द्वितीयप्रश्नस
 माधत्ते निद्रेति विश्वादिषु त्रिषु तयोरिति द्विवचनं कथमित्याशङ्क्याह स्वप्ननिद्रयोरिति विश्वेतेजसावेकोराशिः प्राज्ञद्वितीयः
 ततः श्लोके द्विवचनमविकृद्धमित्यर्थः प्रथमेराशौ विपर्यासस्वरूपं कथयति अन्यथेति द्वितीयेराशौ विपर्यासविशेषं दर्शयति
 तृतीयेति द्वितीयाई गता न्यक्षराणि व्याकरोति अत इति द्विवचनस्योपपन्नत्वादिपर्यासस्य च विभागेन निदर्शितत्वादित्यर्थः
 तृतीयप्रश्नप्रतिबोधने तदेति तत्त्वप्रतिबोधादिपर्यासस्य व्यवस्थाप्यमित्यर्थः कदातत्त्वप्रतिबोधो विपर्यासस्य हेतुर्भवतीत्यपे
 क्षायामाह अनादीति प्रतिबुध्यमानं तत्त्वमेव विदिनष्टि अजमिति जीवशब्दाद्व्यसर्गनिर्दिशति योयमिति परमात्मेव जीवभा
 वमापन्नः संसरतीत्यर्थः तस्य कथं जीवभावापत्तिरित्याशङ्क्यकारणबद्धत्वादित्याह स इति परमात्मा भयलक्षणेन स्थापेन सुप्तो
 जीवो भवतीत्यन्वयः स्वापस्यो भयलक्षणात्त्वमेव प्रकटयति तत्वेत्यादिना माया लक्षणेनेत्युभयत्र संबधने सुप्तत्वमेव अनक्ति
 ममेत्यादिना स्थापपरिग्रहीतस्येव प्रतिबोधनावकाशो भवतीत्याह यदेति यदा सुप्तस्त्वादा प्रतिबुध्यत इति शेषः प्रतिबोधकं वि
 श्रितं विवेकं तार्थ्य इति कथं प्रतिबोधनं न दाहनासीति अनुभूयमानत्वमेवमित्युच्यते यदोक्तविशेषणेन गुरुणा प्रतिबुध्यमानः
 शिष्यस्तदा सावेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिबुद्धो भवतीत्युक्तं तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्वकं द्वितीयाई व्याख्यानेन विहायति कथमि
 त्यादिना अस्मिन्निति सप्तम्या बोध्यात्मरूपं परामृश्यते बाह्यं कार्यं आंतरं कारणं तज्ज्ञो भयमिह नास्ति ततो जन्मादेर्भावविकारस्य
 नात्रावकाशः संभवतीत्यर्थः अवतारितं विशेषणं तत्सप्रमाणां योजयति सदाद्येति अजत्वादेवा निद्रां कार्यभावे कारणस्य प्रमा
 णाभावेन वक्तुमशक्यत्वादिति मत्वाह यस्मादिति अनिद्रत्वं हेतुं कृत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति अत एवेति आगहनमन्यथा गहनसं
 बधवेधुर्न हेतुं कृत्वा विशेषणद्वयमित्याह यस्माच्चेति तत्त्वमेवं लक्षणमस्त्वात्मनः किमायातमित्याशङ्क्याह तुरीयमिति तदा विदि
 ष्टेनाचार्येण विदिष्टं शिष्यं प्रति प्रतिबोधनावस्थाप्यमित्यर्थः तुरीयमहेतमित्युक्तं प्रपञ्चस्य द्वितीयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह प्रप
 ञ्च इति प्रपञ्चनिवृत्त्या तुरीयप्रतिबोधात् तद्वितीयत्वमविकृद्धमिति सेदातिर्कामाशङ्कापूर्ववाद्यनुवदति प्रपञ्चेति तर्हि पूर्वप्र
 पञ्चनिवृत्तेरनिवृत्तस्य तस्य सत्त्वान्ना हेतुं सेदुमर्हतीति पूर्ववाद्येव ब्रवीत्यनिवृत्त इति सिद्धांती श्लोकेनोत्तरमाह उच्यते

मु०

मा.भा.
आ.

ति किं प्रपञ्चस्य वस्तुत्वमुपेत्याहैतानुपपत्तिरुच्यते किं वा वस्तुत्वमिति विकल्प्यादौ हैतानुपपत्तिमंगीकरोति सत्यमिति अहैतंतर्हिक
प्रमुपपद्यतेत्याहं क्यप्रपञ्चस्यावस्तुत्वपक्षे तदुपपत्तिरित्याह रज्ज्वा मिति यथा सर्पो रज्ज्वां कल्पितो वस्तुतो नास्ति तथा प्रपञ्चो विक
ल्पितत्वान्नैव वस्तुतो विद्यते तथा च तात्त्विकमहैतमविरुद्धमित्यर्थः उक्तमर्थव्यतिरेकमुरवेन साधयति विद्यमानश्चेदिति प्रयत्नानिका
रणाधीनः सन् प्रपञ्चो विद्यते तदा कृतकस्यानित्यत्वनियमाननिवृत्तिरवश्यं भाविनी कार्यस्य च निवृत्तिर्नामकारणसंसर्गस्ततः सति
कारणे प्रपञ्चनिवृत्तेरनात्यंतिकत्वादहैतानुपपत्तिराशंकेतं न च कारणाधीनः सन् प्रपञ्चो गतिस्तस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वादित्यर्थः प्रपञ्च
स्य मायया विद्यमानत्वेन तु वस्तुत्वमित्युदाहरणं भ्यामुपपादयति न हीत्यादिना सर्वो हि रज्ज्वां भ्रात्या कल्पितत्वेन नायं सर्पो रज्ज्वरेषु
वेति विवेकधिया निवृत्तौ नैव वस्तुतो विद्यते बाधितस्य कालत्रये पिसत्वाभावात् माया इन्द्रजालशब्दवाच्या माया विना प्रदक्षिणीताया
श्च स्तूनां मायादर्शनवृत्तां च सृजते स्य यथा र्थदर्शनप्रतिबंधकस्यापगमे सति समुत्पन्नसम्पददर्शनतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो वि
द्यमाना भवितुमुत्सहते यथा इदमुदाहरणं ह्येतत्था इदं हैतं प्रपञ्चारव्यमाया मात्रं न परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः प्रपञ्चस्यासत्त्वेऽप्युक्तं वादः
स्यादित्याशंकाह रज्ज्वदिति प्रपञ्चस्य कालत्रये पिसत्वाभावे तात्त्विकमहैतमविरुद्धमित्युपसंहरति तस्मादिति प्रकारांतरेणाह
तानुपपत्तिमाशंकापरिहरति विकल्प इति यदि केनचिद्धेतुना तत्त्वज्ञानेन कार्येण शास्त्रादिविकल्पो हेतुतया कल्पितस्तथाप्य
सो बाधितो निवृत्तैतन्नतु तात्त्विकमहैतं विरोद्धमहति तत्त्वज्ञानात्प्रागवस्थाया मेव तत्त्वोपदेशं निमित्तीकृत्य तः शास्त्रादिभेदो नूत
न उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने निवृत्तेन किंचिदपि हेतमस्तीत्यहैतमविरुद्धमित्यर्थः श्लोकव्यावर्त्या माशंका माह नन्विति तदनिवृत्तौ
नाहैतसिद्धिः न च शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वादविरोधः तथा सति धूमाभासवत्त्वज्ञानहेतुत्वानुपपत्तेरित्यर्थः धूमाभासस्य व्या
प्राप्तहेतुत्वे विकल्पितस्य शास्त्रादेस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वं प्रतिबिम्बादिवदुपपन्नमित्युक्तमाह न च तदिति शिष्यः शास्त्राशक्तिमित्य
र्थं विकल्पो विभागः सोऽपि निवृत्तिप्रतियोगित्वादवस्तुत्वात् ज्ञानबाध्यत्वादहैतं विरोधीत्यर्थः शिष्यादिविभागस्य कल्पित
त्वे सदृष्टांतेन स्पष्टयति यथेति माया विना प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेऽप्यते यथा च सर्पधारादिविकल्पितः तथा प्रपञ्चः स
र्वो विकल्पितो वस्तुन भवतीति प्रपञ्चितं तथैव प्रपञ्चे कदेशः शिष्यादिप्रज्ञानात्प्राक् कल्पितः सन्न ज्ञानवृत्तौ मिथ्येत्यर्थः
किमिति ज्ञानात्पूर्वमसौ कल्प्यते तत्राह उपदेशोति उपदेशमुद्दिश्य यथा न्तविभागवचनमित्युक्तं मुपसंहरति अत इति
ति उपदेशात्प्रागिव तस्माद्धर्ममपि भेदो नुवर्ततामित्याशंका विरोधिसद्भावा मेवमित्याह उपदेशोति तत्त्वज्ञानसमर्थानामध्य
मानामुत्तमानां चाधिकारिणामध्यारोपापवादाभ्यां परमार्थिकंतत्त्वमुपदिष्टमिदानीं तत्त्वगवहणासमर्थानां अध्याधिकारि
णामाध्यानविधानाया रोपदृष्टिमेवावष्टभ्यव्याचष्टे अभिधेयेत्यादिना अध्वक्षरमित्येतद्वीकरोति अध्वक्षरमिति अध्वक्ष

रामित्यत्र किंपुनस्तदक्षरमिति प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति। किंपुनरित्यादिना तस्य विशेषणान्तरं दर्शयति। सोऽयमिति। आत्मा हि पा
 दशो विभज्यते मात्रा मधिकृत्य पुनरोकारो व्यतिष्ठते तत्कथं पादशो विभज्यमानस्या धिमात्रत्वमिति पृच्छति। कथमिति। पादानां
 मात्राणां चैकत्वादेतदविरुद्धमित्याह। **आत्मन इति**। पादानां मात्राणां मध्ये विश्वो **रव्यविशेषस्याकारारव्यविशेषत्वे गम**
 यति। **वत्रेति**। विश्वो कारयोरेकत्वे सादृश्यसत्पारोपयितुं शक्यमन्यत्र सत्येव तस्मिन्नरोपसंदर्शनात्तथा च किंतदारोपप्रयोजकं सा
 दृश्यमिति पृच्छति **केनेति**। सामान्योपन्यासपराश्रुतिमवतारयति **आहेति**। व्याप्तिमेवाकारस्य श्रुतपुन्यासेन व्यनक्तयः **कारेणेति**।
 अध्यात्मा धिदेवयोरेकत्वपूर्वमुक्तमुपेत्य विश्वस्य वैश्वानरस्य जगद्वाप्तिश्रुत्यवष्टंभेन स्पष्टयति। **तथेति**। किंच सामान्यद्वारा वा
 च्यवाचकयोरेकत्वमारोप्येन भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह। **अभिधानेति**। सामान्यांतरमाह। **आदिरिति**। तदेव स्फुट
 यति। **यति**। उकारो मकारश्चेत्सुभयमपेक्ष्य प्रथमपाठादादि मत्वमकारस्य द्रष्टव्यं विश्वस्य पुनरादि मत्वं तेजसप्राज्ञावपेक्ष्याद्यथा
 नेवर्तमानत्वादित्यर्थः। उक्तस्य सामान्यांतरस्य फलं दर्शयति। **तस्मादिति**। किमर्थं सितुं सामान्यद्वारा तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञान
 स्य फलवत्त्वादित्याह। **तदेकत्वेति**। सादृश्यविकल्प्यादेव फलं चिकल्पः। द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं अपदिशति। स्वप्नेत्यादि
 नां यथा प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चैकत्वं सामान्यपुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं सत्येव सामान्यवक्त
 व्यं तदभावे तदारोपायोगादिति पृच्छति। **केनेति**। सामान्योपन्यासपूर्वकमेकत्वारोपसाधयति। **आहेति**। अकारस्य सर्वावाव्याप
 कत्वेनोत्कृष्टत्वस्य स्पष्टत्वात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षो वपर्यते तत्राह। **अकारादिति**। अकारस्योत्कर्षो वास्तवेऽपि पाठक्रमेण दुकारस्य
 उक्तार्थत्वमोपचारिकं इव कारश्चामुमर्थमुपोहयति यथा अकारस्योत्कर्षो दर्शितस्तथा विश्वो तेजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः सूक्ष्मा
 भिमानिनः स्थूलभिमानिनः सूक्ष्मादुत्कर्षस्य युक्तत्वादित्याह। **तथेति**। उकारतेजसपौर्णप्रत्येकमुभयत्वमेकस्योभयत्वव्याघाता
 दित्याह। कथं करोति। **प्रकारेति**। मध्यत्वादुकारतेजसयोरुभयभाक्त्वं सामान्यं तस्मात्तयोरेकत्वं शक्यमारोपयितुमित्याह। **आ**
त इति। यथोक्तैकत्वविज्ञानं फलवत्त्वाद्वापदेयमिति सूचयति। **विद्वदिति**। ज्ञानसततेरुत्कर्षो नाम कृतश्चिन्नस्याः भेदावेदवंतस्येष्ट
 ताभावे कथं फलवत्त्वमित्याह। कथं वाच्ये। **विज्ञानेति**। पक्षद्वयमनुत्पत्त्यमेव प्रकटयति। **अप्रद्वेष्य इति**। सादृश्यभेदेन फलभेदमावे
 धद्विविधसादृश्यप्रयुक्तेकत्वज्ञानफलमाह। **अब्रह्मविदिति**। तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वं मुपन्यस्यति। **सुषुप्तेति**। पूर्व
 वदेकत्वप्रयोजकमत्रापि प्रश्नपूर्वकमुपवर्णयति। **केनेत्यादिना**। मानमेव विवृणोति। **मीयेत इति**। ॐ मित्वांकारस्य नैरन्येणोच्चार
 णे सत्यकारोकारे प्रथमं मकारे प्राविश्य पुनस्तस्मात्त्रिंशं ताविवोचलभ्येते तेन मकारे विमानसामान्यमिति व्यक्तमित्यर्थः।
 एकीभावमेव स्फोरयति। **ॐ कारेति**। मकारवत्प्राज्ञे पितदस्ति सामान्यमित्याह। **तथेति**। उक्तस्य सामान्यस्य फलमाह। **अतोवेति**।

धेवे

कारादु

२

सामान्यद्वारेण प्राज्ञमकारयोरेकत्वज्ञानं विवक्षितं फलवत्त्वादित्याह। विद्वदिति। अविदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्तीत्याशंक्यविशिन
 ष्टि। जगदाद्यात्म्यमिति। तद्याथात्म्यत्वात्माकृतत्वं प्रलयभवनमनिष्टत्वात् फलमित्याशंक्याह। जगदिति। तत्र तत्रैकत्वज्ञाने फ
 लकथनादुपासनाभेदमाशंक्यागेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वमुपेत्याह। अत्रेति। पादानां मात्राणां च क्रमादेकत्वविज्ञाने फलकथनं स
 र्वानुपादानमात्राश्रयः स्वात्मन्यतर्भावाप्रधानस्य ब्रह्मध्यानस्य साधनं यदीकाराख्यमक्षरं तस्य सुतावुपयुज्यते तेन च तदेवै
 कमुपासनमित्यतस्तदंशत्वा न्नोपासिभेदकत्वमित्यर्थः। पादानां मात्राणां च यदेकत्वं सानिमित्तं श्रुत्योपन्यस्तं तत्र श्रुत्यर्थ
 विवरणरूपान् पूर्ववदेव श्लोकां नवतारयति। अत्रेति। अधमपादस्य प्रथमायाः मात्रायाश्चाभेदोपाधयुक्तं सामान्यद्वयं वि
 दादयति। विश्वस्येति। उक्तन्यायेनादिरस्येत्पादाविति शेषः। पुनरुक्तिपरिहारी विवक्षितमर्थमाह। अत्रेति। अनुवृत्तिश्चात
 केदर्शयति। अत्राह। द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वात् प्रयोजक इयं श्रुत्युक्तं व्यनक्ति। तेन सस्येति। स्फुटं
 मितिक्रियाविशेषणं तथा विधिमित्यस्यार्थस्फुटमित्याह। स्फुटमेवेति। उक्तविज्ञानइत्यस्य व्याख्या न मात्रासंप्रतिपत्ता
 वितितस्य व्याख्यानं सर्वमित्युच्यते पूर्ववदुच्यमित्युच्यते पूर्ववदिति। तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वाध्यासे सा
 मान्यद्वयं श्रुत्या दर्शितं विदादयति। मकारेति। अक्षरार्थस्य पूर्ववदेव सुज्ञानत्वात् तस्यार्थमाह। मकारत्वइति। विश्वादीनाम
 कारादीनां सामान्यमुक्तं तद्विज्ञानं स्तोति। विधिति। यथोक्तस्थानत्रयजागरितं स्वप्नसुषुप्तं चेति त्रितयं तुल्यं पादानां मात्रा
 चयत्तुल्यं णं चेति विशेषः। उक्तसामान्यमाप्तिरुक्तार्थमिति रित्यादि महामुनिरित्यस्यार्थमाह। ब्रह्मविदिति। पूर्वोक्तसा
 मान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य फलविभागं दर्शयति। अकारइति। यत्र तु पादानां मात्राणां च विभागो नास्ति तस्मिन् कारे
 तुरीयात्मनि व्यवस्थितस्य प्राप्तिप्राप्त्यप्राप्तिविभागो नास्तीत्याह। नमोत्रइति। ओंकारध्यायिनमकारो विप्रं प्रापयतीत्यु
 क्तमयुक्तविश्वप्राप्तेर्ध्यानसंतरेण सिद्धत्वादकारस्य च ध्येयस्योक्तफलप्रापकत्वायोगादित्याशंक्याह। अकारेति। तदा
 लंघनं तत्प्रधानमित्यावदकारप्रधानमोकारध्यायतो यथा वैश्वानरप्राप्तिस्तथा कारप्रधानं तमेव ध्यायतस्तेजसस्य हि
 रण्यगर्भप्राप्तिर्भवतीत्याह। नयेति। यश्च मकारप्रधानमोकारध्यायति तस्य प्राज्ञायाकृतप्राप्तिर्युक्तेत्याह। मकारश्च
 ति। क्रियापदानुवृत्तिरुभयत्र विवक्षिता। अनुर्थपादं व्याख्ये। क्षीणेति। स्थूलप्रपंचो जागरितं विश्वश्रुत्येतन्नित्यमकारमा
 त्रं। सूक्ष्मप्रपंचः स्वप्नस्तेजसश्रुत्येतन्नित्यमुकारमात्रं। प्रपंचद्वयकारणं सुषुप्तं प्राज्ञश्रुत्येतन्नित्यमकारमात्रं तत्रा
 विपूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरभावमापाद्यते तदेव सर्वमोकारमात्रमिति ध्यात्वा स्थितस्य यदेतावतं कालमिति रुपाप्रतिपत्त
 तस्परिमुहं ब्रह्मेवेत्याचार्योपदेशसमुहसम्पक्ज्ञानेन पूर्वोक्तसर्वविभागनिमित्ताज्ञानस्य मकारत्वेन गृहीतस्य क्षये

रहा ७

१५

ब्रह्मण्येव शुद्धे पर्यवसितस्य न क्वचिद्विज्ञितिरूपमद्यते परिच्छेदाभावादित्यर्थः। प्रत्यग्रचेतन्यमोङ्कारसंवेदनं त्रिमात्रेणोङ्कारेणाध्यस्ते
न तादात्म्यादोङ्कारो निरुच्यते तस्य परेण ब्रह्मणे कथममात्रादिश्रुत्या विवक्ष्यते तामवतार्य व्याकरोति। अत्र मात्र इत्यादिना केवल
त्वमद्वितीयत्वं विशेषणं तन्मुपपादयति। अभिधानेति। अभिधानं बागभिधेयं मनश्चित्तातिरिक्तार्थाभावस्याभिधास्यमानत्वा
त्तयोर्भूतज्ञानक्षयेण क्षीयत्वादिति हेतुर्थः। अवयवार्थश्चेदात्मानास्येवेत्याशङ्क्य विकारजातविनाशावधित्वेनात्मनोऽवशेषा
न्नेवमित्याह। प्रपञ्चेति। तस्य च सर्वानर्थाभावोपलक्षितस्य परमानन्दत्वेन पर्यवसानं सूचयति। शिव इति। तस्यैव सर्वहेतुकत्वा
धिष्ठानत्वेनावस्थानमभिप्रेत्याह। अद्वैत इति। ॐ कारस्तुरीयः सन्नात्मैवेति यदुक्तं तदुपसंहरति। एवमिति। यथोक्तं विज्ञानं
पादानां मात्राणां चैकत्वं न च पादानां मात्रास्तुरीयात्मनोऽवगच्छन्ति पूर्वपूर्वविभागश्चोत्तरोत्तराभावेन क्रमादात्मनि पर्यवस्यतीत्ये
वंलक्षणं तद्वत्ता प्रयुक्तः सन्तोऽङ्कारो मात्राः पादाश्च स्वस्मिन्तन्मात्रावस्थितस्यात्मनो भेदमसहमानस्तदुपोष्यतीत्यर्थः। उक्तं कथ
ज्ञानस्य फलमाह। संविशतीति। सुषुप्ते ब्रह्मि प्राप्ते पुनरुत्थानवन्मुक्तस्यापि पुनर्जन्मस्यादित्याशङ्क्याह। परमार्थेति। सुषुप्तस्य पु
नरुत्थानबीजभूताज्ञानस्य सत्त्वा दुष्प्रपद्यते इह बीजभूतमज्ञानं तृतीयसुषुप्ताख्यं दग्धेव तेषामात्मानं तुरीयं प्रविष्टो विद्वान्नासौ
पुनरुत्थानमर्हति कारणमन्तरेण तदयोगादित्यर्थः। तुरीयमेव पुनरुत्थानबीजभूतं सविष्यतीत्याशङ्क्य कार्यकारणविनिर्मुक्तस्य
न स्य तदयोगान्नैवमित्याह। तुरीयस्येति। मुक्तस्यापि पूर्वसंस्कारात् पुनरुत्थानमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे। नहीति। पूर्ववदित्य
विवेकावस्थायां मित्रेति। तद्विवेकिनां रजुसर्पविवेकविज्ञानवतामिति यावत्। बुद्धि संस्कारादित्यत्र बुद्धिराद्येन सर्वस्वातिग
त्यतेऽत्र माधिकारिणामोङ्कारद्वारेण परिशुद्धब्रह्मे कथं विदामपुनरावृत्तिलक्षणं फलमुक्तमिदानीं मंदानां मध्यमानां कथं ब्र
ह्मप्रतिपत्त्या फलप्राप्तिरित्याशङ्क्याह। मंदेति। तेषामपि क्रममुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः। तत्रैव वाक्यशेषानुक्तं कथयति। तथा चेति।
यथा पूर्वमाचार्येण श्रुतस्य त्रिकाशकाः श्लोकाः प्रणीतोस्तथोत्तरेऽपि श्लोकाः श्रुत्युक्तेऽर्थे एव संभवन्तीत्याह। पूर्ववदिति। ॐ कारस्य पा
दशो विद्या कीदृशीत्याशङ्क्याह। पादा इति। पादानां मात्राणां चान्योन्यमेकत्वं कृत्वा तद्विभागविधुरमोङ्कारं ब्रह्म बुद्ध्या ध्यायतोऽप
वति कृतार्थेनेति दर्शयति। ॐ कारमिति। तस्मात्पादानां मात्राणामन्योन्यमेकत्वादित्यर्थः। तदेकत्वेन पुरस्कृत्योङ्कारमुपययि विभागश्च
न्यंब्रह्म बुद्ध्या जानीयादित्याह। ॐ कारमिति। उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह। एवमिति। प्रणवानुसंधानकुशलस्य प्रणवज्ञानेनेव सर्वहे
ताववादेन कृतार्थता भवतीत्युक्तमिदानीं तदभिज्ञस्य परोपदेशमात्रेण कारणस्य ध्यानकर्तव्यतां कथयति। पुंजीतेति। ननु मनः समा
धानं ब्रह्मणिकर्तव्यं किमिति प्रणवे कर्तव्यतोऽप्येतन्नोह। प्रणव इति। संप्रति प्रणवे समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति। प्रणवेनित्ये

ति। समाधानविषयमाह। यथेति। तुरीयं संप्रयशोच्यते तत्र हेतुमाह। यस्मादिति। तदेव साधयति। नहीति। तत्र तेति। शीयकं अतः अनुकूल्यमा
ह। विद्वानिति। कीदृशस्तर्हि प्रणवोर्मंदानां मध्यमाणां चाधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याशंक्याह। प्रणवोहीति। उक्तमाधिकारिणां कीदृशस्तर्हि
प्रणवः सम्यग्ज्ञानगोचरो भवति तत्राह। पूर्व इति। परापरब्रह्मात्मना प्रणवोर्मंदमध्यमाधिकारिणोर्ध्येयतामुपगच्छतीति पूर्वाद्ध्याच
जेते। परमार्थतइत्यादिना। उक्तैर्धर्मप्रमाणं सूचयति। बाधेति। यदोकारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमनेतरत्वमित्यादिवि
शेषणमुक्तं तत्र हेतुमाह। सर्वस्येति। यथोक्तविशेषणं प्रणवं प्रत्यं चेति पद्यकृतकृत्यो भवतीत्याह। एवंहीति। पूर्वाद्ध्याकरोति। आदीति।
सर्वस्यैवात्पद्यमानस्योत्पत्तिस्थितिलयाः यथोक्तप्रवणाधीना भवन्ति अतस्तस्योक्तविशेषणं युक्तमित्यर्थः। परिणामबाधे व्यावर्त्यविवर्तवा
दं द्योतयितुमुदाहरति। मायेति। यथा मायावीर्यगतविकारमन्तरेण मायाहस्यादेरिंद्रजालस्य स्वमायावशादेव हेतुर्ध्याचरज्जादयः स्वगतवि
* अनेकोदाहरणमुत्पद्यमानस्यानेकविधत्वबोधनार्थं। प्रणवस्य प्रत्यगात्मत्वं प्राप्तस्याविकृतस्यैव स्वमायाशक्तिवशाज्जगदेतुत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह। यथेति।
कारविरहिणः स्वाज्ञानादेव सर्पादिहेतवस्तथा यमात्मा प्रणवभूतो व्यवहारदशायां स्वाविद्यया सर्वस्य हेतुर्भवति। अतो युक्तं तस्य पारमार्थी
वस्तुत्वापूर्वोक्तविशेषणत्वमित्यर्थः। द्वितीयाद्धविभते। एवमिति। पूर्वोक्तविशेषणसंपन्नमिति यावत्। ज्ञानस्य मुक्तिहेतोः सहायांतरापेक्षा
नास्तीति सूचयति तदक्षणादेवेति तदात्मभावमित्यत्र तच्छब्देनापूर्वादिविशेषणं परमार्थवस्तुपरामृश्यते अत्र बुद्ध्या प्रणवमभिधाय
तो हृदयारव्यदेशमुपदिशति। प्रणवमिति। परमार्थदर्शिनस्तु देशोद्यनवच्छिन्नवस्तुदर्शनादर्थिकं शोकाभावं तत्र कोमाहः कः शोक
इत्यादिश्रुतिसिद्धमनुवदति। सर्वव्यापिनमिति। हृदयप्रदेशे प्रणवभूतस्य ब्रह्मणोर्ध्येयत्वे हेतुं सूचयति। स्मृतिप्रत्ययेति। बुद्धिमानि
तिविवेकत्वमुच्यते मत्वेति। साक्षात्कारसंपत्तिर्विवक्ष्यते विवेकद्वारा तत्त्वसाक्षात्कारे सति शोकनिवृत्तौ हेतुमाह। अकेति। तस्य
हि निमित्तमात्मा ज्ञानं तस्यात्मसाक्षात्कारतानि वृत्तौ शोकानुपपत्तिरित्यत्र प्रमाणमाह तर्हीति। आदिशब्देन प्रियते हृदयनेधिरित्या
दिश्रुतिर्गृह्यते ॐ कारं तुरीयभावमापन्नं यः प्रतिपन्नस्तौ सौति। आमात्र इति। यथोक्तप्रणवप्रतिपत्तिहीनस्तु जननमरणमा
त्रभागी न पुरुषार्थभाक् भवतीति विद्यारहितं निंदति। नेतरे इति। पादविभागस्य मात्राविभागस्य वा भावादोकारस्तुरीयः सन्नमा
त्रो भवतीत्याह। आमात्र इति। अनुकथमनता परिधिं त्रिशंकारस्योच्यते न हितत्र परिधिं त्रिरेवास्तीत्याशंक्याह। नेतावत्यमिति। अन
र्थात्मकहेतुसंस्पर्शाभावात् प्रतिबंधेन परमानंदनर्त्ततास्मिन्नाविर्भवतीत्यभिप्रेत्याह। सर्वेति। यथा व्याख्यातः पूर्वाद्ध्याकरोति। कवि
शेषणवानित्यर्थः। ननु यथोक्तप्रणवपरिज्ञानरहितस्यापि शास्त्रपरिज्ञानवत्त्वान्न जन्मापलक्षितसंसारभावेन पुरुषार्थासि

द्विः मैवंशास्त्रविदोपितत्वज्ञानाभावे मुरव्यपुरुषार्थासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। नेतरइति। तदेवं प्रणवद्वारेणानिरुपाधिकमात्मा
 नमनुसंदधानस्यपुरुषार्थपरिसमाप्तिर्नेतरेषां बहिर्मुखानामिति स्थितं॥ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमुनिदण्डपूज्यपा
 दशिष्यभगवदानंदज्ञानविरचितायांगोडपादभाष्यटीकायां प्रथमप्रकरणं समाप्तं॥ ॥ आगमप्राधान्येनाऽद्वैतं प्रतिपादयता तस्य
 नीकस्य देतस्य मिथ्यात्वमर्थादुक्तमिदानीं तन्मिथ्यात्वमुपपत्तिप्राधान्येनापि प्रतिपत्तुं सुशक्यमिति दर्शयितुं प्रकरणान्तरमवतारयन्ती
 दोदृष्टान्तसिद्धार्थतस्मिन्निद्वैतमिति माह। वेतमिति। न केवलमागमोक्तिवशादेव स्वमिथ्यात्वं किंतु युक्तितो पीत्याह। अंतस्तादृश
 ति। पूर्वोत्तरप्रकरणयोः संबंधसिद्धार्थपूर्वप्रकरणे वृत्तं संक्षिप्यानुद्वेतिज्ञातइति आदिशद्येन यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्याद्या अतिगृह्य
 तेतर्हि द्वैतमिथ्यात्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरप्रकरणमनर्थकमित्याशंक्याह। आगमेति। यद्वैतमिथ्यात्वं पूर्वमुक्तं तदागमाच्च मागम
 प्राधान्येनाधिगतं न युक्तितः सिद्धं तस्मिन्नागमताः वगत्युक्तिप्राधान्येनापि तन्मिथ्यात्वमवगम्यमिति प्रकरणान्तरं प्रारब्धमित्यर्थः।
 प्रमाणानुग्राहकत्वात्तर्कस्य। नुग्राह्यप्रमाणस्य प्रधानत्वात्तदधीनविचानंतरं न कुर्याधीनविचारस्य सावकाशत्वाद्युक्तं पूर्वापर्यपूर्वोत्त
 रप्रकरणयोरित्युक्तं संप्रति श्लोकांशराषिद्वयोजयति। वितथस्येत्यादिना बाह्यघटादयः सुरवादयस्तथात्मिकाभावाः शरीरांतरवस्था
 नस्तप्राणाभावानामित्यत्रानुभवं प्रमाणमिति। नहीति। तेषामंतरूपलभ्यमानत्वे विनयेन ध्यं अभिचारादित्याशंक्यामनूद्य परिहरति। न
 नित्यादिना हेतुंतराशंक्यां वारयति अंतरिति। यद्यपि देहांतः संकुचिते देशे स्वाप्राभावात् भवति तथापि कथं तेषां मृषात्वमित्यत आह। नही
 ति। अंतरित्युक्तं स्फुटयति। संवृत्तइति। तमेव संकुचितं देशं विशेषणान्तरं स्फोरयति। देहांतर्नाडीस्थिति। उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन
 स्फुटयति। नहीति। यदा हेतुमिषवतादयो न संभाव्येते तदा तदंतर्निष्पन्ना डीष्यति सूक्ष्मा सुतेषां संभावनानास्तीति किमु वक्तव्यमित्य
 र्थः। स्वाप्राभावाः सत्या न भवन्ति उचितदेशशून्यत्वाद्भुजंगदिबद्धेति भावः। देहाद्बहिरेव देशान्तरं गत्वा स्वाप्राणां भावानामुपालं
 भावेणां देहांतः संवृत्तेनाडीप्रदेशे दर्शनमसंप्रतिपन्नमित्याशंक्यां परिहरति। अदीर्घत्वाच्चेति। बहिस्त्वग्नोपलब्धिपक्षे दोषान्तरमाह। प्र
 तिबुधश्चेति। व्यावर्त्तमाशंक्यामनुवदति। स्वप्नेति। तेषां देहांतः संकुचितेनाडीदेशे स्थितिरसंदर्शनानिमिथ्यात्वमित्येतदपि असंप्रति
 पन्नमित्यत्र हेतुमाह। यस्मादिति। पश्यन्निवेत्ते स्वप्नदर्शनस्य निरूपणं सत्याभासत्वमिव शब्देन द्योत्यते एतच्छब्देन बोध्यं परास्मद्व्यते
 स्वप्नदृष्टागत्वात् स्वप्नानुपश्यतीत्यत्र हेतुमाह। यस्मादिति। इव शब्दस्तु पूर्ववत्। तथापि कथं बहिः स्वप्नोपलंभो न भवतीति निदर्शित
 मित्याशंक्याह। नचेति। स्वप्नोपलंभो न भवति उचितकारणविकल्पात् संप्रतिपन्नवदित्यभिप्रेत्य फलितमाह। अतइति। इतश्च न दे
 हात् बहिर्देशान्तरे स्वप्नदर्शनमित्याह। किंचेति। सर्वोपि द्रष्टा देशान्तरे स्वप्नानुपश्यन्न कस्मादेव प्रतिबुधो न तत्रास्ति किंतु शयनदे
 शो वर्तते। तथापि गत्वा स्वप्नदर्शने कानुपपत्तिरित्याशंक्याह। यदिचेति। आंतरेव स्वप्नदर्शनमिति स्थिते स्वप्नमिथ्यात्वमुचितक
 लशून्यत्वादित्युक्तं प्रपंचयति। शब्दाविति। यद्यपि शब्दो निद्रामुपगमस्तथापि भावानहनिपद्यन्निवतिष्ठति सुप्तः स हतश्च भुरा

मा.भा.
३३

दिकरणोपपत्त्यतिशयानेतिपर्यटनं प्रतिपद्यते यद्यपि सहायविहीनः सुप्रसूयापि बहुभिः सहोपैः सहितः स्वप्नानुपलभ्यते त
स्मादुचितस्य कालस्य कारणस्य सहकारिणाश्चाभावेपि स्वप्नदर्शनात्तन्निष्पत्त्यात् सिद्धमित्यर्थः स्वप्नमिथ्यात्वे हेतुं तस्मात्तद्वैश्व
तिसिद्धेदृशेभिरगृह्यमाणत्वं स्वप्नद्रूपसंप्रतिपन्नमित्याशंक्याह गृहीतमिति। पुरुषांतरसंवादादर्शनाद्देशांतरप्राप्तिद्वारा स्वप्न
दर्शनमिति वक्तुं मशक्यत्वादंतरवस्वप्नदर्शनमित्युचितदेशकालाद्यभावात्तन्निष्पत्त्यात् सिद्धमित्युपसंहरति। तस्मान्नेति। स्वप्नद
ृश्यानां भावानां मिथ्यात्वे हेतुं तस्मात्तद्वैश्व
नोदर्शयत्प्रांतदृश्यानां रथादीनामभावाद्योग्यदेशाद्यभावद्योतकन्यायपुरःसरं श्रूयते अतस्तेन न्यायेन प्राप्तमेव स्वप्नदृश्य
भावानामस्ति मिथ्यात्वमन्यपर्याश्रयाप्रकाशितमिति ब्रह्मविदो वदन्ति तथा च स्वप्नभावानां मिथ्यात्वं श्रुतियुक्तिभ्यां सिद्धमित्य
र्थः। हेतुं तत्परत्वं लोकस्पृश्यमिति। इतश्चेति। इतश्चाद्यर्थमेव स्पष्टयति। यत इति। तेषां भावे ज्ञानाभावादर्शनात् ज्ञानस्यापि श्रुतमस
त्त्वमिति वक्तुं च शक्यं। श्रूयते न तत्रेत्याद्यां श्रुतावितिसंबंधः। न्यायपूर्वकमिति व्याचष्टे। युक्तिरिति। योग्यदेशाद्यभावो युक्तिः। तर्हि
न्यायसिद्धेः किमन्यपर्याश्रयाक्रियातेतत्राह। तेनेति। अतः शरीरमध्ये स्थानं नाडीलक्षणं तत्रातिसूक्ष्मे संवृतत्वेन संकुचितत्वे
नावरुणनपर्वतादीनामुपलभ्यते ततश्चोचितदेशाभावो योग्यकालाभावश्चेत्यादिना प्रागुक्तेन हेतुना प्राप्तं स्वप्नदृश्यानां भावानां वेत
णतदेव तदनुवादिन्याश्रयाप्रकाशितमिति ब्रह्मविदः। जागदवस्थायामादित्यादिप्रकाशानां वागादिज्योतिषां च विद्यमानत्वादा
सनादिव्यवहारीत्यतन्निमित्तत्वसंवादात्तत्रैतन्नित्यवधारणेन निरुद्धयितुं शक्यते स्वप्ने पुनः सूर्याद्यभावे निव्यवहारदर्शना
त्तस्य च निमित्तापेक्षत्वादात्मचैतन्यस्य निमित्तत्वं निर्णयान्न तत्रात्मनः स्वयं ज्योतिषं प्रतिपादयितुं न तत्र रथा इत्याद्याश्रुतिस्तथा तत्पर्या
न्यायसिद्धं स्वप्नमिथ्यात्वमनुवदत्यातदप्रतिपादितमपि प्रकाशितमिष्यते तथा च श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपन्नं स्वप्नमिथ्यात्वमिति दृष्टा
तसिद्धिरित्यर्थः। उक्तन्यायेन दृष्टेति सिद्धे फलितमनुमानमाह। अतः स्थानादिति। भेदानामित्यत्र सूचितमनुमानमारचयति। जा
गदिति। तृतीयेन पादेन पक्षधर्मत्वं व्याप्तस्य हेतोरुच्यते न दर्शयति। यथेति। द्वितीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमाणभावात् सूचकं प्रतिज्ञो
पसंहारवचनं निगमनं सूचितमित्याह। तस्मादिति। सर्वहेतवे तद्व्यादिनां केन विशेषणेन पक्षस्य पक्षविभागसिद्धिरित्याशंक्यात्
स्थानात्तु संवृतत्वेन भिद्यते इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह। अतः स्थानादिति। स्वप्नदृश्यानामंतःस्थानं संवृतत्वं च न तथा जागदृश्यानां ते
नोचितदेशाद्यभावान्नेषां तेभ्यो वेद्यम्यं स्फुटं सिद्धं हि योग्यदेशाद्यभावेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सपक्षत्वं जागरितस्य पुनरुचित
देशादिमद्भावादस्फुटं मिथ्यात्वमिति पक्षत्वमित्यर्थः। स हि सर्वथा वेद्यम्यादृष्टांतदाह। तिकभावांसिद्धिरित्याशंक्याह। दृश्यत्वं
मिति। स्वप्नजागरितस्य मिथ्यात्वे स्वप्नमिदं युतावित्यादौ जागरिते स्वप्नशब्दप्रयोगो युक्तो भवतीत्याह। स्वप्नेति। भयत्रैकत्वं
विददभिमतमित्यत्र हेतुमाह। भेदानामिति। भेदाभिद्यमानाभावात्तस्यामवस्थाद्वयवर्तिनां ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वमविशिष्टेन

वत्

दृश्यत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषां मिथ्यात्वेन समत्वेन स्तुतयोरैकरूपत्वं विवेकिना मभिप्रेतमिति यात्वं मनुमानारब्धप्रमाणसिद्धं
 तस्यैव फलसाधनद्वयाविशेषरूपमनेन श्लोकेनोक्तमिति श्लोकयोजनया दर्शयति प्रसिद्धेनेवेति जाग्रद्दृश्यानां भावानां मिथ्यात्वमि
 त्यत्रानुमानांतरमाह आदाविति यदि जाग्रद्दृश्याभावा मिथ्यात्वेन प्रसिद्धस्य प्रादेभिः समत्वा मिथ्या कथं तर्हि तेषां घटः स नष्टः स न
 दृश्यमप्यत्वेन प्रतीतिरित्याह कथाह विवक्षितमिति प्रकृते जाग्रदमिथ्यात्वे हेतुतरपरत्वं श्लोकस्योपन्यस्यति इति चेति विमर्शमिथ्याया
 हि मत्वा हेतवत्वाच्च स्वप्रादेवदित्यर्थः उक्तानुमानदृष्टिमेव्याप्तिकथमिति यदादाविति यदादिमदंतवच्चैतन्मिथ्यायथा मृगतल्लिकादी
 त्यर्थः व्याप्तिमतः साधनस्य पक्षधर्मतोपन्यासेन प्रतिशेषसंहारवचनं निगमनं दर्शयति तथेति अनुमानस्य घटादिषु सत्त्वाह कप्र
 तिकिंतु फलपर्यंतत्वाभावाज्जागरितस्य फलपर्यंतत्वान्मिथ्यात्वमित्याह कथाह सप्रयोजनतेति फलपर्यंत ताराहित्योपाधेः साध
 धनव्यापकत्वे फलितमाह तस्मादिति जाग्रद्दृश्याभावाः बहुक्त्या गच्छते श्लोकस्य व्यावर्त्यमुपाध्यंशकामुत्थापयति स्वप्नेति जाग्र
 दृश्यानां निवृत्त्यप्रदृश्यानां निवृत्त्यस्य प्रयोजनत्वमित्युपाधेरसंभवमाह कथाह निति अनुमानस्य सापेक्षिकत्वेनासाधकत्वे फ
 लितमाह तस्मादिति हेतोः सापेक्षिकत्वं दूषयति तनेति साधनव्याप्त्यादिदोषादेतेनोपाधिरसने सुराकमिति आह कस्मादिति
 फलपर्यंतताविरहित्वोपाधेः साधनव्याप्तिमोहः यस्मादित्यादिना तामेव विप्रतिषेधित्वाकथयति जाग्रदितेहीति उक्तमर्थं दृष्टान्तस्य
 पृथगिति यद्येत्यादिना उपाधेः साधनव्याप्तिनिगमयति तस्मादिति हेतोः सापेक्षिकत्वाभावे फलितमाह अत इति हेतुद्वयमुपसंहरति
 तस्मादिति दृष्टान्तस्य साध्यावकलत्वं शं कित्वा परिहरति अपूर्वमिति यथा स्वर्गनिवासनशीलानां भिक्षादीनां सहस्रादित्वादिधर्मस्त
 था यदिदमपूर्वस्वप्नदर्शनं मनुष्यसेतदपि स्तान्नः स्वप्नस्तुतवतो दृष्टुरेव धर्मस्तेन दृष्टत्वात्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः कथं तेनेव दृष्ट
 त्वेन तत्राह तानयमिति यद्येवेह व्यवहारभूमौ सुखिता देवांतरप्राप्तिमार्गस्तेन मार्गेण देशांतरंगत्वात्तत्रत्यान्यपदार्थान्वीक्ष्यते तथा
 यस्वप्नदृष्टा स्वप्नगतान्पदार्थान्पथोक्तपदार्थान्प्रतिपद्यते ततश्च स्वप्नस्तुतानि धर्मत्वाद्भुजुसर्पादिवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः श्लोकव्या
 यत्यामाशंका मुपन्यस्यति स्वप्नेति समत्वमाद्यंतवत्वादिति अनुमानसिद्धस्यार्थस्यानुमानदोषोक्तिमंतरेणासत्त्वमयुक्तमिति पृ
 थगिति कस्मादिति व्याप्तिभूमिदूषयन् व्याप्तिभूमिदोषमाह दृष्टान्तस्येति असिद्धत्वं प्रश्नपूर्वकं विज्ञापयति कथमित्यादिना अपूर्वद
 र्शमेव विवृणोति अनुदंतमिति अन्यदपि त्रिनेत्रत्वादिदृष्टान्तस्य साध्यावकलत्वे सिद्धे प्रागुक्तानुमाना मुपपन्निरिति फलितमाह
 तस्मादिति दृष्टान्तसिद्धिदूषयन् अनुमानं साधयति तनेति तत्किं स्वतः सिद्धं वा किं वा परतो नाद्यो जडस्य तदयोगादित्याह नत
 दिति द्वितीयेतन्मिथ्यात्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्यप्रश्नपूर्वकमाद्यपादमवतावयति किंतर्हीति तद्वतान्यसराणि व्याकरोति स्तु

न३

भा.भा.
आ.

निनइति। अपूर्वस्य स्वप्रदर्शनस्य रूपा निधर्मत्वं दृष्टान्तेन साधयति। यथेत्यादिना। अपूर्वदर्शनं स्वप्रद्रष्टृधर्मोपि चैतन्यवत् किं न
स्यादित्याशंको बाधोपलब्धेर्मेवमित्याह। न स्वतइति। उत्तराहं विभजते। तानित्यादिना। अपूर्वाणां स्वप्रदर्शनां रूपा निधर्मत्वेऽ
पि किं माया तमित्याशंको बाधोपलब्धेर्मेवमित्याह। तस्मादिति। स्वप्रद्रष्टृणां तस्य साध्याविकलत्वाभावं निगमयति। अतोनेति। पूर्वस्यापूर्वस्य वा स्वप्रदर्शन
स्य स्वप्रद्रष्टृधर्मत्वेन तदविद्याविलसितत्वा दृष्टान्तेन साधयति। तथेव जाग्रदुदयानां मिथ्यात्वं युक्तमित्यर्थः। जाग्रदुदयानां मि
थ्यात्वेनेषु सदसद्विभागप्रतिभासविरुद्धमित्याशंको बाधोपलब्धेर्मेवमित्याह। स्वप्रवृत्ताविति। श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह। अपूर्वत्वेति। स्वप्रद
र्शनात् तस्यापूर्वदर्शनप्रयुक्तं साध्याविकलशंकां परिहृत्येति यावत् स्वप्रवृत्ताने अपूर्वस्य मिथ्यात्वा विशेषेपीत्यर्थः। असत्त्वे परमार्थसद्विल
क्षणत्वेन मिथ्यात्वं तत्रापि तर्हि विभागप्रतिभासविरोधात् कुतो मिथ्यात्वमित्याशंको बाधोपलब्धेर्मेवमित्याह। उभयोरिति। द्वाष्टं तिकं मा
ह। जाग्रदिति युक्तत्वे हेतुमाह। अतइति। श्लोकस्य रूपा नामक्षराणां व्याख्या न मनवेक्षितं व्याख्यातं प्रयत्नादित्याह। व्याख्यातमिति। सर्वमिथ्या
त्वे प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्त्या विरोधमाशंकते। उभयोरिति। कर्तृकरणकर्मव्यवस्थानुपपत्त्यापि विरोधोऽस्तीत्याह। को वा इति।
विकल्पको निर्मातेति यावत्। श्लोकस्य चोदयपरत्वं प्रतिजानीते। चोदकइति। अक्षरयोजनया प्रथमार्थापत्तिविरोधं स्फोरयति। स्वप्नेति च
तुर्थपादमवतार्यार्थापत्त्यंतरविरोधं स्फुटयति। को वेतेषामिति। कर्त्ता हि पूर्वानुभूतं स्मृत्वा तज्जातीयान्निर्मिमीते ते स्मृत्यनुभवा अयासे
पेपाकर्त्ता सेषो विवक्षितस्तथा च कर्त्ता दिव्यवहारानुपपत्तिः। सर्वमिथ्यात्वे दुर्वारेत्यर्थः। योऽध्यात्मप्रमाता यश्चाधिदेवं कर्त्ता इत्यवस्थाव
भावपिमिथ्येत्यंगीकारात् प्रमात्रादेरसत्त्वमित्याशंको बाधोपलब्धेर्मेवमित्याह। न चेदिति। यदि प्रमाता कर्त्ता वा नेष्यते तर्हि नेरात्ममिष्टमेवापद्यते न च तदेष्टुं श
क्यते आत्मनिशकरणास्पदुष्करत्वा निराकर्त्तृत्वे वा न्मत्वादित्यर्थः। कर्त्तृकार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिपरिहरति। कल्पयतीति। कर्त्तृणां त
स्यावस्थित्वात्। आत्मनेति। कर्म्मतरं व्यावर्त्तयति। आत्मानमिति। कर्म्मतरं निवारयति। आत्मेति। तस्य द्योतकांतरावेक्षां प्रतिक्षिप
ति। देवइति। विवर्त्तवादे द्योतयति। स्वमाययेति। सर्वस्य मिथ्यात्वेऽपि मायाकल्पितभेदानुरोधेन कर्त्तृत्वादिव्यवस्था सिध्यतीति भावः।
प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिप्रत्याह। स एवेति। एकस्मिन्नेवा द्वितीये प्रतीचिवस्तुनिकात्मनिकभेदनिबन्धना सर्वा व्यवस्थेऽत्र प्र
माणा माह। इति वेदांतेति। यथा घटस्त्रष्टाकुलालो धिष्टाना मृदो न्यो दृष्टो न तथेहान्योऽधिष्टाता स्तीत्याह। स्वयमिति। यथा तत्र मृदो रव्य
मुपादानमधिष्ठातुरन्यदधिगतं न तथा न्यदुपादानमस्तीत्याह। स्वात्मानमिति। तत्र घटं कुर्वतो भूभागो भवत्याधारो न तथेहो धारो
न्योस्तीत्याह। आत्मन्येवेति। परिणामवादे व्यावर्त्त्य विवर्त्तवादे प्रकटयितुं स्वमाययेत्युक्तं तत्र दृष्टान्ते माह। रज्ज्वादाविति। मायादारेण
चिदात्मनो जगन्निर्मातृत्वमुक्त्वा तस्यैव बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य प्रमातृत्वमित्याह। स्वयमेव चेति। न च प्रमातृत्वस्य तात्त्विकं रज्ज्वादा
सर्पादिदर्शनवदेव मिथ्यात्वं निर्द्धारणादित्याह। न ह्येदिति। कर्त्तादिभेदस्य प्रमात्रादिभेदस्य च मिथ्यात्वेनेह नानास्तीत्यादिश्रुतिप्र

न ॥

५८

५९

माणयतीत्येवमिति। स एवेत्येवकारार्थमाह। नान्योस्तीति। योजनान्तराद्यश्च प्रमाता ततोऽन्यो ज्ञानस्य स्मृतेश्चाश्रयो नास्ति चेत्
तत्र भेदे मानाभावादनुभवश्च त्वाश्रयत्वं तस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः। ज्ञानस्मृत्योराश्रयापेक्षा विषयापेक्षा चानास्तीत्याशङ्क्या बाध
तप्रसिद्धिविरोधानेवमित्याह। न चेति। प्रकृत्या यं कल्पनायां विवक्षितं क्रममुपन्यस्यति। विकरोतीति। नियतांश्चेति। चकारादनिपता
श्रुतिविवक्षते। प्रतिपत्तिस्तत्र क्रमप्रतिपत्त्यर्थपृच्छति। सकल्पयति। श्लोकोत्तरयोजनया बुभुक्षितं क्रमं प्रत्यापयति। अतएव ता
दिना। अन्योऽस्तीति श्रुत्या निति यावत् चित्रमध्ये वासनारूपेण व्यवस्थिताननभिव्यक्तनामरूपत्वेन व्यवहारयोग्यत्वमाह। अतएव ता
तमिति। कल्पनाकालानुविद्युदादीनस्तिरानित्यर्थः। बाहिः श्रुते बाहिर्मुखो व्याख्यानव्यवहारयोग्यानुपदाध्यानकल्पयति अंशं
तस्तु तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिर्मनोरथादिलक्षणा नात्मन्यवस्थितान् भावान् व्यावहारयोग्यानु कल्पयित्वा पुनर्बाह्यव्यवहारयोग्यतायेक
ल्पयतीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति यथा लोके कुलादेर्यथा तंतु बायो बाघटपटं वा कार्यं विक्रीर्धुरादौ व्यवहारयोग्या बुद्ध्या वा विधीयते
तामेव बाहिर्नामरूपाभ्यां संपादयति। तेषां व्यापमादिकर्ता विमाया लक्षणे स्वचित्रेनामरूपाभ्यामव्यक्तरूपेणास्थितान् स्वस्वव्यप
दार्थान् प्रथमं सिसृक्षिताकारेणांती विभाव्य पश्चाद्बाहिः सर्वप्रतिपत्तसाधवरणरूपेण संपादयतीति कल्पनायां क्रमाधिगतिरि
ति कल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन् काले सत्त्वाभावात् जागृद्भावानां च कल्पनाकालात् कालांतरेपि प्रत्यभिज्ञायां सत्त्वावगमा
दनुपपन्ने तेषां मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह। चित्तेति। ये कल्पनाकालभाविनो भावामनस्यंतर्वर्तन्ते ते ये च प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन पूर्वापरका
लभाविनो बाहिरेव व्यवहारयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः संतो मिथ्येव भवितुमर्हन्ति प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन लक्षणे विशेषस्तु नाक
ल्पितत्वप्रयुक्तैः कल्पितेपि तद्दर्शनमित्यर्थः। श्लोकव्यावर्त्या माहाकां दर्शयति। स्वप्नवदिति। यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं कल्पितमि
थ्येव दृश्यते तथा जागरितेपि दृष्टं सर्वं चित्तस्य दितं तेन कल्पितमिथ्येवेत्येतन्नाद्यापि निर्द्धारितमित्यत्र हेतुमाह। यस्मादिति। आत्मा वि
द्याविवर्तनचित्रेन तावदंतर्विनिर्मिता मनोरथरूपामनस्यंतर्वर्तमानाः बाहिरजु सर्पादयश्च ते चित्रेनेव परिच्छिद्यन्ते ते हि कल्पनाकाल
मात्रभाविनो न प्रतीयन्ते तेऽसद्वैलक्षण्यमनसो बाहिर्जागृद्दृश्यमानानां भावानां अन्योन्यपरिच्छेद्यत्वं कालद्वयावच्छिन्नत्वेन प्रत्य
भिज्ञागोचरत्वमिति यस्मादुपलभ्यते तस्मादयुक्तं जागरितस्य स्वप्नवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः। श्लोकोत्तरं रुद्रमाह। सानेति। ये मन
स्यंतर्मनोरथरूपाः भावास्ते चित्रकाला भवन्तीत्यत्र चित्रकालत्वविशदयति। चित्रेत्यादिना। व्याख्यानमन्त्रका विवक्षितार्थमाह। क
ल्पनेति। द्वितीयपादमवताय व्याकरोति। ह्येति। ये मनसो बाहिरूपलभ्यन्ते ते भेदकालाः कालस्य भेदो भेदकालः स येषां ते तथेति
व्युत्पत्तेः ततश्चान्येन पूर्वेणान्येन वापरेण परिच्छेदाभिन्नकालावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाना इत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञायमानत्वमु
दाहरणानिष्ठतया स्फुटयति। यथेति। आगोदाहनं गोदहनपर्यंतमास्ते देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रत्यभिज्ञादोषत्वेनाभिज्ञोदाहर

मा. भा.
आ.

मविद्याविजंमितिप्रामाण्यसिद्धमित्यर्थः। अविद्याकल्पिताजीवकल्पनेत्यन्तमुत्तरेनोक्तं तदेवेदानीं व्यतिरेकमुत्तरेन द
र्शयति। निश्चिन्तायामिति। २। जुरेवेति रज्ज्वा निश्चिन्तायां तदज्ञाननिवृत्तेस्तदुक्तं सर्पादिविकल्पः सर्वथा निवर्तते रज्ज्वा त्रयं व्याव
तत्त्वमिश्रिष्यते तस्मादात्मा विद्याविजंमिता जीवादिकल्पनेत्यर्थः। दृष्टं तभागं व्याचष्टे। रज्जुरिति तद्वदित्यादिव्या करोति। त
यमात्मविनिश्चयः स एवादितीयः शिष्यते हेतुपुनः सर्वमेव व्यावृत्तं भवतीत्यर्थः। आत्मनिश्चयमेव विज्ञानं प्राप्तं तस्मात् सविमदमा
नन्तरः चिदेकरसस्तस्यैव प्रत्यक्षं मबाहृत्य कार्यकारणस्य पूर्णमुभयकल्पनाधिष्ठानत्वेन ततोऽर्थोत्तरत्वादित्याह। सबाहिति। वि
शेषमत्र मंकोटस्थ व्यवस्थापनार्थं जन्मादिसंबन्धभावे कारणमविद्यासंबन्धराहित्यं दर्शयति। अभयइति। नखत्त्वविद्यातत्रकार
णत्वेन संबन्धमनुभवति तस्य पूर्णत्वेन कारणानवेक्ष्यत्वादित्याह। एकइति। हेतुहेतव्यावयवमवधारणं। नन्वविद्यायानिराश्रयत्वा
नुपपत्तेराश्रयान्तरस्य चासत्वात् तत्रैव साप्रविशनीति चेत् सत्यमविद्वदृष्ट्या तस्योक्तं तत्र प्रवेक्ष्य पिवस्तदृष्ट्या नासौ तस्मिन् प्रवेष्टुं प्रभ
वतीत्यभिप्रेत्याह। अद्वयइति। आत्मनोऽद्वितीयत्वे कथमनेके भावे रज्ज्वास्त्वविकल्पितत्वमित्यभिप्रेत्या प्रतिपत्त्या प्रत्यवतिष्ठते।
प्राणादिभिरिति। सिद्धांती स्वाभिसंधिमुद्धाटयन्नुत्तरमाह। मापेति। चोद्यभागं विभजते। यदीति। उत्तरार्द्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति।
तद्व्यतइति। मायामेव दृष्टं तेन स्पष्टमिति। यथेति। तामेव मायां कार्यद्वारा स्फोरयति। यथेति। यथा लोको को मोहितो मोहपरवशो
दृश्यते तथा यमात्मा स्वयमेव मायासंबन्धमोहितो भवति अतो मोहद्वारा तन्मेव मायाधिगतिरित्यर्थः। मायायामोहहेतुत्वं म
गधत्तापि सूचितमित्याह। ममेति। केते प्राणादयोऽन्ताभावापेरात्मा विकल्पने माययेत्यपेक्षायां प्राणादिविकल्पनामुदा
हरति। प्राणइतीति। प्राणो हि रप्यगर्भः तदस्तेष्वुरोवासजगतो हेतुरिति प्राणाविदो हेरण्यगर्भाद्यावेशोपिकादयश्च कल्पयति।
तदिदं कल्पनामात्रं स्वतंत्रस्य हि रण्यगर्भस्य सर्वजगद्धेतुत्वे मानाभावे पौरुषेयागमस्यापौरुषेयश्रुतिविरोधे स्वार्थमानत्वा
योगात् तदस्तेष्वरवादस्य च प्रामाण्यमुक्तिविहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्यर्थः। कल्पनांतरं दर्शयति। भूतानीतिवेति। प
थिग्रहजो वायवस्तत्त्वानि तानि च त्वारिभूतानि जगत्कारणानीति लोकायतिकारस्तदविकल्पनामात्रं। नहि भूतानि स्वतः सि
द्धानि जडत्वविरोधात्। नापि परतः सिद्धानि स्वगुणस्यैव तस्य स्वगुणहकत्वायोगात्। चद्रिगतो ह्यस्य वद्विषयत्वात् दृष्टा
नादतो भूतानि जगत्कल्पाणीति कल्पनेत्यर्थः। सत्त्वं रजस्तमांसि त्रयो गुणाः साम्येनावस्थिता जगतो महददित्येव

वा.

मा-भा-
आ-

तः
पि

पतिपापावता कालेनावच्छिन्नो वर्तते तावता कालेनावच्छिन्नो गोदोहनं निर्वर्तयति इत्यनेक कालावच्छायेन प्रत्यभिज्ञा विषय
यत्नतस्तद्वर्तयति। यावदिति। यावता कालेनाध्यधरोऽर्थक्रिया निर्वर्तयितुं शक्नोति तावता कालेनावच्छिन्नः सन्नेवतिष्ठतीत्यु
दाहरणोत्तरमाह। तावानिति। परोक्षेया स्थितो यावता कालेनावच्छिन्नः स्वकार्यं निर्वर्त्य निर्वृणोत्येतावता कालेनावच्छिन्नः सतिष्ठ
तीत्यपरमुदाहरणमाह। एतावानिति। उक्तेन न्यायेन परणापरेण च कालेन परिच्छेद्यत्वे जागृद्भ्यानां भावानां उपलभ्यते कालद्वय
स्य च परिच्छेदे कालेन तथैव सर्वभावा बहिर्दृश्यमानाः द्वयकालेन कालद्वयेन परिच्छेद्याः भवन्तीत्यर्थः। तृतीयपादं व्याचष्टे। त्र्यंतीति
त्रितयं चतुर्थपादार्थमाह। नेत्यादिना। बाह्यो जागृद्भ्यानां पदार्थेषु व्यवस्थितो द्वयकालेन कालद्वयावच्छेदकतः प्रत्यभिज्ञायमा
नत्व रूपो विशेषोऽप्यहेतुको न भवति केल्पितेन तथैव विधौ विशेष संभवादि तत्र दर्शितमाह। तत्रापि हीति। यद्यपि सर्वजागृद्भ्यानां
तत्कल्पितं तथापि तत्र यथोक्तो विशेषः स्फुटः सिध्यति स्वप्ने सर्वस्य भेद जातस्य कल्पितत्वे विप्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जागरितोपि
तदुपपत्तेरित्यर्थः। स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि मिथ्यात्वे स्फुटा स्फुटावभासविभागानुपपत्तेर्ना विशेषेण मिथ्यात्वमित्याशंका
ह। अत्र का इति। ये मनस्यंतर्भाव रूपत्वादस्फुटी ये च मनसो बहिरूपलभ्यमानाः स्फुटाः भवन्ति ते सर्वमनः स्पंदमात्रत्वेन कल्प
ताः मिथ्येवांतर्बहिरिंद्रियभेदनिमित्तः स्फुटत्वा स्फुटत्वविशेषः न मिथ्यात्वमिथ्यात्वं वा तत्रोपपुज्यते मिथ्यासूतेष्वपि तद्व
र्तनादित्यर्थः। प्रोक्तो काक्षरा विष्माकरोति। यदपीत्यादिना। मनस्यंतर्भवोरथरूपाणां भावानां मय कृतं मस्फुटत्वं तत्र हेतुमाह। मन
इति। चक्षुरादिग्राह्यत्वेन मनसो बहिर्भावानां स्फुटत्वं दृष्टं तदेषाममिथ्याकृतत्वमिति शंका वारयति। नासाविति। सर्वसंप्रतिपन्न
मिथ्यात्वे विस्वप्ने स्फुटत्वा स्फुटत्वविशेष प्रतिभानासासौ विशेषो मिथ्यात्वममिथ्यात्वं वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह। स्वप्नेति
अयं विशेषस्तर्हि केन सिध्यतीत्याशंका चतुर्थपादार्थमाह। किंतर्हीति। मनोमात्रसंबन्धादंतर्भावानां वासनामात्ररूपाणामस्फु
टत्वं बहिर्भावानां तु चक्षुरादिबहिरिंद्रियसंबन्धाद्युक्तं स्फुटत्वं तदेषां विशेषो मिथ्यात्वा विशेषेण सिध्यतीत्यर्थः। स्फुटत्वा स्फुटत्वं
प्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेपि संभवात् प्रागुक्तमनुमानमविरुद्धमित्युपसंहरति। अत इति। अतस्तु सर्वस्य कल्पितत्वं सापुनः सर्व
कल्पना केन हरेणोत्पादकमाह। जीवमिति। आत्मा हि सर्वस्वमायावद्भूतकल्पयन् आदौ विशिष्टरूपेण जीवकल्पयति। त
त्स्फुटतदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः स्वयमेव जीवभावमापद्यते तद्वारेण पुनर्नाना विधान्भावान्निर्मितीते ज्ञानस्मृतिवैषम्या
तत्र तत्कल्पेषु भावेषु वैषम्योपपत्तिरित्यर्थः। प्रोक्तं व्यावर्त्यं प्रश्नमुत्थापयति। बाह्येति। पादार्थाः साध्यसाधनतया स्थिताः बा
ह्याः सुखदुःखज्ञानं रागद्वेषमादयस्त्वाध्यात्मिकाः तेषां परस्परनिमित्तं नैमित्तिकतास्ति बाह्यानिमित्तीकृत्याध्या
त्मिका भवन्ति तान्निमित्तीकृत्येतरजायते तदेवमितरेतरनिमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनायां मूलं वक्तव्यं निर्मूलं

नवि

माणयतीत्येवमिति। स एवेत्येवकारार्थमाह। नान्योस्तीति। योजगत्स्त्रया यश्च प्रमाता ततोऽन्यो ज्ञानस्य स्मृतेश्चाश्रयो नास्ति चेत्
तत्र भेदे मानाभावादनुभवस्मृत्योश्चैकाश्रयत्वस्य प्रतिदत्तादित्यर्थः। ज्ञानस्मृत्योराश्रयापेक्षाविषयापेक्षावानास्तीत्याशङ्क्यावाधि
तत्र सिद्धिविरोधान्नैवमित्याह। नयेति। प्रकृत्यायं कल्पनायां विवक्षितं क्रममुपन्यस्यति। विकरोतीति। नियतांश्चेति। चकारादनिपता
श्रुतिविवक्षयते प्रतिपत्तिस्तत्र क्रमप्रतिपत्त्यर्थपृच्छति। सकल्पयति। श्लोकादश्रयोजनया बुभुक्षितं क्रमं प्रत्यापयति। अन्यत इत्या
दिना। अन्योश्चेति दास्त्रीयानितियावत् चित्रमध्ये वासनारूपेण व्यवस्थिताननाभिव्यक्तनामरूपत्वेन व्यवहारयोग्यत्वमाह। अत्राहु
तामिति। कल्पनाकालानुविद्युदादीनश्चिरानित्यर्थः। बहिः श्रुतेर्बाह्ये मुरवो बाह्यान् व्यवहारयोग्यान् पदार्थान् कल्पयति अत्र श्रु
तस्तु तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिर्मनोरथादिलक्षणा नात्मन्यवस्थितान् भावान् व्यावहारयोग्यान् कल्पयित्वा पुनर्बहिः व्यवहारयोग्यतायेक
स्म्यमतीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति यथा लोके कुलादेश्वातंतु बाधो बाधटपटं वा कार्यविकीर्णरादौ व्यवहारयोग्या बुद्ध्या विधीयते
तामेव बहिर्नामरूपाभ्यां संपादयति। तथेवायमादिकर्तुं निमाया लक्षणोऽस्त्विति तेषामरूपाभ्यामव्यक्तरूपेणास्थितान् स्वष्ट्यप
दार्थान् प्रथमं सिरक्षिताकारेणातीव भाव्यपश्चाद्बहिः सर्वप्रतिपत्तसाधरणरूपेण संपादयतीति कल्पनायां क्रमोधिगतिरिति
निकल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन्काले सत्त्वाभावात् जागृद्वावानां च कल्पनाकालात् कालांतरेऽपि प्रत्यभिज्ञायां सत्त्वाभावा
दनुपपन्नतेषामिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह। चित्तेति। ये कल्पनाकालाभाविनो भावामनस्य तवर्तते ये च प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन पूर्वापरका
लभाविनो बहिरेव व्यवहारयोग्या दृश्यते ते सर्वे कल्पिताः संतो मिथ्येव भवितुमर्हन्ति प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन लक्षणो विशेषस्तु नाक
ल्पितत्वप्रयुक्तः कल्पितेऽपि तद्दर्शनमित्यर्थः। श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति। स्वप्नवदिति। यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं कल्पितमिति
यथेवेष्टं तथैवाजागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्य दितं तेन कल्पितमिति यथेवेत्येव नानाद्यापि निहृरितमित्यत्र हेतुमाह। यस्मादिति। आत्मा वि
द्याविवर्तनचित्तेन तावदंतर्विनिर्मिता मनोरथरूपामनस्य तवर्तमानाः बहिरजु सर्पादयश्चानेचित्तेनेव पौरुषेण ते ते हि कल्पनाकाल
मात्रभाविनो न प्रतीयन्ते तेऽसद्वैलक्षण्यमनसो बहिर्जागृद्दृश्यमानानां भावानां अन्योन्यपरिच्छेद्यत्वं कालद्वयावच्छिन्नत्वेन प्रत्य
भिज्ञागोचरत्वमिति यस्मादपलभ्यते तस्मादयुक्तं जागरितस्य स्वप्नविध्यात्वमित्यर्थः। श्लोकादश्रयोजनमाह। सानेति। ये मन
स्य तर्मनोरथरूपाः भावास्ते चित्रकाला भवन्तीत्यत्र चित्रकालत्वं विज्ञादयति। चित्तेत्यादिना। वाच्यार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह। क
ल्पनेति। द्वितीयपादमवताप्यव्याकरोति। द्वयेति। ये मनसो बहिरुपलभ्यन्ते ते भेदकालाः कालस्य भेदो भेदकालः स येषां ते तथेति
व्युत्पत्तेः ततश्चान्येन पूर्वणा न्येन वापरेण परिच्छेदाभिन्नकालो वच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाना इत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञायमानत्वमु
दाहरणनिष्ठतया स्फुटयति। यथेति। आगोदाहनं गोदहनपर्यंतमास्ते देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रत्यभिज्ञादौषत्वेनाभिज्ञोदाहर

स्वकारणमिति सांख्यास्तदपि कल्पनामात्रं सांख्येन स्थितानां कारणत्वे प्रलयाभावप्रसंगाद्देषमभजनस्य निहेतुकत्वे सदा
 तदापातात्सहेतुकत्वे हेतोर्नित्यत्वे प्राचीनदोषानुषांगान् अनित्यत्वे हेतुंतरापेक्षायामनवरुतानादित्याह गुणा इतीति। कल्प
 नांतरमाह तत्त्वा नीतिचेति। आत्मा विद्या शिवा इति संक्षेपतः त्रीणि तत्त्वानि सर्वजगत्प्रवर्तकानीति शैवामन्यततदपि कल्पनामा
 त्रं आत्मनो भिन्नत्वे शिवस्य घटादितुल्यत्वप्रसंगादभिन्नत्वे तत्त्वानां त्रित्वव्याघातादित्यर्थः। एकस्यात्मनो विप्रवादायः पादाः स
 र्वस्य व्यवहारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रं निरंशस्यात्मनोऽशभेदानुपपत्तेरित्याह। पादा इतीति। वात्स्यायनप्रभृतीनां कल्प
 नां कथयति। विषया इतीति। शब्दादयो विषया भूयो भूयो भुज्यमानास्तत्त्वमिति विभ्रममात्रं विषयविषयाणां च दूरमत्यंत
 मंतरमुपभुक्तं विषयं हन्ति विषयास्मरणादपीति विषयानुसंधानस्य निमित्तत्वात् तेषां पारमार्थिकतत्त्वभावानुपपत्तेरित्यर्थः। भु
 र्भवः स्वरिति त्रयो लोकाः वस्तुभूताः संतीति पौराणिकास्तदपि कल्पनामात्रं। मूर्तिमो देव इत्येव न तदंशं स्पष्टं रुतरत्वा
 त्स्वातंत्र्यस्य च। सद्धत्वादित्याह। लोका इति। अग्निं इंद्रादयो देवास्तत्फलदोरीने अक्षरस्थेति देवताकां डीयास्तदपि कल्पना
 मात्रं अस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य फलदात्तत्वे तेषां कृतेभ्यो विज्ञाप्ताभावप्रसंगात्स्वातंत्र्येणोपकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात्
 तद्वक्तृत्वमपि विप्रतिपत्तिद्वर्तनात् तत्प्रसादस्यापि चित्करत्वादित्याह। देवा इति चेति। अग्रे दादयो वेदाश्च त्वारुत्वा नीतिपाव
 काः वेदंति। तदपि कल्पनामात्रं न हि वेदाः लौकिकवर्णव्यतिरिक्ता इत्यनेन क्रमवतामेव वर्णानां वेदशब्दाच्च
 त्वांगीकाराक्रमश्चोच्चारणोपलब्धोरन्यतरगतो वर्णो धारण्यनेन धावनार्थविधक्रमवत्तावर्णानामपेक्षितरूपेण वेदशब्दाच्च
 कुतो वेदानां परमार्थत्वेत्याह। वेदा इतीति। उपोतिष्ठो मादधो यज्ञा वस्तुभूती भवन्तीति बोधायनप्रभृतयो धातुिकामन्यन्ते तदपि भ्रां
 तिमात्रं यज्ञं व्याख्यास्यामो द्वयं देवतात्यागद्वयत्रैकैकस्मिन् यज्ञविज्ञानाभावात्समुदायस्य चावस्तुत्वादित्याह। यज्ञा इति चेति। भो
 क्ते वात्मानं कर्तेतिसांख्यास्तत्र भोगो यदि विविक्त्या स्वीक्रियते तर्हि कथं भानित्यत्वादिप्रसंगः स्वभावत्वे सदा स्यादिति विषयसन्निधौ
 भोक्तृत्वभांतिरित्याह। भोक्तेति चेति। रूपकारास्तु भोज्यं वस्तु इति प्रतिज्ञानेन तदपि न मधुरादिरसव्यं जकव्यं जनादेस्तदेवाव्यथा
 दर्शनादेककृप्या संभवादित्याह। भोज्यमिति चेति। आत्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणः स्यादिति केचित् तत्र युगपदशेषशरीरव्यापिवेद
 नानुसंधानासिद्धेरित्याह। सूक्ष्म इतीति। स्थूलो देहो हं प्रत्ययादात्मैति लोकायतभेदस्तच्च न मृतमप्ययोरपि संधातां विशेषाच्चैतन्य
 प्रसंगात् एकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात् संधातस्य चावस्तुत्वादित्याह। स्थूल इति चेति। मूर्तिस्त्रिभूतकादिधारी महेन्द्रश्चक्रादि
 धारिवापरमार्थो भवतीत्यागमिकास्तदपि भ्रांतिमात्रं अस्मदादिशरीरवर्त्यां च भौतिकत्वाद्गीताविग्रहकल्पनस्य विग्रहाभावे
 लायोगादयुक्तमित्याह। मूर्ति इति। अमूर्तत्वाकारशून्यानिःस्वभावः परमार्थः इति शून्यत्वादिनस्तदपि कल्पनामात्रं परमार्थ

ना

नस्यापि

मा. भा.
अ. १.

निःस्वभावश्चेति व्याघातादित्याह। अभूत् इति चेति। कालः परमार्थ इति ज्योतिर्विदस्तत्र न काले के मुहूर्त्तदिव्यवहारायोगात् तन्ना
नात्वेन स्मृतं तन्मन्यविषयत्वेन प्रतीतेरुदयकाल इत्यादिना क्रियाधर्मत्वेन प्रतीतेः स्फुटत्वात् न च क्रियाधर्मत्वं कालेनितदुत्पत्तिदर्शनाद
मपि पराजयदर्शनादित्याह। दिश इति चेति धातुवादः मंत्रवादश्चेत्यादयो वादा वस्तुभूता भवन्तीति केचित्तदपि कल्पना मात्रं तां प्रादिसुभावे
स्थितेन सत्त्वेन कालादिसुभावात् सत्त्वात् मंत्रादेः पिकालदष्टो न जीवति अकालदष्टस्तु स्वयमेवो ह्यस्यतीत्यभ्युपगमाद्वा सोहमात्रमित्या
ह। वादा इतीति। भुवनानि चतुर्दश वस्तुनीति भुवनकोशाविदस्तदपि कल्पनामात्रं तेषामदष्टत्वात् न च तेभ्यस्तद्दर्शनं तेषां मिथो विप्रतिपत्ति
दर्शनादित्याह। भुवनानीति। मन एवात्मैति लोकाय तभेदस्तदपि भ्रान्तिमात्रं तस्य स्थातं त्रैलोक्ये शिवात्पुनपत्तेः अस्यातं त्रैलोक्यवदनात्म
त्वात्करणत्वाच्च दीपवदात्मत्वायोगादित्याह। मन इति। बुद्धिरेवात्मैति बोद्धा स्तेषामपि भ्रान्तिमात्रमेव तत्सुषुप्ते व्यभिचारात् वेद्यस्य
चित्तमिदित्याह। चित्तमिति। धर्माधर्मो विधिनिषेधचोदनागम्यो परमार्थो विधिमीमांसकास्तदपि कल्पना मात्रं देशकालादिषु धर्माधर्मयो
विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह। धर्म इति। प्रधानं मूलप्रकृतिर्महदहंकारस्तन्मात्राणीति सप्रप्रकृतिविकृतयः पंचज्ञानेन्द्रियाणि पंचकर्मेन्द्रि
याणि पंचविषयाः मनश्चेकमिति षोडशविकाराः पुरुषस्तु दशस्वभाव इति पंचविंशतिसंख्याकः प्रपञ्चो वस्त्वितिसंख्यास्तत्त्वकल्प
नामात्रं पंचविंशतिविशेषणस्याव्यावर्तकत्वे वैयर्थ्याद्वावर्तकत्वे च व्यावर्त्यप्रमित्यप्रमित्योरनुपपत्तेरित्याह। पंचविंशक इति। पञ्चतज्ज
लाः पुनरिष्टरमधिकं पश्यन्तः षड्विंशतिः पदार्था इति कल्पयन्ति तदयुक्तं ईश्वरस्य पुरुषांतर्भावादधिकत्वानुपपत्तेरित्याह। षड्विंश इति
चेति। पाशुपतास्तुरागा विद्या नियतिकालकला मायाधिकास्तद्वैकत्रिंशत्पदार्था इति ब्रुवन्ते तन्नांतः त्रैलोक्ये पिरागा विद्ययोर्योऽंतरभे
दवदस्मितादेशपितद्वेदत्वेन संख्यातिरेकान्नस्य रागोपलक्षितत्वेन स्याद्विद्योपलक्षितत्वेन न्यूनतापातादविद्यामाययोश्चैकत्वा
दनियतोस्तीति केचित्तदपि नवादिनां विवाददर्शनात् विवादस्य चाज्ञानमूलत्वादित्याह। अनंत इति। लोकानुरंजनमेव तत्त्वमिति च
लोकि कास्तदपि विभ्रममात्रं लोकस्य भिन्नरुचित्वात् तदनुंजनस्येश्वरेणापि कर्तुं मशक्यत्वादित्याह। लोकानिति। दक्षप्रभृतयस्त्व
अमाः परमार्थाः इति समर्थयन्ते तदसत्त्वेन स्यात्प्रमशब्दार्थत्वेश्च दारपि प्रसंगाज्जाते अदुर्विवेचनत्वात् तन्मूलस्याप्रमस्य दर्शयि
तुमशक्यत्वात् संस्कारस्य च देहसमवायित्वेनोर्लौकिकत्वायोगादसंगे चात्मानितदसमवायादित्याह। आश्रम इतीति। वेयाक्
रणास्तु स्त्री पुनपुंसकशब्दाज्जातं तत्त्वमिति वर्णयन्ति तदप्युक्तं स्त्र्यादेः शब्दस्वभावत्वे सर्वादीनां त्रिलिंगत्वायोगादेकस्याने

अनंतविचयवदनीश्वरत्वप्रसंगा ९

ना

२९

कस्वभावत्वा संभवादौ प्राधिकर्षणं त्वेव न स्यादस्तुत्यप्रसंगादित्याह। स्त्रीपुंनपुंसकमिति। द्वेष्टि क्षणीवेदिन व्येपरं चैवापरं चेति केचि
तन्त्रज्ञानपरिच्छेदे कश्चिदभिहित्वा योगादस्तुतोऽपरिच्छिन्नस्य तद्भावादित्याह। परापरमिति। सूक्ष्मी लया वा स्थितिर्वान्तत्वमिति योराजि
कास्तदीपिकल्पनामात्रं सती। सप्तश्रोतस्याद्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति विवक्षित्वाह। सूक्ष्मिरित्यादिना मधोक्तकल्पनानामधिष्ठानसूत्र
यति। सर्वेचेति। उदाहरता श्रानुदाहरता श्रकल्पनाभेदा यावतो विद्यते ते सर्वे प्रकृतात्मन्येव कल्पनावस्थायां कल्प्यते नात्मनः कल्पितत्वं
सर्वस्य कल्पित्वेनाधिष्ठानत्वायेत्यादित्यर्थः। प्राणादिश्लोकेषु प्राणशब्दार्थमाह। प्राण इति। तस्येव बीजात्मनो विकारविशेषत्वादितरेषां
नततोऽत्यंतभिन्नतेत्याह। अकार्येति। अतिमपदार्थमुच्यते। अन्येचेति। कुलधर्मो गामधर्मो देशधर्मश्चेत्येते सर्वशब्देन गृह्येते तेषामा
त्मनितदज्ञानादेव कल्पितत्वं सदृष्टं स्पष्टयति। उच्यमिति। आत्मनोऽधिष्ठानत्वयोग्यतायां कल्पनाशून्यत्वमाह। तच्चून्यइति। कि
मिति समुदायार्थः श्लोकानामुच्यते श्लोकांतरैश्चिवप्रत्येकपदार्थव्याख्यानमेव तेष्वकिंचन स्यादित्याशंक्याह। प्रत्येकमिति। लोकि
कानांपरीक्षकाणां च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृत्यान्ततस्तेषामुदाहृत्युमशक्यत्वे दृष्ट्वा संक्षेपमात्रमावहे। भावमिति। पादत्रयं विभ
जते। किंबहुनेत्यादिना। तमेव भावविशिनष्टि। योदर्शितइति। सकथं दर्शनं रक्षतीत्येव ज्ञायमाह। साधिति। साधकपुरुषतादात्म्य
मापाद्येत्यर्थः। रक्षणप्रकारं प्रकटयति। स्वेनेति। साक्षादसाधारणरूपत्वेन तत्रैव निष्ठा मापाद्यततोऽन्यत्र प्रवृत्तिमुपासकस्य निवारय
तीत्यर्थः। स्वतुर्थादच्चावहे। तस्मिन्निति। एतेनान्यत्र प्रवृत्तिनिरोधहेतुरुक्तः। तर्हि प्राणादीनामात्मन देवतात्तिकत्वं प्राप्तमित्याशंक्यक
ल्पितानामधिष्ठानातिरेकेणावस्तुत्वान्नैवमित्याह। एतेरिति। उक्तज्ञानस्तुत्यर्थमाह। एवमिति। पूर्वा ईदं करोति। एतेरिति। कल्पिताना
मधिष्ठानातिरेकेणासन्नोत्फुरणयो रभावात्तद्दारेण आत्मनि फेददर्शनमविवेकिनामस्तुतदन्येषां कथमुपलब्धिरित्याशंक्याह। विवेकि
नांत्विति। प्राणादीनामात्मव्यतिरेकेणास्त्ये प्रमाणमाह। उच्यमिति। उत्तरार्द्धं योजयति। एवमिति। तत्वेनात्मवेदनोपायसूचयति। तत्वेनेति
स्वप्नद्रव्यवज्जागृहस्थानां मिथ्यात्वसाधको दृश्यत्वादिहेतुरत्र युक्तिरित्युच्यते यथोक्तविज्ञानवान् वेदकिं करोन भवति किंतु स ये वेदा
र्थब्रूते स एव तदर्थो भवतीत्यर्थः। विभागतो वेदार्थव्याख्यानमभिनयति। उच्यमिति। ज्ञानकांडे साक्षादहेतवस्तुपरं कर्म कांडं तु साध्य
साधनसंबंधबोधनद्वारा परंपरया तस्मिन्पर्यवसितं सर्ववेदायत्पदमामनंतीति श्रुतेरर्थः। आत्मविदो वेदार्थवित्त्वमुक्तव्यनक्ति नही
ति। तदेव हि वेदार्थत्वं यत्प्रत्यागात्मरूपं अतश्चाध्यात्मविदेव साध्यात्मेन तत्त्वज्ञाने प्रभवतीत्यर्थः। उक्तेर्यस्मृतिमुदाहरति। नहीति कि
याशब्देन प्राणसूच्यते तत्फलं तत्त्वज्ञानं अग्निहोत्रक्रियायाश्च बुद्धिशुद्धिद्वारा तस्मिन्पर्यवसानादित्यर्थः। यामिभिर्युक्तिभिरस्मिन्प्रक
रणे हेतुमिथ्यात्वं कथ्यते तासां प्रमाणा नुरनाह कत्वादनाभासत्वमवसेयमित्याह। स्वप्नेति। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। यदेतत्तदेतस्य
ति। असत्त्वे सत्त्वत्प्रतिमानं कथमित्याशंक्या श्लोककाराणि व्याचष्टे। स्वप्नश्चेति। प्रसारितानि तानि तत्र तत्र प्रकटतां प्रापितानि

मा. भा.
आ.

प्रकरणेति कोसो प्रकरणार्थस्तस्य वासं ग्राहे किं हि तत्र व्यतिरेक इति वादेति व्यवहारमात्रस्याविद्याविषयत्वेन किं स्यादिति चेन्न दाहात्तदेति चतुर्थपादार्थमाह ६
पण्यानिक्रयविक्रयद्वयाणि हेतुमापयोषु प्रसारितपण्यापणास्ते च गहाश्च प्रासादाश्च स्त्रीपुंजनपदाश्च तेषां व्यवहारास्ते राकीर्णा
मिति योजनादृष्टान्तत्रयमनूद्य दाष्टान्तिकमाह यथा चेति नेह नानास्ति किंचनेत्यादयो वेदाताः हेतस्य वस्तुतोऽसत्त्वे स्मृतिमपि दर्श
यति तम इति तमसिर्मदाधिकारे रज्ज्वामधिष्ठाने भूच्छिद्रमिति यद्वा त्वाभाति तन्निर्भन्तत्तुल्यविवेकिभिर्विश्वदृष्टं तच्चातीव चंचलमा
लक्षितं नाशप्रायवर्तमानकाले वित्तदोग्यतासत्त्वाच्च हेतंकदाचिदपि सुरवकरमुपलभ्यते दुःखाक्रांतं तु दृश्यते तच्च नाशगमस्त
नाशादूर्ध्वमसत्त्वमेवावगच्छति न तर्हि तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः प्रमाणयुक्तिभ्यां हेतमिध्यात्वं प्रसाधनेनाहेतमेव पार
मार्थिकमिति सिद्धेते निर्वीरितमर्थसंग्रहोति नेत्यादिना श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह उच्यते इति उक्तमेवार्थप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्र
पंचयति कथमित्यादिना हेतासत्त्वं श्रुत्वा वृत्तभेदस्य स्पष्टयति यत्र हीति हेतस्यासत्त्वे कथमुत्पत्तिप्रलयो न स्यातामित्याशंक्य कि
हेतस्य तो किं वा हेतस्येति आद्यविकल्पं दूषयति सतो हीति द्वितीयं प्रत्याह नापीति व्यवहारिकहेतांगिकारात्तस्यैवोत्पत्तिप्र
लयोऽस्याशंक्याह यस्त्विति विमतस्तत्त्वतो नोत्पत्तिप्रलयवान्कल्पित्वा त्रज्जुसर्पवदित्यत्र दृष्टान्तसिद्धिमाशङ्क्य रज्जुसर्पस्य रज्ज्वा
मुत्पत्तिप्रलयो मनसि वा द्वयोर्वैति विकल्पप्रथमं प्रत्याह न हीति रज्जुपश्यतां सर्वेषामुपलब्धिप्रसंगादित्यर्थः द्वितीयं दूषयति न च
त्वा नुपलंभादित्यर्थः रज्जुसर्पवत् हेतस्य मानसत्वाविशेषान्न तत्त्वतो जन्मविनाशो दर्शयितुं शक्याविति दाष्टान्तिकमाह तथेति हे
तस्य न कुतश्चिन्नातिको जन्मविशेषाविति शेषः मानसत्वासिद्धिमाशङ्क्याह न हीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतमनोविलयनामात्रमि
ति निगमयति अत इति न च मनो हेतस्य दर्शनमात्रे निमित्तमित्युक्तं भ्रमसिद्धस्याज्ञातसत्तायां प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्य प्रकृतमु
पसंदरुति तस्मादिति निरोधाद्यभावस्य परमार्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापारादहेततदव्यापारादभावबोधने व्यापृतस्य भावबोधने व्या
पारविरोधादहेतमप्रामाणिकं प्राप्तमिति शङ्कते यद्येवमिति अहेतस्य प्रामाणिकत्वाभावे किं स्यादित्याशंक्याह तथा चेति अहेतस्या
प्रामाणिकत्वे विकृतः शून्यवादो हेतस्य सत्त्वादित्याशंक्याह हेतस्येति प्रामाणिकः शून्यवादो युक्तो यथा रज्ज्वामारोपितसर्पदे रज्जु
रहितमेतच्चोद्य कथमुद्भावयसीति सिद्धांतवाद्याह नेत्यादिना तत्र शून्यवादी स्वमतानुसारेण दृष्टान्तसंप्रतिपत्त्या बोधयति आदेति
स्वमतसमस्तस्यैव दृष्टान्ततेत्यनियमात्प्रसिद्धिमात्रेण परंप्रतिबोधनसंभवात् भ्रमबाधेपरिशिष्यमाणस्यावधिः सत्यताया रज्ज्वादौ
दृष्टत्वात् हेतभ्रमबाधसाक्षितया स्फुरतश्चेतन्यस्य कल्पितत्वादेव सत्त्वान्न शून्यता प्रसक्तिरित्युत्तरमाह नेत्यादिना अहेतमसद
प्रामाणिकत्वाद् रज्जुसर्पवदिति तदकल्पितत्वासिद्धिज्ञाने रज्ज्वेति रज्जुसर्पस्यासत्त्वे भ्रांतिविषयत्वं प्रयोजकमात्मनस्तु भ्रमसाक्षि

त्वानि यमेन भ्रमाविषयत्वात्मासत्वमित्युत्तरमाह। नेकांतेनेति। अप्रमाणिकत्वे हेतोरेनेकांतिकत्वदोषांतरमाह। अविकल्पिते
 ति। नायं सर्वो रजुरेषेति सर्वाभावविज्ञानपूर्वकपुरोवर्तिनारजुनिश्चयात् प्रागवस्थायां प्रामाणिकत्वाभावे विमर्शे वाज्ञातरज्यं
 शोभ्यगम्यते तथा सदैव प्रामाणिकत्वाभावे विमर्शे वात्मा भाविष्यतीत्यर्थः। आत्मनोऽस्तत्वाभावे हेत्वंतरमाह। विकल्पमित्यु
 ति। आत्मनो हेतुप्रमाधिष्ठानत्वेन संभावितत्वात्काधसाक्षित्वेन परिशिष्टत्वात्पूर्वभ्रमोत्पत्तेः स्वतः सिद्धत्वाच्च प्रमाणाविषय
 त्वपि नास्ति प्रून्यतेत्युक्तमिदानीं प्रमिते धर्मिणि प्रतिषेधदर्शनादात्मनोऽप्रमितत्वे तत्र हेतुभावप्रमापकं शास्त्रमयुक्तमिति शं
 कते। कथमिति। प्रतिषेधधर्मिणि प्रतिषेधात्प्रमिते प्रतिषेधस्य विशेषणवेकत्वादेवानभ्युपगमादात्मनश्च सर्वकल्पनाधिष्ठाना
 कारेण स्फुरणांगीकरणान्नास्मिन् प्रतिषेधे न प्रतिषेधसंभवतीति परिहरति। नेषदोषद्वयं। भ्रमाविषयस्यात्मनो ध्यासानुगतमा
 स्फुरणमघटमानमित्यादिपति। कथमिति। स्वप्रकाशत्वेन स्वतो निर्विकल्पकस्फुरणो विमर्शविकल्पकव्यवहारसमारोपितसं
 स्कारेण भ्रमविषयत्वमविरुद्धमित्याह। सुखं हमित्यादिना। उक्तन्यायिनात्मप्रतीतेः सिद्धत्वात्प्रतिषेधेन तस्मिन् हेतुप्रतिषेधस्य सु
 करत्वेति फलितमाह। यदिति। न केवलं मार्शोपितविशेषणोर्विशेष्यस्यात्मनः स्वरूपस्फुरणस्यासिद्धत्वादिवनशास्त्रेण कर्तव्य
 त्वमनुवादत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगाच्चेवमित्याह। अकृतेति। स्फुरत्यात्मनि हेतुनिषेधकत्वे विशास्त्रस्य फलभावादप्रमाप्येतदवस्थ
 मित्याशङ्क्याह। अविद्येति। प्रतिषेधशास्त्रादपनीते प्रतिषेधस्वरूपावस्थानं फलतीत्यर्थः। निःशेषदः रवनिवृत्तिर्निरतिशयानंदो
 वाप्तिश्च परमयोग्यो न स्वरूपावस्थानमित्याशङ्क्याह। स्वरूपेति। इति प्रसिद्धमोक्षशास्त्रे विहितोऽयः। हेतुनिवर्तकत्वे शास्त्रस्य कारक
 त्वस्यादित्याशङ्क्याह। सुखित्वादीति। असुखित्वादेः स्वाभाविकत्वादात्मनि स्फुरति अस्फुरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्या प्रमविषय
 शुक्लीदमंशादिश्च स्वाभाविकोपिरजतादिभेदादोषमाहात्म्याद्यथा न प्रतिपादितं तथाऽचित्पदा क्यविद्याप्रभावादात्मनि स्फुरत्य
 पिसुखित्वादाध्यासविरोधसुखित्वादिरूपेण स्फुरणमविरुद्धमित्याह। आत्मेति। विषयो प्रमानुपपन्निरित्याह। यदीति। उक्तमर्थ
 संक्षिप्य निगमयति। तस्मादिति। असुखित्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमोक्षक्यनिरस्यति। यत्त्विति। अस्खलमशोकान्तरमित्यादिवा
 क्यं शास्त्रशब्देनागच्छते उक्ते श्रेष्ठविद्यार्थसंमतिमाह। सिद्धत्विति। ब्रह्मणि पदानां व्युत्पत्त्यभावेपि सिद्धमेव शास्त्रस्य प्रामाण्य
 मभावबोधनं व्युत्पन्नननुपपन्नसंस्थैः स्खलादिव्युत्पन्नपदेः स्वाभाविकहेतुभावबोधनेनाध्यस्तनिवर्तकत्वादिति सूत्रार्थः
 यदुक्तं निरोधाय भावस्य परमार्थतैतितदयुक्तं सामान्यविशेषात्माकं वस्तुनानारसमिति मते निरोधादेः सुसाध्यत्वादित्याशङ्क्या
 ह। भावेति। भावाः व्यावर्ताः विशेषास्तो च व्यभिचारित्वादसंनोरजुसर्पवत् अद्वयमनुवृत्तं सामान्यविशेषाकारेण वस्तुसू
 तैः सामान्याकारेण च तादशेनायमव्यावृत्ताननुगतपूर्णसत्ताचिदेकतानः सन्नात्मेव मूढं मोहमाहात्म्यात्कल्प्यतेन वस्तु

स ६

मा. भा.
आ.

तः सामान्यविशेषाभावोक्तिपरस्परश्रयादित्यर्थः। विशेषाणामसत्त्वं कथं सत्त्वेन व्यवहारः स्यादित्याशंक्य सत्तादात्म्ये
न कल्पितत्वात्तेषां सत्त्वेन व्यवहारोपपत्तिरित्याह। भावा इति। अनुगतसत्ताकारेण कल्पिताः सत्त्व्यवहारो भवन्तीति विशेषः।
सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वाददर्शयते। सत्त्वे च स्तुनः सिद्धे निरोधादेः दुःसाधनत्वमुचितमिति कल्पितमाह। तस्मादिति।
श्लोकतात्पर्यदर्शयति। पूर्वति। निरोधादिसर्वविशेषाभावोपलक्षितं वस्तु वस्तुभूतमिति पूर्वश्लोकस्यार्थस्य सामान्यविशेषा
त्मके वस्तुनि विशेषाना। अत्र निरोधादेः सुसाधनत्वादसत्त्वमाशंक्यते तेन तस्य साधनापेक्षायां तत्प्रदर्शनपरोपश्लोक इ
त्यर्थः। तत्र पूर्वार्द्धगतान्यक्षराणि दृष्टान्तावस्थेन व्याचष्टे। यथेत्यादिना। संसृष्टरूपेणारोपितत्वेऽपि स्वरूपेणानारोपितत्वा
दुद्बुध्यमानस्य व्यवहारिवस्तुत्वमुनेयमविद्यमाने रयमात्रा कल्पनेन परमार्थतत्त्वेऽपि सत्यत्वमिति विशेषः। कथं प्राणा
दीनां परमार्थतोः सत्त्वमित्याशंक्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां मनःस्यदिमात्रत्वप्रतीतेर्मृषात्वं च ब्रूवदित्याह। नहीति। आ
त्मपरिणामत्वात्मानमश्रुत्तन्मतेरेणापि प्राणादिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्याशंक्याह। नवेति। नहि विभोरात्मनो न सो
वश्चलनं वास्तवमवकल्पते न च तदभावे निश्चयवस्य परिणामसंभावनेत्यर्थः। प्राणादीनां परिणामत्वासंभवे फलित
तमाह। प्रचलितस्येति। प्रागतं चलितं यस्य तथा कृत्स्नं स्येतात्मनो भासमानाभावाः न परमार्थसंतो भवितुमुत्सहते इत्यतज
इत्यादिना स्वप्नमिथ्यात्वसिद्धेरित्यर्थः। एवं प्राणादिभावानामिथ्यात्वे प्रसाध्य फलितं दर्शयन् पूर्वार्द्धाक्षराणां व्याख्यानमु
पसंहरति। अत इति। अहयस्य परमार्थत्वात्तदात्मना कथं मात्मा कल्पितः स्यादित्याशंक्य स्वरूपेण कल्पितत्वेऽपि तस्य
संसृष्टरूपेण कल्पितत्वमिष्टमित्याह। परमार्थसन्नेति। आविद्यावशादिष्ण कल्पनानस्वभाववशादित्याह। सदेति। प्राणादी
नामसत्त्वं कथं सत्त्वेन व्यवहारगोरत्वमित्याशंक्य तृतीयपादार्थमाह। नवेति। कल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानसत्
त्वासत्त्वेन सत्त्वं न सत्तावकल्पते तेषामधिष्ठानावेक्षानियमाभावादित्याशंक्याह। नहीति। सर्वविकल्पनासाधिष्ठाने
वदश्यते न वास्तोधिष्ठानत्वं मारोपिनानुवेधाभावात्तदनुवेधानुसृतोधिष्ठानत्वमेष्टव्यं तथा च प्राणादिभावानां वस्तुतोऽस
त्त्वमिति कल्पितानां सत्त्वेन व्यवहारसिद्धिरित्यर्थः। चतुर्थपादार्थमाह। अत इति। स्वेनेति विशेषणं संसृष्टरूपेण व्यभिचा
रंगीकारार्थं कल्पनाराहित्यदर्शयामेषा द्वयताः शिवेत्याशंक्य कल्पमात्रस्याशिवत्वात्मेवमित्याह। कल्पनेति। आसादी
त्यादिशब्देन हर्षशोकादयो गृह्यते यदुक्तमहयता शिवेति तदुपपादयति। अहयतेति। किंच किमिदं नानाभूतं द्वैतं आत्मता
तादात्म्येन वा सिध्यति स्वातंत्र्येण वेति विवेकव्यं नाद्य इत्याह। नानाभावेनेति। इदं हि नानाभूतं द्वैतं नात्मतादात्म्येन सेदुम

महति जडा जडयो विरुद्ध स्वभावत्वात् तादात्म्यायोगात् भेदादि शून्यात्मतादात्म्येन च हेतुस्य नानात्वासिद्धेरित्यर्थः। द्वितीयं दुष्प्रवृत्तिन
स्वेनेति। स्वेन सत्ताप्रतीत्योरन्यानपेक्षतालक्षणत्वात् तत्रेणापि नेदं हेतुं सेदुपारयति तथा स्वातंत्र्ये सत्तात्मत्वप्रसंगादनात्मनोऽहेतु
त्वापातादित्यर्थः। किंच किमिदं हेतुमन्योन्यपृथगपृथग्वेति विवेककल्पनाद्ये इत्याह। नृपृथगिति। नहि किंचिदपि हेतुं परस्परं पृथगेव
सिध्यति पृथक् स्पृधर्मप्रतियोगिरुपावच्छिन्नत्वेनान्योन्याश्रयत्वात् धर्मत्वस्वरूपत्वयोर्दुर्वचत्वादित्यर्थः। नापि किंचिदन्योन्यमपृथ
कभूत्वासिध्यति घटपटादिहृत्वा नापरीयत्वप्रसंगाद्बह्वारत्वापातादित्याह। नृपृथगिति। अतो वास्तुवाकारेण सर्वथा निरूपणासह
मेव हेतुमिति फलितमाह। इति तत्त्वति। यदुक्तं सद्यतां शिवेति तत्र हेतुं तरोपन्यासपरत्वं श्लोकस्पृष्टं दृश्यति। कुतश्चेति। तदेव स्फुटयति
नानाभूतमित्यादिना। नानाभूतमित्यस्य पर्यायोपादानं पृथक्कमिति। तस्य कारणात् प्रकटयत्यस्येति। व्याघ्रचोरादाविति यावत्। भयका
रणं भेददर्शनमद्वये वस्तुनिर्वासीत्याह। नहीति। अथ स्तमधिष्ठानरूपेण तत्त्वते निरूप्यमाणं असदेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह। यथे
ति। प्रदीपप्रकाशेनाधिष्ठानमात्रतया समारोपिनः सर्पो यदा निरूप्यते तदा नासौ तद्व्यतिरेकेण सिध्यति तथा जगदपीदमात्मरूपेण निरु
प्यमाणं नान्यत्वेन सिध्यदित्यर्थः। एवं प्रथमपादव्याख्यायाद्वितीयपादव्याख्ये। नापीति। कदाचिदपीति कल्पनावस्थायां प्रागुद्धेत्यर्थः।
नृपृथगित्यस्यार्थमाह। यथेति। पृथक्कस्यान्याश्रयत्वेन दुर्वचनत्वाद्देधर्मोदाहरणं तु प्रातीतिकं पृथक्कमधिकृत्या विरुद्धं। नृपृथगित्या
दिव्याकरोत्येतदिति। हेतुस्य प्रागुक्तन्यायेन सत्त्वान्नतदप्योन्यवापरेणात्मना वा सदा पृथगभूत्वासेदुमहत्स्यतो दुर्निरूपत्वान्न किंचिद्हेतुना
रूपीति ब्रह्मविदो मतमित्यर्थः। दृष्टं हि हेतुं भयहेतुः तदस्पृष्टं पुनरहेतुमभयमेवेत्युपसंहरति। अत इति। किमित्यथोक्तं महेतुं सर्वथा
नृप्रतीतिगोचरतामाचरतीत्याशंकाह। वीतेति। रागादिप्रतिबंधविधुराणामेव यथाक्रमं हेतुदर्शनं न सर्वेषामित्यर्थः। श्लोकस्य तात्प
र्यमाह। तदिति। स्तुतिश्च तदुपायप्रवृत्तावुपकरोतीति शेषः। आदिपदेन सम्पददर्शनं प्रतिबंधकाः सर्वदोषाः संगृह्यन्ते रागादिविमो
को यदा कदाचिदनधिकारिणामपि संप्रति अतो विहीनश्च। सर्वदेति। सदा रागादिव्यावृत्तौ विवेकहेतुं प्रपंचयति। मुनिभिरिति। विवेक
चपदशक्तैर्वाक्यतात्पर्यस्य च परिज्ञानं कारणमित्याह। वेदेति। एवं सम्पदज्ञानाधिकारिणो साधनचतुष्टयसंपन्नमुक्ता तद्विषयं निरूप
यति। निर्विकल्पक इति। आत्मशुद्धिपक्षं वाचयति। उपलब्ध इति। हिशब्दोत्पमर्थमाह। वेदांतेति। सर्वविकल्पशून्यत्वात्
त्मनः स्फुरयितुं प्रपंचोपशम इति विशेषणं आभावत्वं बहुव्रीहिणा प्रत्युदस्यते हेतुहेतुमद्भावेन पुनरुक्तिविशेषणयोर्व्याख्य
ति। अत एवेति। सम्पददर्शनं अधिकारिणो दर्शितानुपसंहरति। विगत इति। अनधिकारिणो दर्शयन् वैशेषिकावेनासिकादिशा
स्वार्थभेदानामपिन दंतर्भावं सूचयति। नान्ये रिति। मिथ्याज्ञानप्रचयसंस्कारोद्देष्टव्यतात्पर्यवत्तां पंडितानामपि नाहेतुप्र
त्ययदादृष्टिं सिध्यतीत्याह। तस्मादिति। शास्त्रादहेतुमत्त्वगम्यस्मृति संततिं कुर्वन्ते लोकानुवर्तने विधिनियममाह। अहे

तेति। तस्मादित्यस्यार्थमाह। यस्मादिति। एवमिति निर्बिकल्पत्वादिपरामर्शः। विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्येत्पर्यः। अद्वैतावगतिद्वयार्थं
स्मृतिसततिकर्तव्यतायानियमविधिमभ्यनुजानाति। अद्वैतेति। अद्वैतमित्युत्तराद्वैविभजते। तच्चेति। जडसदृशस्य कथं लोका
चरणमबुद्धिपूर्वकारित्यादित्याशंक्याह। सर्वलोकेति। लौकिक व्यवहारानतीत्यविदुषो जडवदाचरणकीदृशमित्यपेक्षायामचतुर्थ
पादमनूयतामर्थमाह। जडवदिति। एवंविधोऽहमित्यात्मानं विद्याभिजनादिभिरप्रब्रूयापयन् जडवदेव विद्वान्लोकमाचरेत् इतियोजना
ननु परापरदेवतयोः स्तुतिपूर्वकप्रणामस्य श्राद्धादिक्रियायाश्च कर्तव्यतायाप्रतिबन्धात्कथं विदुषो जडवदाचरणमिति तत्राह। निस्तु
तिरिति। तथापि जीवता ह्यपि स्थातव्यत्वादाश्रयमुद्दिश्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्कलोजडसादृश्यमित्याशंक्याह। चलेति। चलेचा
चलच्चलच्चलेतेनिकेतोयस्याश्रयः सतेथेतियावत्। तथापि कोपीनाछादनाशनपानादिदेहस्थितिप्रयोजकापक्षयाप्रवृत्तिधो
व्यान्तविदुषो जडतुल्यतेत्याशंक्याह। यतिरिति। आकांक्षापूर्वकपूर्वाद्वाक्षराणि व्याचष्टे। कथेत्यादिना। चणाश्रयाभिमानवतस्तत्कर्मसु
वर्तमानस्य कथमिदं विशेषणमित्याशंक्याह। त्यक्तेति। पारमहंसस्य पारिव्रजं प्रतिपन्नमशक्यमप्रमाणिकत्वादिति चेन्मेवं श्रुतिस्मृ
तिसिद्धत्वादित्याह। एतमिति। विदित्वेत्यापातिकवेदनं व्युत्थानहेतुत्वेनान्यते तस्मिन्नेव परस्मिन् वस्तुनि विषयांतरेभ्यो व्यावृत्ता
बुद्धिरेषामिति तत्रातदेव परं वस्तु आत्मानिरूपचरितं स्वरूपं येषां ते तेषां च ते तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि निष्ठा निश्चयेन स्थितिर्निर्य्या
तेतथेत्याह। तन्निष्ठा इति। तदेवात्मभूतं परं वस्तु परमयनं परगतिर्येषां ते तथेत्याह। तत्परायणा इति। आदिशब्देन सर्वकर्मणिमन
सेत्यादि वाक्ये गृह्यते। कदापुनश्च लोदेहो विदुषो निकेतो भवति तत्राह। यदिति। अविबक्षिते हि कालविक्रये विवक्षितव्यवहा
रनिमित्तीकृत्यात्मस्थितिमुक्तविशेषणवतो विस्मृत्याहंकारममकारपरवशो यदा विद्वानवतिष्ठेत्तदा इतियोजना। स्वभा
वतस्त्वचलमात्मस्वरूपमेवास्म्यनिकेतनंचलंपुनः शरीरमुत्पिदं शीतविस्मयं द्वारेणोतिनिगमयति। सोयमिति। अविदुषो विशेष
णाश्रयव्यावर्त्यकीर्तयति न पुनरिति। चतुर्थपादार्थमाह। सचेति। अहमेव परब्रह्म नमत्तो न्यदस्ति किं विदिति स्मृतिसंततिक
करणमपिन कालविशेषनियतं किंतु नैरंतर्यणकर्तव्यमित्याह। तत्त्वमिति। अध्यात्मिक शरीरादेकल्पितं तत्त्वमधिष्ठानमा
त्रदृष्ट्वा व्याप्तो देहाद्वाहिरवस्थितं पृथिव्यादिव कल्पितत्वेनावस्तुत्वादधिष्ठानमात्रमेवेत्यनुभूयस्वमपि दृष्ट्वा परमार्थवस्तुत्वं
भावमाप्नुते सोत्रे वासक्तचेताः ब्राह्मेभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिस्तस्मिन्नेतत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्तद्वदननिष्ठः स्यादित्यर्थः
पृथिव्यादेर्देहादेश्च प्रत्येकं परमार्थत्वसंभवे कथमद्वैतविष्णुसिद्धेदित्याशंक्याह। व्याप्तमित्यादिना। किंतु भयोस्तत्वं
तत्राह। रजुसर्पवदिति। उक्तस्याविकारजातस्यासत्त्वे प्रमाणात्माह। वाचा रषणा मिति। द्रष्टृशक्तमोषिदृश्यप्रतियोगित्वानुल्लंघ
वाचारभणत्वमित्याशंक्याह। आत्मा चेति। भवतु परस्यात्मनस्तच्च दागमवचननिर्देशादुक्तं लक्षणत्वं तथापि द्रष्टृशक्तमनोयथा क

न

र

२४

व

प्र ५
न ६

रूपत्वमित्याशंक्याह तत्सत्यमिति। विशेषणानितु प्राचीनानितु न दागमोपात्रानि अपुनरुक्तानि। द्वितीयाईव्याचक्षेवसेवमिति। आत्मा
रामत्वं कथमित्याशंक्याह विषयासक्तिं सत्त्वं प्रत्यगात्मन्येव परितृप्तत्वादित्याह। न बाह्येति। तत्त्वादप्रत्युतोभवतीत्येतद्व्यतिरेक
पुरेन व्याकरोति। यद्येत्यादीना। अतस्त्वदर्शितिलेखः। आत्मविदोनावर्यस्थितमात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह। आत्मन इति। सति स्वरूपे
स्वरूपात्प्रच्युतेरप्रसक्तत्वात्तत्प्रतिषेधोयुक्तो न भवतीत्याशंक्याह। सदेति। वस्तुनः सदैकरूपत्वे स्मृतिमुदाहरति। अत्रिचेति। समदर्शिनः
सदैकरूपत्वमुदर्शिनः एवं पंडितानान्येतद्येत्यर्थः। स्वरूपाव्यवनेच स्मृतिर्दशीयति। सममिति। तत्र हि विनश्यत्स्य विनश्यंतमिति स्वरू
पाप्रच्यवमेते॥ ॥ इति श्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभाष्ये दानंदज्ञानविरचिते योगोपादभाष्यटीकायां द्वितीयप्रकरणं समाप्तं ॥ ॥
तर्कावच्छेदेन हेतवेतद्व्यतिरुपपापरिसमाप्या हेतुमार्थिकमपितर्कतः संभावयितुं प्रकरणान्तरं प्रारिखु रूपास्योपासकभेदद्विंतावद
पवदति। उपासनेति। देहधारणादमो जीवो भूतसंघातो कारेपाजा। ने अहमिति दमिमानित्वेन वर्तते स प्रागुत्पत्तेरजं सर्वमित्येवं का
वच्छिन्नं वस्तुमन्यते स पुनरुपासनां पुरुषार्थसाधनत्वेनाश्रितस्तदेव ब्रह्म प्रतिपत्त्येकाशिरपातादहमित्येवं यतो मिथ्या ज्ञानवान
वतिष्ठते तेनासौ रूपणोऽत्यक्ता ब्रह्मविद्भिः स्मृतश्चिंतित इत्यर्थः। प्रकरणान्तरं मवतारयन् वृत्तमनुद्ववति। अकार इति। तस्य हि निषे
प्रथमे प्रकरणे प्रपंचोपशमः शिवो हेत इति विशेषणो रात्मा प्रतिज्ञामात्रेणाहितीयो व्याख्यात इत्यर्थः। द्वितीय प्रकरणार्थसंक्षिप्यानुवदति।
ज्ञात इति। तत्रेवाधे प्रकरणे ज्ञाते हेतुनेन विद्यते इत्यत्र प्रतिज्ञामात्रेणाहेताभाव उक्तः स तु द्वितीयेन प्रकरणे हेतुदृष्टां तात्मकेन तर्केणावप्र
तिपादितो नात्र प्रतिपादयितव्यमवशिष्टमस्तीत्यर्थः। तृतीयं प्रकरणमकोक्षा पूर्वकमवतारयति। अहेतामिति। नेष्टा तर्केण मतिरापे
नेपेति अत्र हेतंकथं तर्केणाज्ञातुं शक्यमित्याक्षिपति। तत्कथमिति। स्वतंत्रते ह्यप्रवेक्षोचितं सिद्धान्तमिकतर्कस्य सहकारित
या संभावना हेतुत्वात्तर्केणापि ज्ञातुं शक्यमिति व्यवहारोपपत्तिरिति मत्वाह। अहेतुति। यदि तर्केणाहेतुं संभावयितुं प्रकरणमाभ्य
तर्हि किमित्युपासकनिंदा प्रथमं प्रस्तूयते। तत्राह। उपास्येति। उक्तवक्ष्यमाणविरोधादुपासकस्य तन्निंदा प्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः
कथं तर्हि न तत्राजत्वमात्मनो दर्शयंती श्रुतिघटिष्यते तत्राह। प्रागिति। प्रागवस्थायां सर्वमिदमजमहेतुत्वेन यत्पुपासकोपता
मन्यते अतश्च प्रागवस्थां ब्रह्मविषयो भविष्यत्यजत्वश्रुतिरित्यर्थः। कार्यस्थित्यवस्थायां यदि ब्रह्म तन्मात्रमिष्टं तर्हि किमुपासनया प्रा
प्यमित्याशंक्याह। यदात्मक इति। इदानीं मुत्पत्त्यवस्थायां जातो जाते ब्रह्म किं स्थित्यवस्थायां वर्तमानोऽहं प्रागुत्पत्त्येव दोत्मकः सन्ना
संते देवपुनः प्रलयावस्थायां मुपासनया प्रतिपत्त्येतत्क्रतुन्यायोदितिसंबंधः। तलवकाराणां शारवायां उपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेध
दर्शनाज्जोपासकनिंदायुक्तेत्याह। यदावेति। आनभ्युदितमनमभिप्रकाशितं अभ्युद्यते अभिप्रकाशते उपासते वा चाविषयी
कुर्वतीत्यर्थः। आदिशब्देन यन्मनसेत्यादिगृह्यते भेदे दर्शिनमुपासकमहेतुविरोधनं निंदित्वा संप्रति अहेतुं प्रतिज्ञां प्रकरोति

क. ३

मा. भा.
आ.

गदि
३

अत इति जातिजन्यतद्दहितमजाति तत्र हेतुमाह समतामिति जन्मराहित्यं साधयति यथा ते अतः शब्दार्थमाह सबाह्येति प्रतिज्ञा
विभजते अकृमणे इति तदेव्यतिरेकमुरवेन स्फोरयति तद्दीति दर्शनादिव्यवहारगोचरिभूतं कार्यजातं परिच्छिन्नं नादि वा व्यनेतदेव कृ
पणत्वालं ब्रनमिसर्थः तच्च मिथ्याभूतमित्यत्र प्रमाणमाह वाच्यं भण (विशेष) मिति कार्यपयमुक्ता तदभावस्य मकारपयं प्रकटयति त
दिपरीतमिति प्राप्पज्ञात्वेति यावत् द्वितीयपादं व्याचष्टे तदजातीत्यादिना सर्वात्मना साम्यं निर्विशेषत्वं गतमित्यत्र हेतुपृच्छति कस्या
दिति निर्विशेषत्वे हेतुमाह अथवेति हेतुमेव प्रकटयन् व्यतिरेकमुरवेना जलं प्रपंचयति यद्दीत्यादिना समंतत इति पूर्णत्वसंकीर्तनं
द्वितीयाहुं व्याचष्टे यद्येत्यादिना यथा रज्ज्वां सर्पे भ्रांत्यात्तापते तथा सर्वभ्रातिदृष्ट्या जायमानत्वेन भासमानमपि यथायेन प्रकारेण वस्तु
तो न जायते किंतु सर्वतो देशतः कालतो वस्तुतः पूर्णकूटस्थमेव वस्तु तथा तं प्रकारं मिति संबंधः प्रतिज्ञा वाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मा प्रकृ
तः सकीदृशित्यवेक्षायामाह आत्मा हीति जीवभेदेऽतीति तर्हि कथमित्याशंक्याह जीवैरिति यथा काशो विभुत्वादिधर्मः स्वगतता
त्त्विकभेदवान् न भवति तथा परमात्मा विशेषाभावाद्यथा च महाकाशो घटाद्याकाशकारेण प्रतीयते तथा परमात्माना विधाकारेण ज
करेण प्रतीतिगोचरो भवतीत्यर्थः कथं संधातानां परस्मादुत्पत्तिरित्याशंक्याह घटादिवदिति यथा मृत्संज्ञात् घटादयो जायन्ते तथा प
मात्मे वपृथिव्यादिसंधाता कारेण जायते इत्यर्थः यदात्मनो जीवादीनामुत्पत्तिरित्यात्तदा तस्यामुत्पत्तौ दृष्टांतवचनमेतदित्याह जात
विति श्लोकस्य वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह अजातीत्यादिना प्रथमपादस्यास्यार्थमाह आत्मेत्यादिना विमतः स्वगततात्त्विकभेद
शून्यः सूक्ष्मत्वाभिरवयवत्वादाकाशवत् न च परमाण्वदौ सूक्ष्मत्वादेव्यभिचारस्तस्यैवा समतत्वात् क्वचिदपि तात्त्विकभेदा संप्रति
पत्तेः श्रेयस्यार्थः जीवैरित्यादिव्याचष्टे जीवैरिति जीवाकारेण परमात्मेवोक्तः अत्र च अपि मां विद्मिस्मृतेरित्यर्थः तदित शब्दश्च
दुक्तार्थस्तर्हि परस्मैवात्मनः संधातरूपेणोक्तत्वे सप्रयत्नत्वं प्रसज्येतेत्याशंक्याह अथवेति तर्हि नात्मा अनेरिति न्यायविरोधः
स्यादित्याशंक्याह जीवात्मनामिति तृतीयपादं व्याचष्टे तस्मादेवेति उक्तेर्धवावयमवतारयति अत इति आकाशस्यावका
शप्रदानेन घटाद्युत्पत्तौ कारणात्वं निर्विकारस्यैव दृष्टमिति द्रष्टव्यं जाता वित्यादेरर्थमाह यदेति अद्वैतस्य जीवसृष्टिः श्रुति
विरोधं परिहृत्य तस्यैव जीवप्रलयः श्रुत्या विरोधमरणा कथं परिहरति घटादिष्विति श्लोकाधिको जीवानामुत्पत्तिप्रलयो न
स्वाभाविको तथा चोत्पत्तिः श्रुत्या विरोधाभाववद्वैतस्य प्रलयस्तथापि न विरोधोस्तीति श्लोकादपरव्याख्यानेन प्रकटयति य
द्येत्यादिना इदानीं अद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशंक्यं परिहरति अथेति उक्तं दृष्टांतवशादेकस्मिन् जीवे सृष्टादिसं
क्तेः सत्यपरे जीवास्तेरेव सृष्टादिभिर्न संयुज्यन्ते श्लोकाधिकभेदादित्याह तद्वदिति अत्र कथ्यावस्था माशंको दृश्यति स
र्वदेहस्थितिः एकत्वे कतयेकस्मिन् कर्तारः सर्वभोक्तारिरेकस्मिन् भोक्तारः सर्वभवेयुरित्यव्यवस्थान्तरमाह क्रियेति व्यव

स्तुतानुपपत्त्याहेतुमेषु व्यभिचिदंतं प्रत्युत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति। **तान्** प्रतीति। किमिदमेकात्म्ये सांकर्यं किमेकस्मिन्
 जीवे व्यवस्थितेन सुरुवादिना जीवांतराणां तद्वत्त्वं स्यादित्युच्यते किं वा सर्वोपाधिघाते कया तस्य स्वरूपेण सर्वसुरुवादिमत
 स्यादित्यापाद्यते वा तत्राप्रत्याहाने इदिति। आत्मनः सर्वत्रैकत्वान्न स्य स्वरूपेण सुरुवादिमत्वमिति द्वितीयपक्षे विवक्षन्ना
 रांकते। **नन्विति**। सर्वत्रात्मैकत्वमङ्गीकरोति। **बाह्यमिति**। तदेकत्वमुपपत्तिशून्यं कथमङ्गीकृतमित्याशंक्याह। **ननु** नेति
 यदि सर्वत्रैकत्वं नियतमिष्यते तर्हि तत्र तत्र सुखित्वदुःखित्वं च तस्यैकस्य प्राप्तमिति न व्यवस्थासिद्धिरिति चोदयति। **यद्य**
कथं नेति। आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कल्पितभेदान् व्यवस्थासिद्धिरित्यभिप्रेत्य किमिदं सारं चोद्य किं वा वेदो धिका
 दरिति विकल्पाद्यं प्रत्याह। **नन्वे**दमिति। किं चेकात्म्यं दूषयतां सारं चोदयते ननु दोः भुपगम्यते स च नाभुपगंतुं शक्यते तत्रमा
 नाभावादित्याह। **नन्वे**ति। प्रधानं हि कस्य विद्वद्गमपवर्गं चेकस्य विद्वदधत्पुरुषोऽपि मेष्यते तच्च पुरुषभेदाभावेनोपपद्यते तेना
 र्थापत्त्या पुरुषभेदः सिध्यतीति शंकते। **भेदे**ति। अर्थापत्तेरनुदयं वदन्नुत्तरमाह। **नन्वा**दिना। संक्षिप्तमेवोक्तं विवक्षोति। **यदि**
हीति। प्रधानस्य पाराधर्म्यसामर्थ्यादेव पुरुषेषु कश्चिदतिशयो भविष्यतीत्याशंक्यापसिद्धांतप्रसंगेनैवमित्याह। **निर्विशेषा** इति।
 किंच प्रधानस्य पाराधर्म्यपरिशेषिणामप्यतनतस्मिन् भेदमपि काक्षंति अतोऽन्यथाप्युपपत्तिरित्याह। **अत** इति। जन्ममरणादि
 व्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न युक्तं व्यधिकरणत्वादिति मत्वाह। **नन्वे**ति। न केवलं प्रमाणशून्या पुरुषभेदकल्पना किं
 तु प्रयोजनशून्या चेत्याह। **नन्वे**ति। ननु न पुरुषसत्तामात्रं निमित्तीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते किं त्वीश्वराधिष्ठितमिति सेश्वरवादिमत
 माशंक्यतस्यापि पुरुषत्वा विशेषादुपलब्धिमात्रमुपपत्त्याह। **पर** अति। वेदार्थवेदप्रतिपाद्यमहेतं द्वितीयमुल्लापयति। **यत्किं**
 ति। बुद्धिसुखदुःखवृत्तौ प्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा नवविशेषगुणास्तैव प्रत्येकमात्मसुखवृत्तयः समवताः स्वीक्रियते
 तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहमात्मभेदसिद्धिरित्यर्थः। किं बुद्ध्यादयोरुपादिवदात्मसमवायिनः किं वा संयोगादिवदे
 कदेशवृत्तयो नाद्यः ज्ञानादिगुणानामाश्रयव्यापिनामाश्रयसंयुक्ते सर्वस्मिन् पर्यायेण ज्ञानतादिव्यवहारजनकत्वप्रस
 ङ्गादित्याह। **तदप्यसदिति**। द्वितीयेत्येकदेशः सत्योऽसत्यो वा प्रथमेद्यदादिवदात्मनः सत्यैकदेशवत्त्वात् कार्यत्वादिसंगः।
 द्वितीयेककल्पितेकदेशानामेव ज्ञानादिगुणवत्त्वे आत्मनस्तु न तद्वत्त्वं सिध्यतीत्याह। **स्मृतीति**। स्मृतिहेतवः संस्काराः भावना
 रव्यास्तेषां ग्रहणमितरेषामुपलक्षणार्थं तेषामात्मनिसमवायाभावात्परस्य सिद्धांतसिद्धिरिति शेषः। किंचात्ममनःसंय
 गात्समवायिकारणात् ज्ञानानामुत्पत्तिरिष्टा तथा च सति ग्रहणसमये स्मृतिर्न संभवत्येवेति नियमो नोपपद्यते ग्रहणकार
 णसंयोगेनैव स्मृतिसंभवादित्याह। **आत्मे**ति। किंचात्ममनसोः संयोगादेकस्मादेकस्याः स्मृतेः समुत्पत्तिरसमये स्मृत्यंतरा
 णापिसमुत्पद्यते। **समवायिकारणस्य** तुल्यत्वाच्च समुद्धुसंस्कारायोगवद्याद्युपपदनुत्पत्तिः तेषां तदुद्धुस्य च

४८

मा० भा०
आ०

तन्निप्रतिपन्नत्वेन स्मृतिसामग्र्यंतर्भावा संभवादित्याभिप्रेत्याह। युगपदेति। किंच समानजातीयानां स्पर्शादिमतं च परसंबंधोदृष्टो
मयामल्लानामेषाणां रज्जुचटादीनां च तदुभयाभावादान्मनां मनः आदिभिः संबंधासिद्धेर्नोक्तादसमवायिकारणात् बुद्ध्यादिगुणा
त्यतिः सिध्यतीत्याह। न चेति। गुणादीनां साजात्यस्य स्पर्शादिमत्त्वस्याभावे विद्वेषेण संबंधवदात्मनो मन आदिभिः संबध्यः सिध्योदति
वेनेत्याह। न चेति। स्वतंत्रसंभवात्तद्व्यवहारेणात्र विवक्षितं न ततो भेदेन गुणादयो वेदोति मते विद्यते शुक्लः पटः खंडो गोरित्यादिसामा
नाधिकरेण्यदर्शनात् तद्व्यवहारकल्पनया तत्राकारेण भातीत्यभ्युपगमादतो दृष्टान्ता संप्रतिपत्तिरित्यर्थः। विषये दोषमाह। यदि ही
ति। गुणादयो द्रव्यादत्यन्तभिन्ना हि म वहिं धर्मो रिवयदिसुः यदि चात्मनः सूकाशादिष्णादयोऽत्यन्तभिन्ना भवेयुः तदा गुणादीनां द्रव्येण
तद्वेदेवं संबंधानुपपन्नैरिष्णादीनां चात्मना तदयोगात्पारतंत्र्या सिद्धिरित्यर्थः। अत्यन्तभिन्नानामपि समवायसंबंधात्पारतंत्र्यापपत्ति
रिति शंकोते। अयुतेति। किमिदमयुतसिद्धत्वं किमपृथक्कालत्वं किंवा पृथग्देशत्वं उता पृथक् सभावंत्वं महो संयोगविभागयोग्यत्वं
नाद्यो विकल्पा सहत्वात् किमिच्छाद्यपेक्षया पृथक् कालत्व किंवात्मापेक्षया इच्छादीनामिति विकल्पाद्युदघयति। न त्यादिना। य
द्यात्मना सहा पृथक्कालत्वमिच्छादीनां तदात्मनोऽनादित्वात् तद्वत्तमहत्त्वं नित्यत्वं तेषां मापततीत्याह। आत्मनेति। प्रसंगस्येष्टत्वमा
शंक्या निराचष्टे। न चेति। नवा पृथग्देशत्वमयुतसिद्धत्वं तनुपटादीनां पृथग्देशानामयुतसिद्धिभावप्रसंगात् नवा पृथक् स्वभाव
त्वमयुतसिद्धत्वं भेदपक्षपरिक्षयात्। न च संयोगविभागयोग्यत्वमयुतसिद्धत्वं देवदत्तस्य हस्तादीनां चायुतसिद्धिभावापातादि
त्यभिप्रेत्य समवायस्य द्रव्यत्वाद न न्यत्वे तावन्मात्रत्वेन तत्संबंधत्वात् व्याघातात् ततो न्यत्वेन संबंधात्तरमस्तिवानवेति विकल्पा
द्यस्यादनवस्थेति मत्याह। समवायेति। द्वितीयशंकोते। समवायइति। नवा च्यसंबंधांतरमिति शेषः। समवायस्य नित्यसंब
धत्वे समवायवतां द्रव्यगुणादीनामपि तद्वत्त्वात् भेदस्य कदाचिदप्यनुपलंभात् पृथक् प्रचानुपपत्तिरिति दुषयति। तथा
येति। संयोगस्यापि समवायसाम्यं चकारेण सूच्यते समवायस्य समवायिभिर्गुणादीनां च द्रव्येणात्यन्तभेदे हि साविध्यमो र
रिव संबंधानुपपत्तेस्तेषु परतंत्रता व्यवहारा सिद्धिरित्याह। अत्यन्तेति। किंचेष्णादयो नात्मगुणाः उपजनायायवत्त्वात् रूपादेवत्
यहाऽत्माना नित्यगुणान्नित्यत्वात् व्यतिरेकेण देहादिवा दित्याह। इच्छादीति। न केवलमात्मनोऽनित्यगुणवत्त्वं नित्यप्रसक्ति
रवदोषः किंच न्यदपि दोषद्वयदुःपरिहारमिति बोधकांतरमाह। सावयवत्वमिति। यद्यात्मनो नेष्णादि
गुणवत्त्वं तदा तस्य संबंधाभावान्नोक्तो न स्यादतो बंधमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहं सुरवेदुःखादिविशिष्टात्मभेदसिद्धि
रित्याशंक्याह। यथात्विति। अवस्तुत्वादविद्यायास्तत्कृतव्यवहारयोगाद्यावहारिबद्धाद्यभ्युपगमा सिद्धिरित्याशंक्या
ह। सर्ववादिभिरिति। अविद्याकृतमनुष्णत्वाधारोपेण लौकिकवैदिकव्यवहारः सर्ववादिभिरिष्यते तत्कृता च व्यव
रूपा रूपायते तस्मादस्माकमपि तथैव सर्वमविरुद्धमित्यर्थः। परमार्थचमोक्षे केनापि वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते

स्वर

२६

क

तथा च मोक्षोपदेशोऽप्यवधारस्यैवाभावात्तन्निर्वाहकपरमार्थिकभेदाभ्युपगमोऽवश्येत्याह। पारमार्थ्येति। कल्पितभेदवशादपि पूर्वोक्त
सर्वव्यवस्थासोऽस्त्वानुपारमार्थिकात्मभेदकल्पनाप्रमाणप्रयोजनशून्येत्युपसंहरति। तस्मादिति। अद्वैतस्य श्रुत्यादिविरोधा
भावेऽपि अनुमानविरोधमाशङ्क्यानेकांतिकत्वेनानुमानदूषयति। रूपेति। श्लोके व्यावर्त्यमाशङ्क्यामाह। कथमिति। यथा आत्मा
भेदवादेन द्वेदनिमित्तेन रूपदिव्यवहारस्यैकस्मिन्नेवात्र न्यायेकपक्षे रूपदिव्यभेदव्यवहारो नोपपद्यते तथा च विमता जीवास्त
त्तोभिद्यंते भिन्ननामकत्वात् भिन्नकार्यकरत्वात् भिन्नरूपत्वाच्च घटपटादिवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतमित्यर्थः। घटाकाशादिषु
नेकांतिकत्वं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि व्युत्पादयति उच्यते इत्यादिना। शयनादिभिर्मिथ्यते इति संबंधः। तत्कृताश्चेत्यत्र तच्छब्देन
कल्पितो घटाकाशादीनां भेदो गृह्यते चकारो वधारणार्थः। घटाकाशादीनामुक्तहेतुमत्वे विविक्षत्वाभावे कथमनेकांतिकत्वमित्या
शङ्क्याह। सर्वमिति। उक्तेष्वेव तीयं पादं विभजते। नचेति। परेषां धिशब्देन घटकरकादिरुच्यते दृष्टान्तमनूद्य दाष्टांतिकं व्या
चष्टे। यथेतदित्यादिना। घटाकाशादीनां विषयत्वाभावे माशङ्क्यपरिहरति। नेत्यादिना। घटाकाशादिराकाशस्य विकारो वयवो वे
त्यंशिका रात्रत्रापि भेदस्य तात्त्विकत्वानविष्यतेति श्लोकस्य व्यावर्त्येनोद्यमुत्पापयति। नन्वेति। आकाशस्य निर्विकारत्वं
निश्चयवत्त्वं च लोकसिद्धं गृहीत्वा परिहरति। नेन दस्तीति। तत्र वैधर्म्योदाहरणद्वयमाह। यथेति। घटाकाशादिराकाशस्य
स्पृष्टमहाकाशस्यावयवो न भवतीत्यत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह। यथा वृक्षस्येति। उक्तदृष्टान्तानो दाष्टांतिकमाह। नतथेति। घटाका
शस्य महाकाशप्रतिविकारत्वमवयवत्वं च नास्तीत्युक्तं दृष्टान्तत्वेनानूद्य दाष्टांतिकं दर्शयन्नुत्तरार्द्धं व्याकरोति। यथेत्यादिना
अनेकांतिकत्वेनानुमानस्यामानत्वेऽस्ति फलितमाह। अत इति। जीवोद्बुद्धिणो नांशो न विकारः अपितु ब्रह्मैवोपाध्मनुप्रवि
ष्टं जीवशब्देन मित्युक्तं तदमुक्तं ब्रह्मं शुद्धत्वाज्जीवस्वरगादिमलत्वादेकत्वायोगादित्याशङ्क्य परमार्थतो जीवस्यापि नास्ति
मलवत्वमित्याह। यथेति। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। यस्मादिति। घटाकाशमठाकाशः सूक्ष्माकाशाकाशश्चेति। उपाधिनिमित्
तो भेदस्तद्विषया बुद्धिस्तत्प्रयुक्तो रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदो नायमभेदश्चेति व्यवहारो न भवति यथोपलभ्यते तथा देहादुपाधिभे
दप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो जननमरणसुरवदुःखादिव्यवहारो व्यवस्थितोऽयस्मादास्तीत्यनेन तस्मान्नेनाविद्याविद्यमानेन कृत
मेवात्मनो रागादिमलवत्त्वं न वस्तुतोऽस्तीत्यनेन मर्थदृष्टान्तद्वारा प्रतिधिपादयिष्यन्नादो दृष्टान्तमाह इति योजनादृष्टान्तमा
गनि विषयान्यक्षराणि व्याचष्टे। यथेत्यादिना दाष्टांतिकभागानामक्षराणामर्थमाह। नचेति। यो हि प्रत्यगात्मा विज्ञाता सोऽपि
अबुद्धानां मलिनो भवतीति संबंधः। अबुद्धानां मित्वेतद्वाच्ये। प्रत्यगात्मेति। अविवेकिभिर्ध्यातोऽपि तेऽपि प्रत्यगात्मनो मल
वत्त्वं मलप्रयुक्तं फलं तत्र वास्तवं विष्यतीत्याशङ्क्याह। नहीति। ननु जीवो मरणानंतरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति अधर्मव

शा.भा.
श्री.

१४ प्रकरणविधेदनार्थप्रकरणमनुसंधने। यस्मादिति। प्रकृतस्यात्मनः श्रोतत्वेकलितमाहनेत्यादिना =

शास्त्रनरकरप्रतिपद्यते धर्माधर्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरागत्य यो निविशे संप्रवर्तितत्र यावद्भोगं स्थित्वा पुनरपि परलोका-
यप्रतिपद्यते एवमिह लोकपरलोकसंचरणव्यवहारविरुद्धमेतन्मिति तत्राह। मरण इति। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। पुनरपीति। आत्म-
निसर्वव्यवहारो विद्याकृतो वास्तवो नैत्युक्तोर्थः। आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेव स्तुतोऽसंभवादविद्याकृतस्तस्मिन् गत्यादिवि-
त्यर्थः। ननु संघातशब्दितानामुपाधीनां सत्यत्वात् तत्र युक्तं भदस्यापि तथात्वाददेतानुपपत्तिस्तादवस्थप्रमितिचेतत्राह। संघाता इति।
देवादिदेहानां पूज्यतमत्वेनाधिकाभ्युपगमान्नासत्यसिद्धिरित्याशंक्यदेहभेदेषु केषु चिदाधिक्यमूढदृष्ट्या कल्पिते विविचे-
दृष्ट्या सर्वदेहानां पंचभूतात्मकत्वाविशेषादशेषसाम्ये वा स्वीकृतेनास्ति संघातेषु सत्यत्वेकाविदुषपत्तिरित्याह। आधिक्य इ-
ति। पूर्वादीक्षराणि योजयति। घटादीति। संघादिरुपांमायामिदं जालप्रयोजकभूता व्यावर्तयति। आविद्येति। विमतो देहानसत्या-
देहत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यर्थः। ब्रह्मादिदेहानामुत्कृष्टत्वान्नाविद्याकृतत्वमित्याशंक्यदितीयाहं व्याचष्टे। यदीत्यादिना। जीवस्या-
द्वितीयब्रह्मत्वमुपपत्त्यवष्टंभेनोपपादितं। इदानीं तत्रैव ते त्रिरीयश्रुतेस्तत्पर्यमाह। रसादयो हीति। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। उ-
त्पत्त्यादीति। आक्षरार्थं कथयति। रसादय इति। आदिशब्देन मनोमयविज्ञानमय आनंदमयाः गृह्यंते खडा देयथाकोशास्त-
दपेक्षया बहिर्भवन्ति तद्देते पंचकोशाव्यपदिश्यते। तत्र हेतुमाह। उत्तरोत्तरं स्येति। पूर्वपूर्वस्यानमयादेरुत्तरोत्तरप्राणमय-
पञ्चमाब्धिभावात् ब्रह्मसर्वोत्तरं प्रतिष्ठाभूतमपेक्षानंदमयस्यापि बहिर्भावाविशेषादविशिष्टं पंचानामपि कोशात्वमित्यर्थः। अ-
व्यावर्तयति। कोसावित्यादिना। मनुष्यो हं प्राण्यहं प्रमाताहं कर्ताहं भोक्ताहमिति पंचानां यदेकं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्षैतन्मयं तद्देवे-
ति जीवपरगोरेक्येते त्रिरीयश्रुतेस्तत्पर्यमुक्ता तत्रैव बृहदारण्यकश्रुतेरपि तात्पर्यमाह। द्वयोरिति। मधुब्राह्मणे बृहदुपपत्तिषु
धिदैवाध्यात्मविभक्तयोः स्तुतयोर्यमेव स इति परं ब्रह्म प्रत्यभूतं प्रकाशितमतोऽस्मिन् बृहदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मात्मक्येतात्पर्य-
मित्यर्थः। तत्र दृष्टांतमाह। पृथिव्यामिति। न केवलमेकैते त्रिरीयश्रुतेरेव तात्पर्यं किंतु बृहदारण्यकश्रुतेरपीत्याह। किंचेति। अधिदे-
वपृथिव्याधर्मतां च शरीरेतेजोमयो ज्योतिर्मयश्चेतन्य प्रधानोऽमृतमयोऽमरणधर्मो पुरुषः पूर्णः पृथिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञा-
ता स परश्चात्मा तेन स विज्ञा सर्वपूर्णमपरिच्छिन्नं ब्रह्मेवेति परं ब्रह्म प्रकाशितमिति संबंधः। अपवादवत्त्वायामध्यारोपासंभवात् द्वयो-
र्द्वयोरिकयमुच्यते तत्राह। आदेतक्षयादिति। देतक्षयपर्यंतं ब्रह्म प्रकाशितं द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवादमात्रमित्यर्थः। मधुज्ञाने मध्येव प्र-
काशतेन ब्रह्मेत्याशंक्यमधुज्ञानशब्दार्थव्युत्पादयति। वेत्यादिना। शब्दस्य क्वचिदाश्रितत्वरूपवदनुमीयते तच्च शब्दाधिकरणं सामा-
न्यतः सिद्धं पारिशेषादाकाशमित्युत्तराहं व्याचष्टे। किमिवेत्यादिना। इतश्चैकत्वे श्रुतीनां तात्पर्यमित्याह। जीवात्मनोरिति। अभेदेन
१४ मितिसिद्धमिति तत्रोक्तं घटादेकमेवेति गम्यते तत्रावबहिरंतश्चैकमेवाकाशमनुमानं प्राप्तास्यधिगतं तथाधिदेवमध्यात्मं च ब्रह्म प्रत्यभूतं सिद्धं १

दावे
ता४

श्री

१२ म

ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवतीत्यादिना ब्रह्मभावफलवादेनेत्यर्थः। यत्प्रशस्यते तद्विधेयमित्यादिन्यायादेकत्वदर्शनेफलवादोपपत्त्युपलंभा
 देकत्वेप्रशस्तत्वादि वक्षितमितिभावः। यच्चानेकत्वं सर्वप्राणिसाधारणं तन्नित्यमानंदृश्यते यन्नित्यते तन्निविध्यते इतिन्यायात्
 नात्वंशास्त्रीयमभवतीत्याह। नानात्वमिति। तदुभयात्मकत्वं प्रसन्ननानात्वनिंदनं चेकत्वमेव हि शास्त्रीयमभ्युपगमे सति युक्तमिति
 फलितमाह। तदेव हीति। श्लोकाशराणि व्याचष्टे। यदि हीति। अनन्यत्वाभावशंकां व्यावर्त्य करसत्वं दर्शयति। अभेदेनेति। तत्प्रशस्य
 ते शास्त्रेणेति तत्प्रदमादाय व्याख्येयं शास्त्रेणाभेदवेदनेन फलवादेनेत्यर्थः। व्यासपराशरादिभिश्च वेदार्थव्याचक्षाणेरेकत्वं
 यत्तवाभ्युदेवः सर्वमिति समुहात्मा सुदुर्लभः। अहं हरिः सर्वमिदं जनाहं नोनान्यत्रतः कारणकार्यजातमित्यादिवाक्यैरित्याह।
 व्यासादिभिश्चेति द्वितीयाहं विभजते। यच्चेति तन्नित्यत इति यच्च द्वेनोपक्रमादुपलब्धं अविद्यामोहितान्मानः पुरुषा भिन्नदर्शि
 नः किं तेन न कृतं पापघोरेणात्मापहारिणेत्यादिवाक्यैः व्यासादयो विद्वेददर्शनं निर्दिंतीत्याह। अन्ये श्रेति। एवमेकत्वदर्शनस्य नि
 दितत्वेन त्रिविद्वत्त्वान्नेकत्वशास्त्रीयमित्युक्तं चतुर्थपादार्थमाह। यच्चेति। विषयभेदेन प्रशंसनं निर्दिनं चेत्यर्थः। एवं हीति द्वेन
 त्वाशास्त्रीयत्वमहेतस्येव तत्तात्पर्यगम्यत्वमित्यंगीकारे सतीत्यर्थः। भेददृष्टीनामपिन्यायात्वाविशेषात् भेददर्शनं निर्दिनं कुतो न्या
 यत्वमित्याशंकाह। यास्तिनि। याः वेदवादाः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः। सर्वस्तिः निष्पत्ताः प्रत्यतमो मूलाहिताः स्मृताः इति
 मनुवचनादित्यर्थः। न्यायविशेषादविभेदवादानां समंजसत्वमित्याह। निरूप्यमाणा इति। वेदोपिकेवेनाशिकादिकल्पेनाभेदा
 नुसारिण्योभेदश्चापरस्परश्रयतादिदोषद्वितीयेन प्रमीयते तेन भेदवादानामुत्प्रेक्षा मूलानामसमंजसत्वेत्यर्थः। न भेदवादानामु
 त्प्रेक्षामात्रमूलत्वं श्रुतिमूलत्वमित्याशंकोपरिहरति। जीवात्मनेरिति। उत्पत्तिः व्युत्पत्तिः सम्पक्कज्ञानं तदर्थोपनिषदः प्रवृत्त्य
 पक्षमात्राकृप्रवृत्तकर्मकांडेन मत्परा परमार्थानात्वमुक्तं तदोदनं पचतीति भविष्यदस्यानंदुलेषोदनत्ववत्तगोणमवनमुरमभे
 दार्थत्वं श्रुतेर्युज्यते भेदस्यापूर्वत्वपुरुषार्थत्वयोर्भावादित्यर्थः। श्लोकव्यावर्त्यं शंका माह। नन्विति। न केवलमस्माभिरुत्प्रेक्षि
 तमिदं किंतु श्रुत्यापि दर्शितमित्यपेक्ष्यः। भेदं वदंत्याः श्रुतेस्तात्पर्यलिंगमभ्यासं सूचयति। अनेकश इति। कर्मकांडेन तत्तत्काम
 नाभेदेन त्रयोऽप्यभेदसिद्धावपिकथं जीवपरयोः भेदः सिध्यति परस्परतत्रानुक्तत्वादित्याशंकाह। परश्चेति। हिरण्यगर्भः समवर्त
 नेति प्रकृतो हिरण्यगर्भः सर्वनाम्ना परामुच्यते सहीमा पृथिवी द्यामधृतवान् अन्यथा गुरुत्वान्नयारव रुढानायोगात् न च हिरण्य
 गर्भातिरिक्तमीश्वरं परे बुध्यंते मंत्रवर्णे अपरः प्रकीर्तितः इति संबंधः। कर्मकांडार्थं ज्ञानकांडेनापवाधज्ञानकांडार्थस्यैव
 एकत्वस्य सामंजस्यमवधार्यमित्याशंको बाध्यबाधकभावनिर्द्धारणे कार्यकारणानवधारणान्मेवमित्याह। तच्चेति। श्लोक
 करे रुतरमाह। अत्रेत्यादिता। पृथक्कस्यागोणत्वप्रागुक्तमेव दृष्टं तमाह। महाकाशेति। तत्रैव श्लोकसूचितमुदाहरणमाह।

पि

तानामस्मिन्नुक्तांते शरीरमिदं पापिष्टतरमिव तिष्ठति सबः श्रेयो फलवतीति तेनोक्तानां प्रवासः श्रूयते क्वचित्पुनश्चातं श्रेयायस्मिन्नुक्तांते शरीरमिदं पतति सनः श्रेयानित्यालोच्य प्रवासो व्यपदिश्यते क्वचित्पुनः वाङ्मसु श्रेयमनां सिद्धिमुख्यप्राप्तातिरिक्ता श्रुत्यारः श्रूयते।
क्वचित्त्वाद्दयोपीत्येवं विरुद्धानेकप्रकारेण सर्ववादश्रवणमस्तीत्याह। श्रूयते त्विति प्राणसंवादश्रुतीनां मिथो विरोधान्नास्ति स्वार्थप्रमाण
मित्युपसंहरति। तस्मादिति। उक्तदृष्टान्तानुरोधादुत्पत्तिवाक्याभ्युपनिविवक्षितार्थानि क्वचिदकाशादि क्रमेण सृष्टेः क्वचिदग्न्यादिक्रमे
ण क्वचित्प्राणादिक्रमेण क्वचिदक्रमेणैव परस्परपराहतिदृष्टानादित्याह। तथेति। प्रतिकल्पं सृष्टिभेदस्येष्टत्वादुक्तश्रुतीनां अपि प्र
तिसर्गमन्यथात्वाद्वावस्तुयार्थवत्त्वादिति शङ्कते। कल्पेति। सिद्धे प्राप्तायेत्यवस्तु कल्पने तदेव नाद्यापि सिद्धमित्युत्तरमाह। नेत्या
दिना। तासां प्रयोजनवत्त्वं चापि स्वीकृतमित्याशङ्क्याह। यथोक्तेति। प्रयोजनांतराभावं प्रकटयति। नहीति। प्राणादिभावप्राप्तये ध्यानार्थ
धितिपरिहरति। नेत्यादिना। प्राणसंवादश्रुतीनां प्राणवैशिष्ट्यावबोधवतारार्थत्वमुपपाद्यदाष्टांतिकमुपसंहरति। तस्मादिति। उत्पत्त्यादिश्रु
तीनामुत्पत्त्यादिपरत्वाभावे फलितं चतुर्थपादावष्टमेन स्पष्टयति। अनइति। उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमहेतुपरिहृत्योपासनविधानुपपत्तिवि
राधं परिहरति। आश्रमाइति। आश्रमिणो वर्णिनश्चकार्यब्रह्मोपसकाः हीनदृष्टयः कारणब्रह्मोपासका मध्यमदृष्टयः अहितीयब्रह्मदृष्ट
नरीत्यास्तुतमदृष्टयः एवमेतेषु त्रिविधेषु मध्ये मदानां मध्यमानां च उत्तमदृष्टिप्रवेशनार्थं दयालुनावेदेनोपसनापदिष्टा तथा चोपासनानु
ष्ठानद्वारेणोत्तमामेकदृष्टि क्रमेण प्राप्ता उमेष्टेवांतर्भविष्यतीत्यर्थः। श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां माह। यदीति। तस्यैव परमार्थतः सत्त्वप्रमाण
माह। एकमेवेति। हेतुप्रतीतेर्मिथ्याहेतुविषयत्वेनाविरोधमाह। तस्मादिति। अहेतुस्यैव वस्तुत्वे ध्यानविधिविरोधमाह। किमर्थेति। उपासनोप
दिष्टमेव विदुदयति। आत्मेति। तत्र हि निदिध्यासितव्यत्पुपासनोपदिश्यते यत्र आत्मेत्यादौ तु सविजिसितव्यइति ध्यानविधिः सकृत्तुमित्यत्र
सदात्वेन शमादिमान्नाधिकारी परामृश्यते अहेतुस्यैव वस्तुत्वे कर्मविधिविरोधो विप्रसरतीत्याह। कर्मणि चेति। किमर्थान्युपदिष्टानीति
संबंधः। अहेताधिकारिणाधिकार्यंतरं प्रतिविधिद्वयं सावकाशमिति परिहरति। श्रुतिविति। तत्रैतुपासनोपदेशः कर्मोपदेशश्च गृह्यते।
तदेव कारणमक्षर्योत्तरया प्रकटयति। आश्रमाइति। आश्रमशब्देनाश्रमिणो गृह्यतां वर्णिनश्च कथं गृह्येरन्नित्याशङ्क्याह। आश्रमिति।
श्रुदात्तव्यावर्त्यत्रैवर्णिकानामेव गृहणार्थमार्गीगाइति विशेषणं। त्रैविध्यमेव कार्काद्वारा स्फोरयति। कथमित्यादिना। कार्यब्र
ह्मविषयत्वात्तद्वृष्टत्वं मध्यमत्वं कारणब्रह्मविषयत्वादुत्कृष्टमहेतुविषयत्वमिति द्रष्टव्यं। एवं पूर्वार्द्धं व्याख्यायते। तत्राहं व्या
करोति। उपासनेति। कर्मोपदेशस्यापि तदर्थत्वमाह। कर्मणि चेति। व्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति। न चेति। वेदेनोपासनाद्युपदेशो
मदानामध्यमानां च कथमनुगृहसिध्यति। इत्याशङ्क्याह। मार्गीगाइति। आधुपुरितुपासनोपदिष्टा कर्मणि चेति। येषां संब
धः उपास्यब्रह्मैव न भवति इति प्रतिषेधात्तदमध्यमदृष्टि विषयत्वमुपासनस्य प्रतिभातीत्याह। यन्न न सति। अहेतुदृष्टिना

मो० भा०
आ०

तुवर्णाश्रमभेदाभिमानाभावादेव नोपासनं कर्म वा संभवतीत्याह। तत्त्वमसीति। अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविरोधाभावेऽपि मतांत
रे विरोधोस्तीत्याशंक्यतेषां भ्रान्तिमूलत्वान्मेवमित्याह। स्वसिद्धांतेति। श्लोकस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति। शारत्रेति। तद्वाह
त्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रोपपत्तिरुच्यते। हेतुदर्शनस्याभिध्यादर्शनत्वे हेतुंतरपरत्वमवतारितस्य श्लोकस्य दर्शयति। इतश्चेति। इतः
शब्दार्थमेव दर्शयति। हेतिनामिति। आदिशब्देन मर्यादादयोगादृहीताः स्वीयं स्वीयं सिद्धांतं व्यवस्थापयितुं तत्त्वज्ञानमधिकृत्य प्र
वृत्तानां वादिनां कुतो दास्यास्पदत्वमित्याशंक्यमिति। कथमिति। श्लोकाक्षरयोजनपापरिहरति। स्वसिद्धांतैर्गोप्यमिव स्फुरयति।
एवमिति। श्लाघास्पदत्वेऽपि तेषां दोषास्पदत्वं कथमित्याशंक्याह। प्रतिपक्षमिति। उत्तरार्द्धं विभज्यते। स्वसिद्धांतैर्गोप्यमिव स्फुरयति।
सिद्धांतत्वेनोपसंगृहीतं दर्शनं तन्निर्द्धारणार्थमन्योन्यं वादिनां विरोधमाचरन्तो दूरयन्ते न च ते हेतुदर्शनं विरुध्यमानमध्यवसीत्यनेन
यास्वकीयकरचरणादिभिराघाते कदाचिदाचरितेऽपि हेतुना नोपजायते परबुद्ध्याभावात्तथा हेताभिमानिभिरुपद्रवैस्तु देवैः कृतं पितृवैत
दादर्शनस्तेषु हेतुजन्यते सर्वान्यत्वात् परबुद्ध्याभावादित्यर्थः। अद्वैतदर्शनस्य सम्प्रदर्शनत्वं प्रतिज्ञातं कथं प्रदर्शितं प्राप्रक्रिय
या प्रतिपन्नमित्याशंक्याह। एवमिति। हेतुपक्षे हेतुपक्षस्य विषयद्वारके विरोधिगम्यमाने कथमविरोधो वाच्युक्तिरित्याशंक्यमन्तपप
लोचनया तावदविरोधमाह। अद्वैतमिति। मिथ्याभूतेन हेतेना हेतुस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन विरोधः स्यादित्याशंक्यं तथा विधे
तमेव नास्तीति मत्वाह। तेषां मिति। हेतिनां परमार्थनापरमार्थत्वेन च हेतुमेव व्यवहारो चरीभूतं तच्च संप्रतिपन्नहेतुवन्मिथ्येत्य
यं व्यवस्थितेन हेतेना हेतुस्याविरोधः शक्योऽंको भवतीत्यर्थः। श्लोकप्रतिषेधं प्रकरोति। केनेति। श्लोकाक्षराणामर्थमाच
क्षुणो हेतुमाह। उच्यते इति। हेतुस्या हेतुकार्यत्वे प्रमाणमाह। एकमेवेति। श्रुतिप्रामाण्यात् हेतुस्या हेतुकार्यत्वावगमात्का
र्यकारणाद्देन सत्त्वं निषेधान्न तस्य मित्यवधारणान्नो हेतुदर्शनं हेतुदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः। अद्वैतदर्शनं हेतुदर्शनेरवि
रुद्धमित्यत्रैव युक्तिमाह। उपपत्तेश्चेति। तामेवोपपत्तिं संदिश्य दर्शयति। स्वचित्तेति। सुषुप्त्याद्यवस्थायां स्वकीयचित्तस्य दमो
भावे मिथ्याज्ञानोपरमे सति हेतुदर्शनाभावादहेतुसिद्धं। तत्तच्च प्रज्जगन्नेदानां मुक्त्यादौ दर्शनादित्युपपत्तेरापि हेतुमेव
तत्कार्यं न च कारणं कार्यं प्रतिभासे विरुध्यते कार्यस्य वाच्यं (व) यामात्रत्वात् कारणतिरेकेणाभावादित्यर्थः। तेषां मित्यादि
भागं विभज्यते हेतुनां त्विति। परमार्थहेतुं शोना हेतुविरोधमाशंक्यं द्विधा व्यवहारेऽपि विमर्श्य हेतुस्य हेतुत्वादेव संप्रतिपन्नवत् मिथ्या
त्वसिद्धेर्न तेन विरोधो हेतुस्येति मन्वानः सन्नाह। यदि चेति। भ्रान्तिमूले हेतुसंदर्शने हेतुदर्शनं प्रमाणमूलमविरुद्धमित्येतदुक्तं
ततोपपादयति। पक्षे न्यादिना। कार्यकारणभूतयो हेता हेतुयोरविरोधे सिद्धे फलितमाह। तत्तद्विति। अद्वैतिनां हेतिनां च प्रति
स्विकपक्षपर्यालोचना तावदपक्षे हेतुपक्षेन विरोधो भवतीति फलितमुपसंहरति। तेनेति। अद्वैतमेव हेतात्मना परि

दिना ५

श्र

२९

च

पामनेचेतहेतुमापितस्त्विकं स्यादित्याशंक्याह। माययेति। विवर्तवादानंगीकारे दोषमाह। तत्त्वत इति। पूर्वाहं व्यावर्त्तीशंक्यामाह। हेतुमि
ति। तत्र पूर्वाहं क्षराप्यवतायेव्याकरोति। अत आह। विमता भेदो मिथ्या भेदत्वाच्चुदादिभेदवदित्यर्थः। विमतंतत्त्वतोभेदशब्देनेति
रवयवत्वोक्तिस्तत्त्वादजत्वाच्चुदातिरेकेणामुदादिवदित्याह। नेत्यादिना। निरवयवत्वेपिवस्तुनः स्फुटनधर्मत्वमाशंक्याह। सावयव
हीति। उक्तमनुमानं निगमयति। तस्मादिति। अन्यथापरमाद्यत्वेनेत्यर्थः। पुनर्ननु कर्षणमन्वयार्थं कार्यत्वधर्मत्वादात्यादिरेव
प्रकाराभिप्रेतः। विपक्षे दोषं यदनुद्दितीयाहं विवर्त्तवादानं तत्त्वत इति। प्रसंगस्यैव त्वमाशंक्या कथनिरावृत्तेति। विवर्त्तवादसुपसंहरति
अजमिति। स्थिते विवर्त्तवादे फलितमाह। तस्मादिति। स्वपक्षमुक्त्वा स्वपक्षपक्षमनुभाष्यदुषयति। अज्ञातस्येति। अनुवादभागविभ
जतोऽप्येति। स्वभावत एवाज्ञातस्य स्वभावत एवामृतस्य चात्मतत्त्वस्य परमाधृत एव ज्ञातिमुत्पत्तिं पेस्वयूध्याः स्वीकुर्वीतीत्यर्थः। जा
तस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति त्यागेन दुषयति। तेषामिति। अज्ञातो हीत्याद्यस्य पुनरेकैर्धेयोजयति। सचेति। पदार्थानां स्वभाववैपरीत्यागम
नमनुपपन्नमित्युक्तं प्रपयति। न भवतीति। तत्र पूर्वाहं हेतुत्वेन व्यावर्त्तयामाह। तस्मादिति। उत्तराहं हेतुमत्त्वेन योजयति। तत इति। यथाग्नेः
स्वभावभूतस्योष्णत्वस्यान्याथात्वं दोषगमनमनुक्तं तथा न्यत्रापि स्वभावस्यान्यथात्वमनुचितं स्वरूपनाशप्रसंगादित्यर्थः। ननु तत्र
मिकारणरूपेण प्रागुत्पत्तेरमृतमपि कार्याकारणोत्पत्तेरकारणमर्त्यतांगमिष्यति ततो रूपभेदादुभयमविरुद्धमिति तत्राह। स्वीभा
वेनेति। पूर्वाहं साध्याहारं योजयति। यस्येति। प्रागवस्थाया अपि कारणास्यैव कार्याकारणजन्ययोग्यतामर्त्यत्वावगमान्मये वदति।
स्यादित्यर्थः। कथं तद्विनाशप्रतिज्ञा युक्तेत्याशंक्या कथं तत्कनमर्त्यविलयेनामृतस्य वादिनः सकारणारवोभावो भवतीति प्रतिज्ञायु
क्तत्वाह। कथमित्यादिना। भवतु प्रत्ययावस्थाया ममृतावस्था परिणामेनामृतत्वं ततो वा किं स्यादित्याशंक्याह। कृतकेनेति। कृतक
त्वस्य यत्कृतकं तद्विनाशमिति विनाशित्वेन व्याप्तिरित्यर्थः। किंचास्यामवस्थायां कार्यमात्रवस्त्वित्यजं ब्रह्मास्मीति ज्ञानाभावात्
मोक्षो न स्यादित्याह। आत्मेति। परिणामवादस्य सृष्टिः श्रुत्यनुसारं स्वीकार्यत्वमाशंक्या कथनिरस्यति। भूतत इति। परिणामवादवि
वर्त्तवादे च सृष्टिः श्रुतेरविशेषादहेतानुरोधि श्रुति युक्तिवशाद्विवर्त्तवादस्यैव स्वीकर्तव्येति भावः। सृष्टिः श्रुतेरहेतानुगुणोपमाणा
युक्त्यनुगृहीतमेतमेवाभ्युपगतमिति फलितमाह। निश्चितमिति। श्लोकव्यावर्त्तीशंक्यादशंक्याति। नन्विति। यद्यात्मा कार्यता
कारणानजायते तर्हि सृष्टिः श्रुतिरश्लिष्टा स्यादित्यर्थः। सृष्ट्यानुवादिनी श्रुतिरस्तीत्यंगीकरोति। तदिति। तस्या मिथ्या सृष्ट्या
नुवादित्वेन कथमुपपन्निरित्याशंक्याह। सात्विति। कथमेतत्परत्वेन सृष्टिः श्रुतेरुपपत्तिरीत्याशंक्याह। उपाय इति। यदि सृष्टिः श्रुतेर
हेतपरत्वेन तद्विरोधसमाधीरधस्तादेवाहो। तर्हि पुनश्चोद्यपरिहारश्चायुक्तो पुनरुक्तेरित्याशंक्याह। इदानीमिति। मिथ्या सृष्टिवाद
श्रुतिपदानामसृजना भवदित्यादीनामजस्य विरोधाशंक्यानां तान्मात्रं परिहरुं पुनश्चोद्यपरिहारो इत्यर्थः। श्लोकस्य तात्पर्य

मुक्तापूर्वाद्वा शराणि व्याकरोति। भूततइति। मायाह्येनाभायासृष्टादित्यादिवत्तेजोसृजतेति श्रुतिः सञ्चयश्चाभवदिति श्रुतिस्तु दे
वदत्तो व्याप्नो भवदिति वत्। न च सत्यत्वं विशेषणमात्रोपलभ्यते न न माया मय्यां सृष्टा विष्टा यामविष्टा श्रुतिः श्रुत्येत्थं यो पा मुरव्यो
मुरव्ये संप्रत्यय इति व्यापमाश्रित्य शकते। न चिति। अग्निर्मापावक इत्यत्र मापावके। निद्राद्युप्रयोगेऽप्यग्निमानयेत्यादिप्रयोगेऽप्यमं व
दिः प्रतीयते मुरव्यमेव प्रथमं प्रतिभातीति मुरव्येपदबुत्पत्ते मुरव्यार्थतया सत्यासृष्टिरेवेष्टव्येत्थं। मुरव्यसृष्ट्यागीकारेऽपि सत्यासृष्टिर्न
सिद्धा तस्मात्सत्यायाः सृष्टेः सृष्टि शब्दार्थत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति परिहरति। नेत्यादिना। लौकिकानां मुरव्यासृष्टेः सत्यसृष्टित्वेऽपि फल
लाभावात्तत्र श्रुतितात्पर्यमित्याह। निष्प्रयोजनत्वाच्चेति। अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वमेव स्पष्टयति। अविद्येति। गोणीस्त्वेनैरधादिसृष्टिः
मुरव्याजगोरघटादिसृष्टिः सद्योऽप्यविद्यावस्तुतामेव तस्या सत्यामेव भावान्नतत्त्वदृष्ट्या कापिसृष्टिः संभवति तथा भूतस्यान्यथा भूत
स्य स्वतोपरतो वा वस्तुतोऽन्यथा भावा संभवात्तदतिरेकेणात्र सृष्टेरयोगादित्यर्थः। वस्तुरुपा लेचनया वास्तव्याः सृष्टेरश्लिष्टत्वेऽपि कश्चि
तिमनुकूलमिति। संबोद्धेति। सृष्टेरविद्याविद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमित्याशङ्क्योत्राह विभजते। तस्मादिति। निरवयत्वं विभुत्वा मि
त्यादिपुक्तिः स्तेना हेतुमेव श्रुतितात्पर्यगम्यं न हेतुमिति फलितमाह। तदेवेति। सृष्टेर्मृषात्वस्य ष्टी करणाद्वारेणा हेतुमेव श्रुत्यर्थतया नि
र्धारयितुं श्रेयानि श्रुयमेव विवक्ष्यते। नेहेति। प्राकांक्षां प्रदर्शयन्नेकाकाराणि व्याकरोति। कथमित्यादिना। तत्राद्यपदेत्यतिरेकदर्शयित्वा
पुनरन्वयाख्यानेन व्याचष्टे। वादहीति। हेतुभावश्चेत्यातिषिध्यते कथं तर्हि सृष्टिरुपदिश्यते तत्राह। तस्मादिति। यथा प्राणोर्वा श्वा दृष्ट्या
र्थप्राप्त्या संवादः श्रुतिषु कल्प्यते तथा सृष्टिरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कल्पिता वास्तव्याः सृष्टेरयोगस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः। कल्पिता सृष्टि
त्यत्र हेतुत्वं तदं दर्शयन् द्वितीयपादमवतार्य तात्पर्यमाह। इदं इति। माया शब्देन सृष्टेर्व्यपदेशादसौ कल्पिता मुक्तेति शेषः। अभिधानमन्येऽ
थं तर्हि मिथ्या र्थत्वं तत्राह। इदं इति। नहि माया शब्दिना प्रज्ञाब्रह्मैतन्मं भूयः श्रुते विश्वमायानिर्वृत्तेरित्यादौ निर्वृत्तिश्रवणान् किंत
सा विद्विष्याजन्त्या तस्याऽविद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितयाऽविद्यात्वेन मिथ्यात्वात्माया शब्दस्य मिथ्या र्थत्वेनानुपपत्तिरित्यर्थः।
तृतीयपादमवतारयति। अजायमान इति। अजायमानस्य बहुधा विजायमानत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य तुर्यपादमुत्थापयति। त
स्मादिति। अश्रुतस्य कथमेव कारस्यावापः स्यादित्याशङ्क्याह। तु शब्द इति। अवधारणरूपमर्थमेवाभिनेयति। माययेवेति
स्तुतवत्त्वाद्दिविवक्षितेऽन्यत्र हेतुतरमाह। फलवत्त्वाच्चेति। तस्य फलवत्त्वे प्रमाणमाह। तत्रैति एकत्वमाचार्योपदेश

नप्रसिद्धत्वे।

मनुष्यतः साक्षात्कृतस्तत्रैकत्वसाक्षात्कारे सति शोक मोहोपलक्षितः संसारो न भवतीत्यर्थः। न केवलं विफलत्वाद्देददृष्टि
 रधिवासिता किंतु निंदितत्वेन निषिद्धत्वादनर्थकरत्वाच्चेत्याह। सत्योरिति भेददृष्टेर्मिथ्यात्वे हेतुतरमाह। संभूतेरिति। सम्यक् भूति
 रे श्वर्यस्याः सा संभूतिर्देवतादिरप्यगर्भाख्यातस्याश्च कार्यमध्ये श्रद्धाया निंदितत्वात्प्रधानमल्लु निर्वर्हणन्यायेन संभवश्चास्ति
 कार्यमेव निषिध्यते तथा च सिद्धं तस्या वस्तुत्वमित्यर्थः। कारणप्रतिषेधेन तदेव स्तुत्वसिद्धे श्रद्धाया कार्यसिद्धिरित्याह। कोत्वेन मि
 ति। पूर्वाह्वाकरोति। आधमिति। संभूत्युपासनायामंत्राह्वाद्येन निर्दा विधाय ततो भूय इवेत्यादिनोत्तराह्वायेन संभूतेरुक्ताया देवताया
 हेतुत्वमुपपाद्यते ततश्च प्रधानभूतदेवतोपास्यत्वापवादात्ततो वा कृतं सर्वमेव संभवश्चास्ति तं कार्यमात्रं निषिध्यते तथा च तदेव स्तु
 त्वसिद्धिरित्यर्थः। संभूतेरपवादे पितृमिथ्यात्वनियमाभावान्न कार्यमात्रमिथ्यात्वं शक्यं प्रतिज्ञातुमित्याह। नहीति। संभू
 तिनंदातदवस्तुत्वरूपपदार्थान्न भवति किंतु विनाशेन कर्मणा देवतोपासनस्य समुच्चयविध्यर्थसमुच्चयविधानस्य फलत्वादि
 तिकां कते। न्विति। अपवादस्य समुच्चयविध्यर्थत्वे दृष्टं तमाह। यथेति। अत्र बलविविधाशब्दितकमीपवादे विद्या कर्मणोः समु
 च्चयविध्यर्थः स्थितः विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देहोभयं सहेति श्रवणादित्यर्थः। उक्तं चोद्यमभ्यनुजानाति। सत्यमिति। नहि संभूत्यपवादे
 स्तदवस्तुत्वरूपको न भवतीत्युक्तं स्थितमेवेत्याह। कथं समुच्चयस्य विद्यावस्तुत्वात्तथा मेव स्थितं फलवत्वाद्यवस्तुत्वं संभूत्यादे नि
 दाधीनमुक्तं तदेव स्तुमेवेति मन्वानः सन्नाह। तथापीति। यथाग्निहोत्रादेः शास्त्रीयस्य कर्मणोः शास्त्रीयप्रवृत्तिस्वरूपमृत्युतरणार्थ
 त्वमिष्टं तथा साधनाद्यप्यगारूपमृत्युतरणार्थत्वं समुच्चयस्य विद्यावस्तुत्वात्तथा च संभूत्यादेरवस्तुत्वमविरुद्धमित्यर्थः। मृत्युतरणार्थ
 त्वसंस्कारार्थत्वं कथमित्याह। एवंहीति। कामाचारवादभक्षणादिलक्षणास्वाभाविकप्रवृत्तिरुपादुद्विवियोगः संस्कारो य
 थानित्याग्निहोत्रादिकलंतथानिष्क्रामेनानुष्ठितसमुच्चयफलं कामाख्या शुद्धिवावृत्तिरित्यर्थः। अविद्यामृत्युतीत्येति मंत्रे मृत्यु
 तरणाहेतुरिति श्रवणात्संभूत्यामृतमश्रुतइति च संभूतेरमृतत्वफलभाषिणा पात्तक्यं समुच्चयफलं मृत्योरतितरणमित्या
 शंक्याह। अतइति। यतो न समुच्चयान्मृत्युममृतत्वं घटते तस्य विद्यया मृतमश्रुते इति वक्ष्यमाणत्वादतः समुच्चयलक्षणो वा वि
 द्याविद्ययामृत्युतीत्याह। इत्यत्र निर्दिश्यते आपेक्षिकमृत्युतरणहेतुत्वसंभवादित्यर्थः। यद्यविद्यानाद्येन समुच्चयो विवक्ष्यते कथं
 तर्हि विद्यां चाविद्यां चानेन विद्याविद्ययोः समुच्चयो निर्दिश्यते नहि देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य ब्रह्मविद्यया समुच्चयः संभ
 वतीत्याह। एवंहीति। नान्तरीयकत्वमवश्यं भावितं प्रतिबंधकाभावे कार्योत्पत्तेरुपपत्तेरित्यर्थः। एवं मंत्रार्थं स्थिते प्रकृते
 फलितमाह। अतइति। अन्यार्थत्वं समुच्चयस्याशुद्धिं सायहेतुत्वं तच्चेदिष्टं किमित्यपवादस्तत्राह। यद्यपीति। तथाप्यतन्निष्ठत्वा
 त्परमार्थमृतत्वफलवत्त्वाभावात्तदपवादसिद्धिरित्यर्थः। अपवादफलं दर्शयन्नाद्यभागविभजनमुपसंहरति। अतएवेति। को

चेन जनयेत्युनरिति श्रुत्यर्थमात्रसाणो द्वितीया द्वे विभजते। एवं मायेत्यादिना। उक्तमर्थदृष्टान्तेन स्पष्टयति। न हीति। न कश्चिदेनं जनयेदिति
कारणं प्रतिषिध्यते इति संबंधः। प्रश्नार्थे किं शब्दे दृश्यमाने कथं कारणप्रतिषेधसिद्धिरित्याशंक्याह। को न्वेति। अक्षरार्थमुत्कादिति
या ई स्यतात्पर्यमाह। विद्येति ततश्च दुर्ज्ञेयजीवः कथं तस्य जनयितुं कारणं नेत्युच्यते व्याघातादित्याशंक्याह। नष्टस्येति। जीवजनयि
तुं कारणभावे प्रमाणमाह। नाथमिति। तस्याविद्यामंतरेण स्वतो जन्माभावं सूचयति। न न्वेति। इतो विदेतं वस्तु न भवतीत्याह। स एष इति
स्यात्मतत्त्वस्य कटस्थित्या विषयत्वेन प्रथोपपत्तिरित्यर्थः। नेति नेतीति वीप्सया तात्पर्यमाह। सर्वेति। रूपद्वयोपन्यासानंतरं तन्निषेधमंतरेण
निर्विशेषवस्तुप्रतिपत्तेरयोगात् तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिसमाप्ति संभवाद्वादेशो निर्विशेषस्यात्मतत्त्वस्योपदेशस्तावत्प्रस्तुयते एवं प्रस्तुत्य
नेति नेतीति वीप्सया सर्वस्य मूर्तामूर्तादिविशेषस्यारोपितस्य निषेधो दर्शितः। स्तेनयात्मा जिज्ञासितो विज्ञासो निर्विशेष इत्यर्थः। स चेदे
वं मूर्तामूर्ताधिकारे प्रतिपादितस्तर्हि किमिति प्रदेशान्तरे पुनः पुनरेवं प्रतिपाद्यते पुनरुक्तेरित्याशंक्याह। व्याघातमित्यादिव्याचष्टे। प्रति
पादितस्येति। यद्यपि मूर्तामूर्तप्रकरणोत्तिपादितमात्मतत्त्वं तथापि तस्य परमसूक्ष्मत्वात् दुर्ज्ञेयत्वं मन्यते श्रुतिः सा पुनरुपायविशेष
सद्वाचाभिप्रायेण तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपादनेच्छा यद्यपि तस्यैव तत्त्वमुक्तं तदशेषमपद्रुत्या विशिष्टमात्मस्वरूपनिवेदयतीत्यर्थः। सर्वमित्या
दिस्पष्टीकुर्वाणः स एष इति व्याचष्टे। ग्राह्यमिति। स एष इत्याद्या श्रुतिरदृश्यतामात्मनो विशेषनिषेधपुरेण दृश्यं यतीत्यर्थः। स एष इति
नसा वाचोचरी भूतं तदशेषमर्थादपलपति सा हि परमार्थवस्तु अदृश्यमिति ब्रुवाणादृश्यस्य वस्तुत्वेनोपपद्यते तथा चानुपपन्नः
रूपवर्गस्यावस्तुत्वं सिद्धमित्यर्थः। ननु किमिति श्रुतिर्व्याख्यातं विशेषजातं निद्रुते पंकप्रक्षालनन्यायापातादित्याशंक्याह। ग्राह्यभावे
नेत्यादिव्याकराति। उपायस्येति। देवावेत्यादिना व्याख्यातस्य प्रपंचस्याऽद्वितीयब्रह्ममात्रमत्र पर्यवसायितामप्रतिपद्यमानस्य ब्रह्म
वदेवोपायत्वेनाभिमतप्रपंचस्यापि वस्तुत्वेन ग्राह्यत्वाशंकाया सामाभूदित्यशेषविशेषराहित्येनाद्वितीयब्रह्मस्वरूपनिर्द्धारणार्थमा
रोपितं प्रपंचं प्रतिषेधति श्रुतिरित्यर्थः। उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादुपेयस्य सदेकरूपत्वात् कथं तथाविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्या
शंक्याजमित्यादिव्याचष्टे। ततश्चेति। समारोपितस्य सर्वस्य निषेधादेव स्वानं ज्ञेयवस्तुत्वाभावे निश्चयादोपितस्योपदेशो धिष्ठानातिरेके
णासत्त्ववदुपायस्य मूर्तादेरुपेयाऽद्वितीयस्य ब्रह्ममात्रतामेव प्रतिपद्यमानस्य ब्रह्मणा सदेकरूपत्वकटस्थित्यदृष्टि
स्वभावत्वादित्या न तत्त्वस्योत्तमस्याधिकारिणः स्वयमेवानुपाये सामंतरेणात्मतत्त्वमुक्तविशेषां प्रकाशीभवति कल्पितस्य चो
पायत्वं प्रतिबिंबादिवदविरुद्धमित्यर्थः। अतस्तत्त्वमजमद्वितीयपरमार्थभूतं हेतुमाया कल्पितमसदिति प्रतिपादितं। तत्रैव हेतु
माह। सतो हीति। यदात्मतत्त्वं सदा सदेकरूपं तस्य मायया जगदाकारेण जन्ममुक्तं मायाया दुर्निरूपार्थसमर्थनपटीयत्वात् प

नति
ति

वे

च

रमार्थतस्त्वेकरूपमनेकरूपतया नोत्पत्तुं पारयति विरोधादित्यर्थः विषये दोषमाह तत्त्वत इति यस्य वादिनो मते ब्रह्मेव परमार्थतो जगदा
त्मना जीयते तस्या जस्य जायमानत्वप्रतिज्ञाया व्याहृतत्वात् जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनेव स्था इत्यर्थः अद्वैतमावेदयत्प्राहेत निषेध
कृत्वा दृश्यत्वजडत्वादि युक्त्या च तथा विधायानिर्धारितमर्थं श्लोकाद्वैतार्थकथनार्थमुपवदति एवमिति उक्तमेव वस्तु युक्त्यतरेणानि
होयितुमुत्तरं प्रवृत्तिरित्याह अधुनेति पूर्वाहं शंकोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शक्यति तत्रेति श्लोकः सप्तम्या परामृश्यते यन्न कदा
विदपि गृह्यते तदत्यन्ता सदेव शशविषाणादिव दृष्टव्यं प्रमाणाभावे प्रमेयाभिदेरित्यर्थः कार्यलिङ्गकानुमानवशादात्मतत्त्वस्य कारण
त्वेन सत्त्वनिर्णयान्ना सत्त्वबोधमिति दूषयति तत्रेति संगृहीतमर्थं दृष्टान्तेन विवृणोति यथेति विद्यतं सदधिष्ठानकार्यत्वात् संप्रतिपन्न
वदित्यर्थः उक्तैर्पूर्वाहं शराणि योजयेति यस्मादिति तस्मात्कारणस्य सत्त्वमविवादमिति शेषः नासत इति तस्य निस्संबावत्वात् कारण
त्वायोगादित्यर्थः तथा भूतस्यान्यथा भूतस्य च जन्मायोगादित्यर्थः सत इति पंचम्यंतं पदं गृहीत्वानिमित्तकारणपरतया व्याख्यातं संप्रति
सत इति पदं पदमादाय उपादानपरतया व्याकराति अथवेति यथा रज्जोः सर्पधारद्याकारेण माया कृतं जन्म तथेवाग्नाद्यस्यापि
सद्रूपस्यात्मतत्त्वस्य जगदात्मना जन्ममाया प्रयुक्तं प्रतिपन्नं जन्मरहितस्य वस्तुतो जन्मव्याघादित्यर्थः उत्तराहं विभजते यस्येत्यादि
नामायिकं जन्मना त्विकमिति स्थिते फलितमाह तस्मादिति सत्पूर्वकं कार्यमिति न व्याप्तिरसद्वादिभिरसतः सज्जन्माभ्युपगमादि
त्याशंक्याह असत इति तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा नासतः सदाकारेण जन्मेत्यर्थः तत्र दृष्टान्तमाह वधेति पूर्वाहं व्याकराति असद्वादिनामि
ति असतो निःस्वरूपस्य स्वरूपाभावादेव तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा कार्याकारेण न युक्तं जन्म इत्यत्र हेतुमाह अदृष्टत्वादिति उत्तराहं व्याकुर्वन्
दृष्टत्वमवदृष्टो तेन स्पष्टयति नहीति सद्वादो मायया संभवत्यसद्वादस्तु तयापि नेति विरोधं दर्शयन्नुपसंहरति तस्मादिति कार्यकारण
निरूपणमत्रेति परामृश्यते सत्त्वस्यैव मायया जन्मेत्युक्तं मुपपादयति यथेति सत एव मायया जन्मेत्युक्तं अवस्थाद्वयेपि हेतुस्य मनः
स्पदितत्त्वस्वीकारादिति श्लोकव्याख्ये चोद्यमुषा पयति कथमिति अधिष्ठानरूपेण मनोविसदिति सद्रूपं तमुत्तरमाह अन्यत इति म
नसः सन्मात्रत्वे कथमनेकधा स्पंदनमित्याशंक्यं स्वप्नदृष्टान्तं व्याचष्टे ग्राहेति दार्ष्टान्तिकमाह तथेत्यादिना मायाधीनं मनः स्पदितं
वस्तुभूतमिति द्योतयितुमित्युक्तं मनोब्रह्मचेति कारणद्वयं तर्हि हेतुस्य स्वीकृतमित्याशंक्यं दृष्टान्तं न निराचष्टे अद्वयंचेति दृष्टान्त
भागं विभजते रज्ज्विति दृष्टान्ते चेतन्यातिरिक्तस्य ग्राह्यग्राहकभेदस्य मनःस्पदितत्वं साधयति नहीति तथैव जागरितेपि परमाधीनं
वेणाद्वयं सन्नो ग्राह्यग्राहकभेदो कारेणैव भासते तथा परमार्थसतो विज्ञानमात्रस्यावस्थाद्वयेपि विरोधाभावात् तस्मिन्नेवाधिष्ठाने
मायाकल्पितं मनः स्पदितं ह्याकारमित्यंगीकारान्न कारणद्वयं शंकितव्यमित्याह जाग्रदपीति मनोमात्रं हेतमित्यत्र प्रमाणमाह
मनोदृश्यमिति वृत्तमनुद्य श्लोकतात्पर्यमाह रज्ज्विति यथा रज्जुः सर्प रूपेण विकल्प्यते तथा मनो हेतु रूपेण विकल्पनात्मकं तज्जी
विद्याकल्पितमित्युक्तैर्प्रमाणगवेषणायो विशिष्टमनुमानमुपन्यस्यतीत्यर्थः तदेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयन् प्रथमाहं शराणि व्या

मा. भा.
आ.

चष्टे। कथमित्याना। विमतं मनोमात्रं तद्वावेनियतभावत्वाद्यथा मद्वावेनियतभावो मन्मात्रो घटादिरित्यनुमानमारचयति। हेतुमिति। उ
क्तमेवमितिरेकस्फोरयनु द्वितीयाह विभजते। मनसो हीति। समाधिस्त्वापयोः हेतुस्यानुपलभे विना सत्वमित्याशंक्यमानाधीना मेयसिद्धि
रित्यभिप्रेत्याह। ~~इत्यभावा~~दिति। मनसो यदमनस्त्वमुक्तं तदपवादयति। आत्मेति। समाधिस्त्वापयोरननुभवे विमूनसः स्वरूपेण नित्यत्वान्नाम
नस्त्वमस्तीत्यादिपति। कथमिति। संकल्पो हि मनसो व्योवहारिकं रूपं संकल्पश्च संकल्पावेक्षत्वात्तदभावेन भवति सर्वमात्मेत्यवगमे
च संकल्पाभावान्न मनसो। मनस्त्वनवर्तते तथापि स्फुरन्निवेदात्मेवेति न विवेकिदृष्ट्या मनोनामा स्तीति श्लोकाक्षरेरुत्तरमाह। उच्यते इति।
तस्यैव सत्वे दृष्टान्तमाह। ~~मनिका~~ वादिति। यथा घटाशरावादिषु सत्येषु मृत्तिका मात्रमनुस्यूतं सत्यमिष्यते तथेवानात्मस्वसत्येष्वेतामात्रं सत्य
मेष्वप्यतत्सत्यमित्यवधारणादेव कारस्य दृष्टान्तनिविष्टस्य दाष्टान्तिकेऽनुषंगादित्यर्थः। उक्ते दृष्टान्ते प्रमाणमाह। वाच्यं स्यामिति। अत्राश
माह। ~~वा~~ हेति। यथाग्नेर्दीप्ताभावे ज्वलनं न भवति तथा संकल्पाभावे संकल्पो निर्वकाशः स्यादित्यर्थः। संकल्पाभावे किं मनसो भव
तितदाह। यदेति। मनश्चान्न मनस्त्वेव व्यवर्तते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो व्यञ्जकाभावादित्याशंक्याह। अकल्पकमिति। अत्रोक्तव्याव
न। गीकारादित्यर्थः। स्वरूपभूते ज्ञानेनैवात्मनोऽवबोधसंभवान्नातिरिक्ते मनस्य वेक्षेत्युत्तरमाह। उच्यते इति। ज्ञेयाभिन्नं ज्ञानमित्यनु
तीरुदाहृति। न हीति। सत्यग्नौ तदात्मकमोक्षं न परिलुप्यते तथेत्युदाहरत्यनुस्यूतवदिति। प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिसंग्रहार्थमादिपदं
ज्ञेयाभिन्नमित्युक्तं स्फुटयति। तस्यैवेति। आत्मनः स्वयमेवावगतिरुपत्तान्नाप्यतिरापेक्षेत्येतमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति। नित्येति। मोक्ष
मायास्य ज्ञानफलं स्वर्गवन्नपरोक्षं किंतु तृप्तिवत्प्रत्यक्षं अतश्च प्रकृतज्ञानफलस्य मनोविरोधस्य प्रत्यक्षत्वात् प्रसंगं करोति। नि
गृहीतस्येति। न तस्य ज्ञेयत्वं सुषुप्ते प्रसिद्धत्वादित्याशंक्याह। सुषुप्ते इति। श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुं वृत्तकीर्तयत्यात्मेति। तस्य स
त्यस्य प्रागुक्तेनानुबोधेन सम्पक्वज्ञानेन बाह्यस्य विषयस्य संकल्पास्याभावे निरालंबनस्य प्रचारासंभवे च मनः संकल्पमकुर्वत्
ज्ञानं निरुद्धं भवतीत्यन्वयः। निविषयं मनः शोभ्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह। निरिध्यतेति। निरुद्धे मनसि मनस्त्वव्यावृत्तौ मनस्येदित्येव
तस्याभावमुक्तं स्मारयति। एवं चेति। वृत्तमनूद्य पादत्रयस्यार्थमाह। तस्येति। एवं विषयाभावेनेति यावत्। आत्मसत्यानुबोधोति
वैकशब्दार्थः। प्रत्यगात्मन्येव पर्यवसानं प्रचारस्तस्यावेदस्य त्वं विवक्षित्वा योगिभिरित्युक्तं चतुर्थपादव्यावर्त्यामाशंक्यमाह।
नान्विति। निरुद्धस्यापि मनसः प्रचार इति संबंधः। विशेषप्रत्ययाभावस्य निरोधे स्वापे विशेषाभावादिति हेत्वर्थः। तत्र प्रचारप्रसिद्ध
स्तीति यावत्। चतुर्थपादमुत्तरत्वेनावतारयति। अत्रेति। निरुद्धस्य मनसः सुषुप्तस्येव प्रचारस्य मुक्तानुत्पन्नतत्र ज्ञानव्यमस्तीत्यु
क्तं प्रत्याह। नैवमिति। विद्याभावव्यावर्त्यर्थमाह विशेषणं चित्तं नमव्यावर्तयितुं तमो विशेषणं अतस्तीनामुत्पन्नमवतीत्यनेकान

३२
३३

र्थफलानां प्रवृत्तीनां बीजभूता वासना यस्मिन्मनसितस्येति सुषुप्तविशेषणं। आत्मनः सत्यस्यानुबोधो व्याख्यातः स एव बहुशो नितो
 न विदुषामप्यविद्यादीन्पनेकानर्थपर्यंतप्रवृत्तीनां बीजानि यस्यात्स्येति निरुद्धस्य विशेषणं। प्रकर्षणशक्तं सर्वज्ञे इत्यात्मकं रजो यस्येति त
 स्पेव विशेषणान्तरं स्वतंत्रो ब्रह्मस्वरूपा वस्तुनात्मक इत्यर्थः। यथोक्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तप्रचारविषय इति स्पष्टं न त्वेति फलितमाह।
 तस्मादिति मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य प्रचारभेदोक्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह। **तदेवेति**। समाहितस्य मनसो हेतवर्जितस्य स्वरूपक
 यमिति। तदेवेति। पूर्वाहं स्य तात्पर्यमाह। **प्रचारेति**। मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य चेत्येति च वक्तव्यं यस्यादित्यस्य तस्मादित्युत्तरेण संबधः
 अविद्यादीत्यादि शब्देनास्मिन् रागादयो गृह्यन्ते सुषुप्ते मनसो वासनाभिः सह लयप्रकारं कथयति। **तस्मात्स्येति**। आपद्यते इति संबधः
 जाड्यरूपमवस्थानं तरेपितुल्यमित्यतो विज्ञानस्याविशेषेणेत्यादिना। एवेमाद्योपादेव्याख्यामिदं तीर्थोपादेव्याचष्टे। **तदेति**। पूर्वभा
 गविभजनेन फलितमाह। तस्मादिति। तदेव निर्भयं ब्रह्मेत्यस्यार्थमाह। **यदेति**। समाहितं मनः ग्राह्यं ग्राहकमित्यविद्याकृतं यन्मलद
 यं तेन वर्जितं प्रदातदेति संबधः। मनसो ब्रह्मत्वे निर्भयत्वं तस्य फलितमाह। **इत्यत इति**। तत्र हेतुमतः शब्देन सूचितमाह। **देतेति**। यदुपश
 ते ब्रह्माभयमित्युक्तं तस्याभयत्वे प्रमाणं सूचयति। **यदि हानिति**। ननु यथोक्तं ब्रह्म प्रकाशते न वा प्रकाशते प्रकाशते चेत्तुपाया ये
 सायामदेतव्याघातो न चेत्प्रकाशते पुरुषार्थत्वात् सिद्धिरिति तत्राह। **तदेवेति**। तस्य ब्रह्मत्वसिद्धये परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिन्नान्ति। समत
 त इति। प्रकृतमेव ब्रह्म प्रकारान्तरेणानिरूपयति। **जन्ममित्यादिना**। न च तस्मिन्निरुपाधिके ब्रह्मणि ज्ञाने कर्तव्यशेषः संभवतीत्याह
 निति। **जन्मत्वमुपपादयति**। **जन्मेति**। किं जन्मनिमित्तं यदभावादजन्मत्वमुपपादयते तदाह। **अविद्येति**। कुतस्तर्हि तन्निवृत्त्या जन्मसिद्धिरिति
 ह। **साचेति**। निमित्तनिवृत्त्या जन्मसिद्धेर्युक्तमनिद्वयं निद्राशब्देनाविद्याभिलाषादित्याह। **अतएवेति**। विशेषणान्तरं साधयति। **अविद्या**
 स्येति। तत्र विशेषणद्वयं विवृणोति। **अप्रबोधेति**। ब्रह्मणो नामरूपत्वाभावे प्रमाणमाह। **यत इति**। विशेषणान्तरमाह। **किंचेति**। सदा
 भावरूपत्वे हेतुमाह। **अग्नहणेति**। जीवेत्युपाधि स्तेः हंरूपग्नहणानुदयेति रोभावः। कर्तृहेमित्याद्यन्यथाग्नहणोदये वा विभीषो भव
 तितदभावाद्वा। रूपमेव सदा ब्रह्मेत्यर्थः। **अस्याचार्योपदेशात्पूर्वं ब्रह्मपराग्नहणं तदुपदेशादूर्ध्वतद्ग्नहणमिति** प्रसिद्धे ब्रह्मपरापि
 ग्नहणाग्नहणे स्यात्तामित्याशयमाह। **ग्नहणेति**। यथा स विवरे स यथा न्यह नीनस्तः किंतूदयास्तमय कल्पनया कल्प
 ते तथा ब्रह्मस्वभावालोचनयाग्नहणाग्नहणो न विद्यते किंतूपाधिद्वारा कल्पेतेनेन ब्रह्मणः सदा भावरूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः।
 इतश्चानिरुपाधिकं ब्रह्म सदा विज्ञातमेव त्वमित्याह। **तन्मि**। अप्रभातत्वमिति छेदः। तदभावो ब्रह्मदृष्टान्तमः संबधाभावः। उ
 क्तमेव हेतुस्य विशेषणान्तरं विवृणोति। **अतएवेति**। विदुषा निरुद्धस्य मनसो ब्रह्मस्वरूपा वस्तुनात्मकं येन विदुषोपि सम
 ध्यादिकर्तव्यमाचक्षते तान्प्रत्याह। **नहेति**। एवंविधत्वं निरुपाधिकत्वं सुप्रचारः। तामाध्यादिः निरुपाधिके ब्रह्मणि विदुषो न

व

मा.भा.
आ०

कर्तव्यशेषोस्तीत्येतमर्थवेधस्योदाहरणेन साधयति। यथेत्यादिना। अन्येषामनात्मविदामितियावत्। अविद्यादशायामेव सर्वोत्पत्त
हारो विद्यादशायां चाविद्याया असत्त्वान्नकोपि व्यवहारो बाधितानुवृत्त्यानुव्यवहारो भाससिद्धिरित्यर्थः। विद्वानेव ब्रह्मेत्यंगीक
तस्यात्रैव सिद्धत्वादुत्तरविशेषणमनर्थकमित्याशंक्याह। सर्वव्याप्तेति। बाधकरणसंबंधराहित्यवदंतः करणसंबंधराहित्यदर्श
यति। तथेति। अभयविधकरणसंबंधे धुर्येणात्मनः शुद्धत्वप्रमाणमाह। अप्राणा इति। करणसंबंधराहित्यमाह। अप्राणा इति। तस्य परत
कार्यपक्षया दुष्टत्वं उक्तं हेतुकृत्य विशेषणान्तरं विशदयति। यस्मादिति। अस्मिन् परस्मिन्नात्मनि समाधीयते निक्षिप्यते जीवः
तदुपाधिश्चेति समाधिः परमात्मा समाधिनिमित्तया प्रज्ञया न स्यादवगम्यत्वाद्वा समाधित्वमवगंतव्यं अतएव त्पुनर्हेतुं स्पुटयति।
विक्रियेति। प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्बौद्धिकयोर्बालो किकयोर्बहानोपादानयोरनवकाशत्वमित्याह। अ
होनेति। मनोविषयत्वाभावाच्च ब्रह्मणितयोरवकाशो नास्तीत्याह। चिन्तेति। यथोक्ते ब्रह्मणि ज्ञाते फलितमाह। आत्मनेति। प्रकर
णादो प्रतिज्ञातमुपहरति। अजातीति। किमिति लोकि कौ वैदिकौ वाग्यहोत्सर्गौ ब्रह्मणि न भवतस्तत्राह। यस्मादिति। उक्तमेवाथ
मुपपादयति। यजहीति। ब्रह्मणि विक्रियाभावे हेतुमाह। विकारेति। तस्य विक्रिया विषयत्वाभावे पि हेतुकथयति। निरवयत्वाच्चेति
विक्रियायास्तद्विषयत्वस्य चाभावे फलितमाह। अत इति। द्वितीयपादमवतार्य व्याचष्टे। चिन्तेत्यादिना। तृतीयपादं विभज्यते।
मदेवेति। चतुर्थपादं व्याकरोति। अजातीति। नन्विदं प्रकरणादोक्तं किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राह। यदादाविति। ननु ग्नहो न तत्रैव
हो पूर्वत्र तत्त्वज्ञानमुक्तं न त्वकार्पण्यं तत्कथमकार्पण्यं वक्ष्यामीत्युपक्रान्तस्यात्रोपहारः संभवतीत्याशंक्यातत्त्वज्ञानस्येवाका
र्पण्यरूपत्वादुक्तोपसंहारसिद्धिरित्याह। एतस्मादिति। तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्पण्यविषयमित्यत्र लिङ्गं दर्शयति। योवा इति
तत्त्वज्ञाने तत्राह। स्पर्शेति। परमार्थतत्त्वकर्मनिष्ठानां बाहिर्मुखानां दुदृशानमित्यत्र हेतुमाह। योगिन इति। यदुक्तं तत्त्वज्ञानं स्वरूपावस्तु न फ
लकमितितदंगीकरोति। यदपीति। परमार्थतत्त्वब्रह्मेदं प्रत्यक्षभूतमित्यत्रागुक्तपरिषाद्या कूटस्थं स्थितं सच्चिदानंदात्मकं यद्य
पि तत्त्वज्ञानात्प्राप्यते तथापि मूढास्तन्निष्ठानभवंतीति दोषः। यस्य तत्त्वानुभवस्य स्वरूपावस्तु न फलमुक्तं तमीदानीं विद्वान
पि। अस्पर्शेति। तत्र वर्णाश्रमादिधर्मेण पापादिमलेन संस्पृशेति संभवत्यस्मादित्यद्वेनानुभवोऽस्पर्शः। स एष योगो जीवस्पर्श
विभावेन योजनीय इत्याह। सर्वेति। नामेति निपातस्य पयि गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह। नामेत्यादिना। उपनिषत्सु न लिख्यते
कर्मणा पापकेनेत्याद्यास्तु। दुःखे अवणमननादिलक्षणं योजितं शब्दस्य ज्ञानविषयत्वव्यावर्तयति। वेदतेति। केन हि यथा

ज्ञान

३३

सो

मनो

तस्यानुभवस्य लभ्यत्वमित्याशंक्याह। आत्मेति। उत्तरार्द्धे विभक्ते। योगिन इति। कर्मिणो हि श्रोत्रिया ब्राह्मणयादयः साकं न स्युती
ति चि वक्षित्वा तत्त्वज्ञानात्र स्पृतीत्यर्थः। अभयनिमित्तमेव तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानवद्वयनिमित्तं पश्यतीत्याह। सवेति भ
यदर्शित्वं विशदयति। अथेति। उत्तमदृष्टीनामद्वेते दर्शनमद्वेते दृष्टिफलं च मनोनिरोद्धमुक्त्वा मंददृष्टीनामनोरोधाधीनमात्मदर्श
नमुपन्यस्यति। मनस इति। अभयमित्यशेषभयनिवृत्तिसाधनमात्मदर्शने मुच्यते योगिनां सर्वेषां योगिनां कर्मानुष्ठाननि
ष्ठानां बुद्धिषु द्विमतामित्यर्थः। मनोनिरोधाधीनं प्रागुक्तं मनूद्य तत्फलं केवल्यं कथयति। दुःखेति। श्लोकस्य विषयं परिशि
नष्टि। येषामिति। अभयं भयराहित्यं असंज्ञासात्मकमित्यर्थः। उक्तं लक्षणं साक्षात्तिनिर्देशाने दाभिव्यक्तिः स्वभावतो विद्यास्व
रूपसामर्थ्यादित्यर्थः। विदुषा जीवन्मुक्तानामुक्तेः सिद्धत्वात् साधनावेक्षेत्याह। नान्यायनेति। तत्र वाक्योपक्रममनुकूलयति
न्यादिना। उत्तमभोजनं वद्व्योऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तानधिकारिणो वतारयति। येति। योगिनः सुकृतानुष्ठानेन स्तोदनुष्ठा
नादेव सन्मार्गागमिनस्तेषामपि तत्त्वज्ञानं कथंचिदुपजातं चेदलमनोनिग्रहणेत्याशंक्याह। तेषामिति। अभयं तदेव तत्त्वज्ञानदुः
खनिवृत्तिरपि मनोनिग्रहमवेक्ष्य भवतीत्याह। किंचेति। तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति। नदीति। इतश्च मनोनिग्रहीतव्यमित्या
ह। किंचेति। तदेवाभयमित्यत्र सूचितं स्पष्टं विवृणोति। आत्मेति। इतश्च मनोनिग्रहोर्था नित्याह। तथेति। तेषां साधकानां मुमुक्षूणा
मितिरावत्। कथं मुमुक्षूणां जिज्ञासूनां मनोनिग्रहसिद्धादित्याशंक्याह। उत्सेक इति। दृष्टान्तादप्युक्तं कभूतं श्लोकनिविष्टादराणि
व्याचष्टे। मनोनिग्रहेऽपीति तेषां व्यवसायवता मुद्योगभागिनामनुद्भवावतामिति संबन्धः च सुषोणिमीलेतेन मोदयते तस्य चो
न्मीलने घटाद्येवोपलभ्यते न कदाचिदपि ब्रह्मेत्युद्देशपरिवर्जनात् प्रागुदीरितानां मनोनिग्रहः संभवति तदाह। अपरिर्वेदत इति
समाधिकं तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबंधकाः लयविशेषकषायसुरवरागास्तभ्यो मनसो वक्ष्यमाणोपायेन निग्रहं कथयति। अन
यासमाधिसाफल्यनुपपत्तेरित्याह। उपायेनेति। प्रागुक्तं। दुपायादेव मनोनिग्रहपरिग्रहे अवपादि विध्यानार्थक्यमिति मन्त्रा
नः शंकते। किमिति। पूर्वोक्तेऽप्यवतः अवपाद्यनुनिष्ठतो निग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानसिद्धिरितरमाह। नेत्युच्यते इति। तृतीयोपादेव्या
चष्टे। किंचेति। तृतीयोपादेव्यामिति शेषः। भवतु यथादमाकाक्षाद्वारा विवृणोति। सुप्रसन्नमित्यादिना। उपायेन निग्रहोत्तमा
दित्युक्तेन मेवोपायवैराग्यरूपमुपदिशति। दुःखेति। ज्ञानाभ्यासारं च मुपायांतरमुपन्यस्यति। अजमिति। असुरव्याख्या
नार्थमाकाक्षां निक्षिपति। कः स इति। तत्र पूर्वार्द्धे व्याकरोत्युच्यते इत्यादिना वैराग्यभावना तत्र तत्र विषये दाषानुसंधानेन वै
तस्य भावना तथा कामभोगान् मनोनिरोधव्यमित्यर्थः। द्वितीयां ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति। अजमित्यादिना। ज्ञानाभ्यास
वैराग्याभ्यां लयादिशेषां व्यावर्तितं मनोरागप्रतिबद्धं अवपामनननिदिध्यासनाभ्यासप्रसूतसंप्रज्ञातसमाधिना अ

ति

आ. संप्रज्ञातसमाधिपर्यन्तेन ततोऽपि प्रतिबन्धात् व्यावर्तनीयमिमाह। लयइति। श्लोकाः साराणि व्याकरोत्येवमित्यादिना। ज्ञानाभ्यासः
 श्रवणाद्यावृत्तिः विषयेषु स्थापितत्वादिदोषद्वयानवैलक्षण्ये रागयत्नयोनिद्वयसंप्रबोधनमेवोभिनयति। आत्मैति। मनसि प्रकृतं
 ते किमिति चिन्तमुच्यते तत्राह। चित्तमिति। विक्षिप्तं विप्रसृतं शमयेत् व्यावर्तयेदिति यावत्। पुनरित्यत्र विवक्षितमर्थमाह। एवमित्यत्र
 न स्पष्टमिति। एकपायमिति। रागस्य बीजत्वे पराधीनविषयप्रवृत्तिप्रतिप्रतिफलत्वं यथोक्तं मनो ज्ञात्वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षाया
 माह। ततोऽपीति। अंतरालावच्छेदयन्त्यापरा मृदयते तेषां वस्तुनादिदृष्टान्तयितुमपिशुभः। यत्र नः संप्रज्ञातसमाधेरिति यावत्।
 साम्यं संप्रज्ञातसमाधियुक्तमित्यर्थः। चतुर्थपादस्यार्थमाह। यदा त्विति। समाधिद्वयद्वारेण समं निरोधपरिपूर्णं ब्रह्मरूपं प्राप्य
 तन्मनसश्चालने यत्प्रतिषिध्यते तत्राह। विषयेति। समाधित्वायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयमिलाषादपि मनो निरोधव्यमित्याह।
 न स्यादयेदिति। तत्रेति समाध्यवच्छेद्यते। किंतु तस्यामवच्छेदायां सुखं यदुपलभ्यते तदज्ञानविजृम्भितमिष्येवेति प्रज्ञाविवेक
 विज्ञानेन निस्पृहः सन्नभावयेदित्याह। निःसंगतिः। किंच यच्चित्तं प्राचीनं वैराग्याद्युपायेन निश्चलं प्रत्यगात्मप्रवणं प्रसाधितं त
 ददि स्वभावानुसारेण बहिर्निर्गतमिच्छते तदा संप्रज्ञातसमाधेरसंप्रज्ञातसमाधिपर्यन्तात्प्रयत्नात्तदात्मन्येव एकीकृत्य तन्मा
 त्रमापाद्य परिशुद्धपरिपूर्णब्रह्मात्मकः स्वयं तिष्ठेदित्याह। निश्चरदिति। प्रथमपादाक्षराणि योजयति। समाधित्सतइति। तस्य
 समाध्यवच्छेदायामिति शेषः। द्वितीयपादस्य कादाक्षरा विवृणोति। कथमित्यादिना। निस्पृहो यथोक्ते सुखेनुरागारहितः सन्न
 पदित्यादिना। प्रथमादिस्य क्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थनिगमयति। ततोऽपीति। उत्तरार्धं विभजते। यदेत्यादिना। पूर्वोक्तसमाध्यनु
 तद्धाया विषयाभिमुख्यादुक्तोपायेन ज्ञानाभ्यासादिना व्यावर्तनीयमेव परस्मिन् ब्रह्मणि प्रयत्नतः संप्रज्ञातसमाधिवशा
 देकीकृत्या संप्रज्ञातसमाधियुक्तं परिपूर्णं ब्रह्मेवापादयेदित्यर्थः। तदेव स्पष्टयति। चित्तं चरुवेति। कदा पुनरिदं चित्तं ब्रह्म
 सात्त्वमापद्यते तत्राह। यदेति। त्रिविधप्रतिबंधविधुरं विभक्तकाररहितं यदा चित्तं यवतिष्ठते तदा तद्ब्रह्म संपन्नं भवतीत्य
 र्थः। अक्षराणि व्याख्यायते। यथोक्तेत्यादिना। उपायो ज्ञानाभ्यासादिः। निगृहीतं विषयेभ्यो विमुखीकृतं न लीयते न निद्राया
 रवश्चैव मुक्तारणात्मता गतमित्यर्थः। अवलं रागादिवासनाभ्युपमिति। अचलत्वे दृष्टान्तो विवातेति। किंतु ब्रह्माकी

रेणोत्पेवंलक्षणं चिह्नं यदा संपद्यते तदेतियोजना। निष्पन्नं ब्रह्मेत्युक्तमेव स्पष्टयति। **अथ** स्वस्वपेणेति। अत्र संप्रज्ञातसमाध्यवस्था
 यायेन रूपेणाचिह्नमभिनिष्पद्यते तद्ब्रह्मस्वरूपं विशिनष्टि। **स्वरूपमिति**। ज्ञेयेनोपतिरिक्तमिति शेषः। वत्र विदुषां समतिमुदाहरति।
 सर्वज्ञमिति। यथोक्तमिति असंप्रज्ञातसमाधिलक्षणं ब्रह्मत्वार्थः। तस्य परमपुरुषार्थरूपतामाह। **सुखमिति**। वैषयिकं सुखं व्यवस्थे
 तु परमार्थेति विशेषणं। किंतु त्रज्ञानेनेत्याशङ्क्याह। **आत्मेति**। तस्य सत्यस्य गमाचार्या नुरोधेनो बोधेन लक्ष्यते प्राप्यते ब्रह्मेति
 यो व्यते तस्य स्वमहिमप्रतिष्ठत्वमाह। **स्वात्मनीति**। सर्वस्य त्रिविधस्यानर्थस्योपशमनोपलक्षितत्वादपि पुरुषार्थत्वसिद्धिरित्या
 ह। **सर्वेति**। निरतिशयानंदाभिव्यक्तिरिव शेषानर्थो छिन्निश्चेति एवं लक्षणं मोक्षमाचक्षते तत्कथं विदुषां ब्रह्मेत्याशङ्क्याह। **अ**
त्रिर्विणमिति। तस्य क्षीरगुडादिमाधुर्यभेदस्येव स्वानुभवमात्राधिगम्यत्वादवाक्यत्वमाह। **तत्रेति**। यदुक्तं परमार्थसुखमिति तदिदानीमप
 पादयति। **सुखमिति**। किमिति न हि सर्वेषामेव तद्वापादित्याशङ्क्याह। **योगीति**। ज्ञानस्या जातत्वेव धर्मदृष्टान्तमाह। **मयेति**। उक्तानामप
 यानां परमार्थसत्यत्वे सत्यहेतुनिरन्तरात्तदप्रमिति रित्याशङ्क्याह। **ननु** श्रुदिति। तत्र हेतुमाह। **संभवो** स्येति। श्लोकादराविद्योक्त
 तु भूमिकां व्याकरोति। **सर्वेपीति**। व्यावहारिकसत्यत्वमेवोपायानां न परमार्थसत्यत्वमित्यंगीकृत्य परमार्थिकसत्यस्य संप्रति
 पत्तुपायत्वेनोक्तेत्याह। **मृदिति**। यदुक्तं मनोनिग्रहादीनां परमार्थत्वे हेतुनिरितितत्राह। **नेत्यादिना**। तेषामपरमार्थत्वे कथं
 हेतुप्रतिपत्तिरित्यापि न व्यावहारिकसत्यानामपि तत्प्रमितिहेतुत्वस्य प्रतिबिम्बवदुपपत्तेरिति भावः। उपायानां व्यावहारिकसत्य
 त्वेनैपारमार्थिकसत्यत्वं किं न स्यादिति तत्राह। **परमार्थेति**। तदेव स्पष्टयति। **कर्त्तृति**। स्वभावतोऽजत्वमत्र हेतुकत्वं तत्रैव
 हेतुतरमाह। **अतदिति**। हेतुतरमेव स्पष्टयति। **यस्मादिति**। उत्तरार्धव्याचष्टे। **पूर्वेष्विति**। पूर्वेषु पंचेष्टिति शेषः। इति शब्दो हेतुप्र
 करणपरिसमाप्ते द्योतयति॥ ॥ इति श्रीप्रत्परमहंसपरिव्राजिकाचार्यश्रीबुद्धानंदपूजपादशिष्यभगवद्वानंदज्ञानविरचि
 तायांगौडपादभाष्यटीकायां तृतीयप्रकरणं समाप्तं॥ ॥ आद्यंतमध्यमंगलाः ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्यादावांक
 रास्वारणवदने परदेवताप्रणामवच्चमयेपि परदेवतारूपमुपदेष्टारं प्रणमति। **ज्ञानेनेति**। पूर्वोत्तरप्रकरणसंबंधसिध्यर्थं पूर्वप्र
 करणत्रयवृत्तमर्थक्रमादनुद्वेष्ट्यां **कारेति**। अहेतुमित्यहेतोपलक्षिततृतीयप्रकरणमुच्यते चतुर्थप्रकरणमवतारयितुमुपपु
 क्तमर्थोत्तरमुनुवदति। **तस्येति**। हेतिनोभेदवादिनो वैनाशिकव्यतिरिक्तागृह्यते वैनाशिकानेरात्म्यावादिनः। रागद्वेषादिश
 ब्देनातिरिक्तकृशोपादानेपक्षान्तराणां मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुत्राप्युच्यते तत्राह। **कृदिति**। पातनिकामेवं कृत्वा समन
 तप्रकरणप्रवृत्तिं प्रतिजानीते। तदिहेति। तदसम्पकदर्शनत्वमिति संबंधः। आर्वीतन्यायो व्यतिरेकन्यायः यथायत्न
 तत्कृतदनित्यमित्यन्यथादनित्यत्वेऽवगतेपि यन्नानित्यं न तत्कृतकमिति व्यतिरेकोपि व्याभिचारशकानिरासित्वेन

मा.भा.
आ.

श्रौत

व्याप्तिनिश्चयार्थमिष्यते तथा तर्कतः संभावितस्यागमेनावगतस्यापि प्रतिपक्षभूतवादांतरायाकरणप्रपञ्चनमन्तरेण फलितं
कासम्यत्वं शंका स्यात् अद्वैतदर्शनस्येति तत्प्रतिषेधेन तत्सिद्धिरुपसंहृतं व्युत्पत्त्या तद्व्याप्तिदृष्ट्या तोपलिखितमारभ्यते
प्रकरणमित्यर्थः विदोषेण स्पष्टमितो वीतः स न भवतीत्यवीतः अवीत एवावीतस्तेन न्यायेन व्यतिरेकेणोति यावत् प्रकर
णस्य तात्पर्यमेव दर्शयित्वा प्रथमश्लोकस्य तात्पर्यमाह तत्रेति चतुर्थप्रकरणं संप्रम्या परामृश्यते किमित्यद्वैतरूपेणाचार्यो न
मस्त्रियते तत्राह आचार्येति अभिप्रेतार्थः शास्त्रस्याविज्ञेनपरिसमाप्तिस्तदर्थं विप्रतिपक्षादि व्यावृत्तिश्च आकाशस्य जडत्वादि
क्यात् ज्ञानं च प्रकाशमकाशेनेव दसमांतं वक्तव्यं विभुत्वादावुपमाद्रष्टव्या बहुवचनमुपाधिकल्पितभेदाभिप्रायं तेषामपि वि
न्यात्रत्वं विवक्षितं तन्नानस्येवेति तेनेत्यादि पुनरनुवादेनान्वयमन्यात्रष्टे आचार्यो हि पुरा बंदरिकाश्रमे नारायणाधिष्ठितेन
रायणं भगवंतमभिप्रेत्य तपोमहदतप्यत ततो भगवानतिप्रसन्नस्तस्यैविद्या प्रादादिति प्रसिद्धं परमगुरुत्वं परमेश्वरस्येति भावो
ननु प्रकरणे प्रारभ्यमाणे प्रतिपाद्ये प्रमेये वक्तव्यं किमित्युपदेष्टानमस्त्रियते तत्राह उपदेष्टिति इदानीमद्वैतदर्शनयोगा
स्तुतये तन्नमस्कारं प्रस्तोति स्पष्टं इति श्लोकस्य तात्पर्यमाह अधुनेति तस्य च स्तुतिस्तत्साधनेषु प्रवृत्तावुपयुज्यते सं
प्रत्यक्षराणि व्याकुर्वन्तस्य शंका योगाच्च व्याकरोति स्पृशन्मिति योगस्यान्यसंबंधप्रसंगाभावात् कथमस्पृशत्वं मित्या
शंका दह्यतेति निपातयोरर्थकथयति वेनामेति सर्वेषां सत्त्वानां देहभृतां सुखयतीति व्युत्पत्त्या सुखहेतुत्वं ब्रह्म स्व
भावे स्य सुखविशेषेण न दर्शयति सचेति सुखहेतावपि ब्रह्म स्वभावे विवक्षितं विशेषं दर्शयति भवतीति द्वितविशेष
णस्य तात्पर्यमाह तथेह भवतीत्यादिना तस्य द्वितत्वे हेतुमाह नित्यमिति तस्यैव विशेषणं तत्रमाह किंचेति तत्र हेतुं
प्रश्नपूर्वकमाह कस्मादिति आत्मप्रकाशत्वात् ब्रह्म स्वभावस्याविरुद्धत्वं न हि कस्यचिदात्मप्रकाशविरुद्धो भवे
तीत्यर्थः यथोक्तस्य योगज्ञानमार्गस्य संप्रदायागतत्वं माह यददश इति तन्नमस्कारव्याजेन तस्य स्तुतिस्तदुपाये
षु प्रवृत्त्यर्थमत्र विवक्षितेत्याह तन्नमामीति अद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विशदीकर्तुं द्वैतीनां विवादेनाव
दुदाहरति भूतस्येति एवं विरुद्धं वदंतो मिथोजेतुमिच्छंतीत्याह विवदंत इति प्रश्नपूर्वकं श्लोकाक्षराणि योजयति क
थमित्यादिना एवकारार्थहेतुमाह यस्मादिति ज्ञानाभिमानो ज्ञानमिच्छंतीति पूर्वपदसंबंधः चतुर्थपादं साध्याह
रव्याकरोति विवदंत इति पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थकयति भूतमित्यादिना श्लोकाक्षराव्याख्यानार्थमाका
क्षां निक्षिपति नेरिति तत्राद्यपादमवतार्य व्याकरोति नुच्यत इति द्वितीयपादं विभजते तथेति द्वितीयार्थं विभज
ति विवदंत इत्यादिना सदसदतिरिक्तवस्त्वभावाद्भूततत्पक्षेन नुपपन्निरित्याह आचार्येति तर्हि प्रतिवादिभिरु

कृत्वा दजातिरपि भवता प्रत्याख्येयेत्याशंक्याह। रव्यापमानमिति। प्रतिवादिभिः सह विवादाभावे फलितमाह। अविवादमिति
 अक्षराणि व्याचष्टे। तैरित्यादिना। अहेतवादिनो हेतवादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यदुष्टान्तमाह। यथानुदिति। अतुर्थपदार्थमाह। अत
 इति। जातस्यैव जननान्यनर्थक्यादनवरुद्धानां जातस्यैव पदार्थस्य जन्मसहादिना। सहादिनश्च सर्वविस्तीर्णकुर्वतीति परपक्षमनु
 वदति। अजातस्येति। तत्र शिष्टाभीष्टदोषप्रदर्शनाभ्यनुजानाति। अजातो हीति। केतवादिनो येरेवमिष्यते तत्राह। सदसदिति। अ
 ब्रह्मण्यनिश्लोकाक्षराणि व्याख्यातत्वात् न पुनरव्याख्यानसापेक्षा ज्ञात्याह। पुरस्तादिति। परिणामिब्रह्मवादे यदब्रह्मवादिभिर्दूषण
 मुच्यते तदप्यनुज्ञातमेवेति मत्वाह। न भवतीति। अमृतं हि ब्रह्म न तद्रूपस्थिते मर्त्ये भवितुमर्हतीति स्थितरूपविरोधान्न च मर्त्ये कार्य
 स्वरूपस्थिते प्रत्ययावरुद्धायाममृतं ब्रह्म संपद्यते न ह्यपि स्वरूपे तस्यैवाभावान्नान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याह। प्रकृतेति। किंच यस्य परि
 णामवादिनः स्वभावेनामृतः स न परमात्मा रव्यो धर्मशब्दितो भावो मर्त्यतीकार्यभावापत्त्या गच्छति तस्य कृतकेन समुच्चयानुष्ठाने
 नामृतो जातो मुक्तो वक्तव्यः स च कथं निश्चलः स्थित्वा रयति। यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायविरोधादित्याह। स्वभावेनेति। पुनरुक्ति
 मांशक्यप्रत्यादिशति। उत्तमार्थमिति। प्रकृतेरन्यथाभावान्न कथंचिदुक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थक्ययति। सां सिद्धिकीति। श्लोकाक्षरा
 णिव्याकुर्वन् प्रकृतेरन्यथात्वाभावे हेतुमाह। यस्मादिति। तस्मादमृतस्वभावप्रकृतिर्न विपर्ययति इति किमुक्तत्वं मितियोजना।
 केमुक्तिकन्यायद्योतनार्थोऽपि शब्दविवक्षितं हेतुं स्फुटयितुं प्रश्नपूर्वकं प्रकृतिविभजने। कासावित्यादिना। सांगयोगमनुष्ठाप्य
 रिसमापनसंसिद्धिः सिद्धानामपि माद्ये चर्यसा सो सा मग्नी संपन्नानां याकाचित्स्वभावेन जहाति। घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमि
 त्यादिकेति शेषः। प्रासंगिकं प्रकृतिशब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतेरन्यथाभावे प्रागुक्तं संसिद्धं ते यत्फलितं तदिदानीं किं पुनर्यामेन कथय
 ति। मित्येति। प्रासंगिकीमेव जीवानां प्रकृतिप्रदर्शयितुं प्रक्रमते। जरेति। आत्मनो हि सर्वविक्रियारहिताः स्वभावतो भवन्ती
 त्यर्थः। तेषामुक्तप्रकृतेरन्यथात्वे काक्षतिरित्याशंक्याह। जशमरणमिति। विक्रियाः शून्ये स्वात्मनि विक्रिया कल्पनाया तद्वा
 सनया स्वभावहानिः स्यादित्यर्थः। श्लोकाक्षराविव्याकर्तुमाकांक्षादर्शयति। किं विषयेति। आशयविषयो विषयशब्दः। अ
 प्रकृते प्रकृतेराश्रयनिरूपणमित्याशंक्याह। यस्या इति। पश्चात्तरं प्रकरोति। कल्पनायामिति। तत्र पूर्वार्द्धमुत्तरत्वेन व्याकरो
 ति। अहेत्यादिना। उत्तरार्द्धं विभजते। यस्वभावा इति। प्रासंगिकं परित्यज्य सारव्यपक्षे वैशिकादिभिरुच्यमानं दूषणमभ्य
 नुज्ञातमनुभाषते। कारणमिति। कारणस्य जायमानत्वे काहानिरित्याशंक्याह। जायमानमिति। सावयवत्वाच्च प्रधानस्य
 नित्यत्वात् नृपपत्तिरित्याह। भिन्नमिति। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। कथमिति। तत्र प्रथमपादाक्षराणि योजयति। कारणमि
 त्यादिना तदेव स्पष्टयति। कारणमेवेति। द्वितीयपादे विभजते। तस्येति। प्रधानादीत्यादिशब्देन तदवयवाः सत्त्वादयो

गृह्यते महादादीत्यादिशब्देनाहंकारादिग्रहणं तृतीयपादे व्याकरोति। महादादीति। विप्रतिषेधो विज्ञादयति। जायत इति। चतुर्थपा
दार्थमाह। नित्यं चेति। विमतमनित्यं सावयवत्वात् घटादिवादिष्येति दृष्टान्तं साधयति। नहीति। सारव्यसमिति विरुद्धमनुमानमि
त्याशंक्याह। विदीर्णं चेति। किंच कार्यकारणयोरभेदे किं कारणाभिन्नं कार्यं किं वा कार्योभिन्नं कारणमिति विकल्पाद्यमनु
वदति। कारणादिति। अतोऽस्मिन्पक्षे कार्यं अज्ञस्यात्राविधकारणाभिन्नत्वादिति दूषयति। अत इति। द्वितीयमनुद्वयति। य
दीति। जायमानात्कार्योत्कारणमभिन्नं यदीति योजनं। न तर्हि कारणं ध्रुवं भवितुमर्हति कार्योदभिन्नत्वात् तस्य चाध्रुवत्वादिति
दूषयति। कारणमिति। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। उक्तं स्येति। कार्यकारणयोरभेदवादे प्रतिषेधो दर्शितस्तस्येव दृढीकरणार्थं अयं
श्लोक इत्यर्थः। पूर्वाहंकारो ह्यमर्थमाह। कारणादिति। प्राप्तेरनिष्टपर्यवसायित्वमाह। इदं चेति। प्रधानस्याजत्वं जायमानत्वं च वि
प्रतिषिद्धमित्युक्तं ततो न्यदित्युक्तमेव व्यनक्ति। कार्यमिति। अभेदे पिमायावादे नैष दोषः। कारणस्य कार्यदनन्यत्वाभ्युपगमात्
कार्यस्यैव कारणमात्रांगीकारादिति मतमाह। तवेति। तृतीयाहं विमज्जते। किंचान्यदिति। अभेदवादे पि कार्यस्यानित्यत्वं कारणस्य
नित्यत्वमिति व्यवस्था किमिति न भवतीत्याशंक्याह। नहीति। किंच यस्य प्रधानत्वादिनो मते प्रधानादजादभिन्नं कार्यं जायते मह
दादीत्यभ्युपगम्यते तस्य पक्षे तस्मिन्पक्षे दृष्टान्तो वक्तव्यस्तदवच्छेदने नैव तेनार्थव्यवस्थापनान्न चात्रोभयसंप्रतिपक्षो दृष्टान्तो दृष्ट
स्तीत्याह। अजादिति। यद्यजान्नित्यादस्तु नो जायमानमभ्युपगम्यतुं न शक्यते तर्हि जातादेव जायमानमभ्युपगम्यतामित्याशंक्याह।
जाता चेति। सारव्यसमये दोषांतरप्रदर्शनपरत्वं श्लोकस्य प्रतिजानीते। किंचान्यदिति। तत्र पूर्वाहंकाराणि योजयति। अजादिति। दृ
ष्टान्ताभावे पि प्रमाणांतरादर्थप्रतिपक्षिर्भविष्यतीत्याशंक्याह। इदं चेति। परस्परवत्त्वं नुमो नाधीनार्थपरिहानं न च दृष्टान्ताभावे
नुमानमवकल्प्यते तस्मान्न सारव्यसमयः संभवतीत्यर्थः। द्वितीयाहं व्याचष्टे। यदा पुनरित्यादिना। हेतुवादिभिरन्योन्यपक्षप्रति
क्षेपमुखेन व्यापितं च वस्तु नोऽन्यत्वं अहेतुवादिनाभ्यनुज्ञातमिदानीं हेतुनिरसनमपि श्रोतुं विदुर्दनुभवानुसारित्वात्तेनाभ्यनु
ज्ञातमेवेत्याह। हेतोरिति। हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिरिति वदद्भिस्तस्यानादिस्वभावो नैव वक्तुं शक्यते हेतुफलयोरादिमत्वस्य
कैवोक्तत्वादतो हेतुफलात्मकं हेतुमनिरूपितरूपमवस्तुभूतमित्यर्थः। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। यत्त्विति। तमाश्रित्य कार्यकार
णात्मकस्य हेतस्य दुर्निरूपत्वमाहेति योजनं। हेतुफलयोरात्मपरिणामत्वादादिमत्वमुपादानरूपेण चानादिमत्वमित्याशंक्या
त्मनो निरस्य कूटस्थनित्यस्य स्वतः परिणामानुपपत्तेर्ममैत्याह। नहीति। हेतुफलयोरान्योन्यमादिमत्वं ब्रुवता तदात्मकस्य सं
सारस्यानादित्वं विप्रतिषिद्धमित्युपपादितं संप्रतिकार्यकारणभावोपितयोर्म संभवतीत्याह। हेतोरित्यादिना। हेतुफलयोरा
न्यकारणत्वमभ्युपगच्छि रभ्युपगम्यते विरुद्धमित्येतत्प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति। कथमित्यादिना। इदं शत्वमेव विज्ञादयति। यद्य

ति। प्रतीतिहेतुफलयोस्तत्रैव पृथगन्तव्यत्वात् न युक्तं तन्निराकरणा मित्याशंक्याह। **संभवइति।** तयोर्द्वये प्राप्तीति केनियतपूर्वभा
वीहेतुर्नियतोत्तरभाविफलमित्याभ्युपगमे हेतुमाह। **युगपदिति।** यथा क्रोविरोधो हेतुफलभावस्यासंभवः सनयुक्तोभ्युपगंतुप्रती
तिविरोधादिति व्याप्यमाशंका मनुष्यदति। **यथेति।** तत्रोत्तरत्वेन श्लोकाक्षराणि योजयति। **संभवइति।** प्रतीत्याक्रमस्वीकारवदप
त्तेत्याह। **इति श्रुति।** तामेवोपपत्तिस्फोरयति। **युगपदिति।** यथोयुगपत्संभवस्तयोर्नकार्यकारणयथाविषाणयो रिति व्याहृत्य
क्तत्वाक्रमस्यावश्यकतेत्यर्थः। **उक्तव्याप्तिरनुमाह** कतर्कमुपन्यस्यति। **फलमिति।** हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलत्वं ब्रुवतां तैहेतु
धीनतया लक्षात्मकात् फलदुपद्यमानो हेतुर्न ततो लक्षात्मको भवति अलक्षात्मकश्चासत्त्वात् न फलमुत्पादयितुं शक्नोति अतो
हेतुफलाभावस्यैवासिद्धिरित्यर्थः। **हेतुफलयोरक्रमवतोर्नकार्यकारणभावेन संबंधः सिद्धातीत्येतदाकांक्षापूर्वकं स्यादिति।** क
थमित्यादिना। स्वतो हेतुस्वरूपाज्जात्यफलतदधीनत्वेन लक्षात्मकं स्वतश्चालक्षात्मकं तवोत्पद्यमानः सन्नेष हेतुर्न सिद्धतिरव
लुकाशविषाणादरसतः सकाशात् किंचित्त्वक्षात्मकमुपलभ्यते हेतुश्च दप्रसिद्धोऽलक्षात्मकोभ्युपगतः सतर्हितथाविधोऽसद्व्युपः स
न्नफलमुत्पादयितुमुत्सहते। नहि सहादिमते फलमसतः सकाशादुपलब्धचरमित्यर्थः। तथापि कथं हेतुफलयोरसंबंधः सिद्धा
तीत्याशंक्याह। **नहीति।** अन्यथेत्याधाराध्यभावादिकथनं हेतुफलयोर्योगपक्षे सत्यन्यतरस्यापि न पूर्वक्षणे सत्तेत्यसतोऽकां
विषाणयो रित्यान्योन्यापेक्षया जन्यजनकत्वेनोपपद्यते शशविषाणादिष्वपि प्रसंगादित्युक्तमिदानीं पुण्योवेषु पुण्येन कर्मणा भवती
त्यादिश्रुतेर्धर्मादिषु हेतुफलमाशंक्यश्रुतेरसंभावितार्थे प्रमाणयोगादवश्यं योर्वोपयं वक्तव्यमित्याह। **यदीति।** श्लोकाक्ष
राणि योजयति। **असंबंधेत्यादिना।** हेतुफलयोरिदं पूर्वमिदं पश्चादिति न ज्ञायते परस्परश्रयादतश्चेदं पूर्वं निष्पन्नमिति वक्तु
मशक्यमित्याह। **अशक्तिरिति।** उत्तरावसरे वेतदुत्तरावोरज्ञानंतर्हि कथं कश्चिन्मूलकतन्निगृहस्तानमप्रतिभाभिधानीयमाप
ततीत्यर्थः। किंच यदि क्रमस्य नियतपूर्वापरीभावात्मनोऽपरिज्ञानंतदा पूर्वकारणमुत्तरं कार्यमिति प्रज्ञाहीयेत तथा च प्रति
ज्ञाहानिर्निगृहंतं तमापद्येत इत्याह। **क्रमेति।** अन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुरेव न सतोऽतश्च जन्मनी प्रत्याख्याने क्रमाक्रमाभ्या
मुत्पत्तेरनुपपत्तेरतोऽजातिरेवाऽस्मादभिप्रेता वादिभिरादर्शिता भवतीत्युपसंहरति। **एवंहीति।** तत्राद्यं पादं व्याकरोति। **अथेत्या**
दिना। क्रमपक्षे पूर्वनिष्पन्नमेव तदित्येतच्छब्देन परामृश्यते द्वितीयं पादं योजयति। **अथेत्यादिना।** द्वितीयादं विवृणोति। **ए**
वंमिति। बीजांकरयोरिव हेतुफलयोर्न्यं कार्यकारणभवाभ्युपगमान्नान्योन्याश्रयत्वमित्याशंक्याह। **बीजेति।** दृष्टांतस्य
साध्यसमत्वे विसाधकमस्वीत्याशंक्याह। **नहीति।** श्लोकापेक्षया च मुद्धावयति। **नन्विति।** शब्दमात्रं विवदितार्थं
न शब्दमात्रित्यल प्रयोगमेवोदाहरति। **पुत्रादिति।** आदिशब्देन फलदुत्पद्यमानः सन्नेत हेतुः प्रसिद्धातीत्यादिगृह्यते

माभा
आ

कुतो

कार्यकारणभावो हेतुफलयो रित्यज्ञानभिप्रेतमर्थकथयति नहीति। तत्रैव प्रश्नपूर्वकमभिप्रेतमर्थमुदाहरति। किंतु हिति। दृष्टान्त
संप्रतिपत्त्या परिहरति। **अत्रेति**। मायावादिमते क्वचिदपि कार्यकारणभावस्य वस्तुभूतस्या संप्रतिपत्तिर्ममत्युक्तं प्रत्यक्षावस्थेन
दृष्टान्तसाधयन्नाशंकते। नन्वेति। बीजाकरव्यक्त्योरिदं कार्यकारणत्वमिष्यते किं वा बीजाकरसंतानयो रिति विकल्पो यदेष
ति। न पूर्वस्येति। तदेव प्रपंचयति। **अथेति**। बीजसंततरे कुरसंततरे आनादित्वमन्योन्यकारणत्वं चाविरुद्धं सिध्यति बीजजातीयादं
कुरजातीयमंकुरजातीयाद्बीजजातीयमुत्पद्यमानमुपलभ्यते तथैव हेतुजातीयात्फलजातीयं फलजातीयाच्च हेतुजातीयमिष्य
विह्वलित्यर्थः। दृष्टान्ते दाष्टान्तिके वसंततरे कस्याः व्यक्तेर्व्यतिरेकेण संभवान्मेवमिति दूषयति **नित्यादिना**। तदेव प्रपंचयति। नहीति त
दनादित्ववादिभिस्तानुव्याक्तिषु मिथो हेतुत्वमनादित्वंतद्वदन शीले रितियावत्। अन्योन्याश्रयत्वादनवस्थानाद्वा हेतुफलयो
र्मिथो हेतुफलाभावस्य वस्तुमशक्यत्वात् दृष्टान्तदाष्टान्तिकयो रनुपपत्तिः सिद्धेति उपसंहरति। तस्मादिति। दृष्टान्तस्यासं प्रतिपन्न
त्वे स्थिते कार्यकारणत्वस्य क्वचिदपि संप्रतिपत्त्यभावात्पुत्राज्जन्मपितु र्यथेत्यादिन च लंप्रयुक्तमिति फलितमाह। तथा चेति। एव
म्लोकस्य पूर्वार्द्धे व्याख्यायोनरा र्द्धे व्याचष्टे। न वेति। किमिति हेतुशब्दस्य मुख्यमर्थं त्यक्त्वा गौणोपयोग्यत्वे प्रकरणासामर्थ्या
दित्याह। प्रकृतो हीति। हेतुफलभावानुपपत्तिमुपपादितामुपसंहरति मिति शब्दः। मत्सु नरन्योन्यपक्षप्रतिक्षिपद्भि रजातिर्वस्तुनो ज्ञा
पितापरीक्षके रिसुपाक्षे तत्र कथं अजातिर्वस्तुनो ज्ञापितेत्याशंक्याह। पूर्वापरेति। कार्यस्य गृह्यमाणत्वाद्जातिरसिद्धेत्या
शंक्यकारणस्यापि हिंसाद्यत्वादितरेतराश्रयाद्जातिरतीव व्यक्ता सिध्यतीत्याह। जायमानादिति। तत्र पूर्वार्द्धे अश्रद्धा र्णविव
पोति। कथमित्यादिना। नियते पूर्वाघर्षे निहृदि रिते जातिसिध्यति तदभावे तदसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीया र्द्धे विभजते। जायमानो हीति
कार्यग्रहणे कारणग्रहीतव्यमिति नियम्यते तत्राह। **अथेति**। कार्यकारणयो रनियतसंबंधवत्तारितरेतराश्रयात् दुर्ग्रहत्वा
दजातिरेव वस्तुनो ज्ञापितेत्युपसंहरति। तस्मादिति। कार्यकारणयो र्दृष्टान्तत्वं तच्छून्यपरा मृश्यते वस्तुनो वस्तुनो जन्मनास्तीति
विकल्पपूर्वकं साधयति। स्वतो वेत्यादिना। कस्यापि वस्तुनो वस्तुनो जन्मनास्तीत्यस्मिन्नर्थे हेतुंतरपरत्वं म्लोकस्य दश
यति। इति **अत्रेति**। इतश्चाद्यर्थमेव स्फोरयितुं जायमानमनूद्य षोढाविकल्पयति। यजायमानमिति। सर्वेष्वपि पक्षेषु दोषसंभाव
नां सूचयति। न तस्येति। न त्राद्यदूषयति। न तावदिति स्वयमेव जायमानं कार्यं स्वस्मादेव स्वरूपान्न तावज्जायते स्वयमेव स्वापेक्षाम
तरेण स्वकारणाधीनतया परिनिष्पन्नत्वादप्यथा स्वसिद्धेः स्वसिद्धिरित्यात्मश्रयः न हि घटादेव घटो जायमानो दृष्टोस्तीत्यर्थः
द्वितीयप्रत्याह। नापीति। न खल्वन्यत्वं जनकत्वे प्रयोजकं घटादपि पटोत्पत्तिप्रसंगात् न चोत्पादकत्वयोग्यचि शेषितमन्यत्वं

येति वाच्यं। उत्पत्तिमंतरेण तद्योग्यत्वस्य दुरवगमत्वादित्यर्थः। तृतीयं निरस्यति। तथेति। विरोधमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति। यथे
 ति। नहि घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायमानो दृश्यते। तथा जायमानं स्वस्मादन्यस्माच्च भवतीत्यनुपपन्नमित्यर्थः। अन्यत्वे सत्य
 पिजन्यजनकभावस्य प्रत्यक्षत्वात्। सोऽशक्यते प्रतिक्षेपमिति शङ्कते। तन्निति। किंप्रत्यक्षानुसारितोऽशङ्कप्रत्यभावविवेकि
 नाभिष्येते। किं वा विवेकिना मितिविकल्पाद्यमंगीकरोति। सत्यमिति। द्वितीयं प्रत्याह। तन्न वेति। मृषेवेति। परीक्षमाणे सतीति
 संबंधः। तच्च जन्मशब्धी विषयं वस्तुशब्दमात्रमेव वाच्यं। भवप्राप्त्यनपरमार्थतोयावता विद्यते तस्मादसत्यालंबनमेव श
 ब्दप्रत्यययोरप्यमिति योजनम्। चतुर्थं शिथिलयति। सच्चिति। पंचमं निराकरोति। यदीति। षष्ठं प्रत्यादिशति। अथेत्यादिना षण्
 विकल्पानां निरासे फलितं निगमयति। अतोनेति। क्रियाकारकफलनानात्वपक्षे जन्मानुपपत्तिदोषमुक्त्वा। पक्षे रमन्त्यदृष्ट
 यति। येषु न रिति। बोद्धानां न्यायमवष्टंभेन वस्तुव्यवस्थापयतां कुतो न्यायबाह्यत्वमित्याशङ्क्याह। इदमिति। इदमावस्तुपरामृष्टं
 इत्यमिति। सापेक्षत्वं विवक्षितं। एवमवधारणावच्छिन्ने क्षणे वस्तुवच्छेदक्षणातिरिक्तवस्तुनोऽवस्थानाभावान्न तस्मिन्नुभू
 त्स्थित्यतीत्यर्थः। न च तस्मिन्नुभूते र्यस्मतिरुत्पद्यते तथा च वस्तुनि प्रत्ययद्वयासिद्धौ व्यवहारासिद्धिरित्याह। अननुभूतस्येति व
 स्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्यहेत्वंतरमाह। हेतुनेति। नानादेः फलाहेतुः जायते। नहि फलस्यानादित्वे ततो हेतुजन्मयुक्तं सदा
 तज्जन्मप्रसंगादित्यर्थः। फलमपि न हेतोरनादेर्जायते दोषसाम्यादित्याह। फलं चेति। नापि स्वभावतो निमित्तमंतरेण फलहेतु
 र्जायते तत्र हेतुमाह। अदिरिति। कारणराहित्यजन्मानुपलब्धेरित्यर्थः। वस्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्यहेत्वंतरपरत्वं स्वीकृत्य
 सूत्रयति। किंचेति। हेत्वंतरमेव दर्शयितुं प्रथमं प्रतिज्ञां करोति। हेत्विति। फलाहेतुर्जायते तत्र फलमित्यभ्युपगमात्। कथमज
 न्माभ्युपगतमिति पृच्छति। कथमिति। तत्राद्यपादाक्षरयोजनया परिहरति। अनादेरिति। तदेवोपपादयति। नहीति। फलं कार्यका
 रणसंघातो हेतुर्धर्मादिः। फलं चापत्तिविभागं विभजते। फलं चेति। अजायत इति नाभ्युपगम्यत इति संबंधः। स्वभावत इति पदयो जा
 तिस्वभावत एवेति। फलितनिगमयति। तस्मादिति। न हेतुफलयोर्जन्मवतोरनादित्वमुपगतुं शक्यं। अभ्युपगमे च जन्मवतयोराक
 स्मिकं स्यादित्यर्थः। स्वभाववादनिराकरणं प्रतिज्ञातमुत्तराधी वष्टंभेन प्रतिपादयति। यस्मादिति। वस्तुनो वस्तुतो जन्मायोगादज
 चिज्ञानमात्रं तत्त्वमित्युक्तमिदानीं बाह्यार्थवादमुपपायति। शरीरिति। ज्ञानस्य स्वविषयत्वप्रत्ययवेचित्यानुपपत्तिप्रमाणादिति। अमृ
 तिप्रतिनिदाहादिप्रयुक्तदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तेरुक्तिर्वाच्यार्थधीरित्याह। संक्षेपेति। परतंत्रं परकीयं शास्त्रं तस्यास्ति नो वाचा
 र्थस्य विद्यमानतेति यावत्। श्लोकस्यानात्पर्यमाह। उक्तस्येवेति। वस्तुनास्ति वस्तुतो जन्मत्पुनश्चास्ति स्येवदृढिकं न हि वस्तु
 रणपूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चिकीर्ष्यते। तथा पुनराक्षेपमुरवेन बाह्यार्थवादिनां प्रस्थानमुपपायतीत्यर्थः। ब्रह्मस्वरूपभूतां प्रज्ञां
 प्रतिषेधयति। शब्दादीति। साकारवादव्युदस्यति। स्वात्मनि। अज्ञेयविषयनिरपेक्षत्वात्। न स्वान्तिरिक्ताविषयतेत्याशङ्क्याह। न

प्रा

त

तज्ज

मा.भा.
आ.

म०

व

हीति। सन्निमित्तत्वं सविषयत्वेन स्फुरणं तमेव हेतुं द्वितीयपादयोः जनया विशदयति। अथ येति। असंगत्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे। नचेति। प्रत्य
यवेचिन्नानुपपत्तिप्रयुक्तं फलवत्तुर्थापादव्याख्यानेन कथयति। अत इति। ननु अज्ञोः स्वभावभेदे नैव बाह्यालंबनवेचिन्नमंतरात्
गतं येचिन्नं घटिष्यते तत्राह। नहीति। प्रोपाधिकं तर्हि प्रत्ययवेचिन्नमित्याशंक्य बाह्यार्थातिरिक्तोपाध्यनधिगमान्मेवमित्याह
स्फुरिकस्येति। तृतीयपादं हेतुतरपरत्वेनावतारयति। इति अति। तस्योपलब्धिमुपपादयति। उपलभ्यते हीति। तदुपलंभे विकृतो
बाह्यार्थसिद्धिरित्याह। पदं हीति। उपलब्धिरेव तर्हि दुःखस्य माभूदिति चेन्न स्वानुभवविरोधादि। त्याह। उपलभ्यते हीति। विविष्टदुः
खोपलब्ध्यानुपपत्तिसिद्धं फलमाह। अत इति। विज्ञानातिरिक्तबाह्यार्थाभावे विकृतोपाध्यनधिगमान्मेवमित्याह। नहीति। अत
त्रदाह। छदादिव्यतिरिक्तं चंदनपंकलेपादाविति यावत्। हा। भामर्थोपपत्तिर्भावाह्यार्थादेप्राप्ते विज्ञानवादमुज्जीवयति। अत एरि
ममाह। अत्रेति। तत्र पूर्वाहं विमज्जते। बाह्यमित्यादिना। हेतिनस्तवतर्कप्रधानत्वात्। न प्रतीतिमात्रादप्युक्तं मत्वाह। स्थि
तिमवेतिवस्तुनो बाह्यस्यार्थस्य तथात्वं प्रज्ञानविषयत्वं तस्याभ्युपगमे कारणं प्रागुक्तमुक्तिदर्शनमित्येतास्मिन्नर्थे तं स्थि
तिमवेति योजनं। विचारदष्टिमेवावस्थाप्याह। बर्त्तं। किंतनोदघातं ब्रूहीति पृच्छति। ब्रूहीति। तत्रात्राहं सिद्धातीत्याकुर्वन्
तरमाह। उच्यते इत्यादिना। घटादेर्विज्ञाहेतुत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह। कथमित्यादिना परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयति। नहीति।
तत्र वेधमर्पदृष्टांतमाह। यथेति। घटे दर्शितन्यायं पटे विदर्शयति। पटो वेति। तंतुषु पिन्यापस्ताम्यमुदाहरति। तंतव इति। परमार्थ
दर्शनं फलमुपसंहरति। इत्येवमिति। घटादीनां स्वकारणव्यतिरेकेणासत्तां प्रत्ययवेचिन्नहेतुत्वमती घटादिप्रत्यय
वत्प्रत्ययांतराप्यपि प्रत्ययत्वाविशेषाद्वास्तवत्वेनैव निर्जितानि संतव्यानीत्यर्थः। भूतदर्शनं यो किं कं त्वं दर्शनं ततो निमि
तस्यानिमित्तत्वमिति व्याख्यानां। इदानीमभूतदर्शनादिति पदद्वयेन व्याख्यानांतरमाह। अथ वेति। यद्यारज्वादावधिष्ट
ने सर्पादेरारोपितस्य दर्शनान्न तस्य वस्तुतो दर्शनं प्रत्यालंबनत्वमिष्टं। तथा धिष्णानज्ञानापेक्षया परमार्थतोऽदर्शना
लंबने भ्रांतिविषयत्वात्। रज्वां सर्पादिर्वदित्याह। भ्रांतीति। हेतुसाध्यपत्तिर्ब्रूभाव इति। भ्रांत्यभावे बाह्यार्थान्भातीत्युक्तं
हेतुप्रपञ्चयति। नहीति। देहाभिमानवतो बाह्यार्थप्रतिभानधो व्यादहेतदर्शिनोपितत्प्रतिभानमप्रत्यहं प्राप्नोतीत्याह।
तुम्हतेति। बाह्यार्थसमर्थनार्थमुक्तमर्थोपपत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याशंक्य आह। एतेनेति। तत्त्वदर्शिनो स्फुरणानि नि
क्तवस्तुनुपलंभं प्रदर्शनेन वेचिन्नदर्शनं दुःखोपलब्धिं प्रत्युक्तातेनानुपपद्यमानार्थोपपत्तिद्वयस्यानुष्ठानं व्य
वहारदृष्ट्यानुपूर्वभ्रमसमारोपितं स्वप्रवदेव वेचिन्नदुःखं च व्यवहारगमित्यन्यथाप्युपपत्तिरित्यर्थः। ज्ञानस्य सा
शक्या

लंबनत्वप्रसिद्धे स्तवदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न स्यादित्याशंक्याह चित्तमिति न हि स्फुरणं सकर्मकं तस्य सकर्मकत्वप्रसिद्धि
भावान्न जानाते तत्सकर्मकत्वात् क्रियाफलत्वकल्पनवाची कृतमिति भावः चित्तस्यार्थस्पर्शित्वाभावे विवक्षाभासस्यार्थित्वे
स्यादित्याशंक्याह नार्थेति तत्र हेतुमाह अभूतो हीति प्रथमपादव्याचष्टे मस्मादिति विमतं चित्तं त्रयाभासमपि न स्पृशति चित्त
त्वात् संप्रतिपन्नवदिति द्वितीयपादं विभजते नार्थेति न हि दृष्टान्तस्यार्थभासस्यार्थित्वं तस्यैव तदात्मना भानादित्यर्थं न
तीयपादं व्याकरोति अभूतो हीति विमतोर्थः सन्न भवति अर्थत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यनुमानान्न ज्ञानस्यालंबनमित्यर्थः विम
तोर्थः स्वविषयज्ञानजनको न भवति भ्रांतिविषयत्वात् संप्रतिपन्नवदित्युक्तमनुमाने स्मारयति उक्तेति अर्थजन्यत्वाभावे वि
ज्ञानस्यार्थभासजन्यत्वस्यादित्याशंक्याह चतुर्थपादार्थमाह नार्थेति ज्ञानस्य सौलंभ्यत्वाभावे तस्य तथात्वे प्रथमभ्रांतिर्न वेत्त
भ्रांतिश्चाभ्रांतिप्रतिमोगिनीत्यन्यथा व्याति मत्तमाशंक्याह निमित्तमिति कालत्रये विज्ञानस्य वस्तुतोऽर्थस्पर्शित्वाभावे तद्वारस
नाभावान्न ज्ञानान्यथा रव्यातिः सिध्यति भ्रांतिस्तु विधातरेणा विभविष्यतीत्याह अनिमित्तइति श्लोकव्यावर्त्या माशंक्यादशय
ति न चिति यदि घटादिबाह्योर्थान् गृह्यते तर्हि तस्मिन् सत्येव तदा भासता ज्ञानस्य तस्य विषयो सोऽतस्मिन् स्तब्धे स्तब्धत्वादिपरा
संस्तीकृते क्वचिदविषयो सो वक्तव्यः भ्रांतेरभ्रांतिपूर्वकत्वस्यान्यथा रव्यातिवादिभिरिष्टत्वादित्यर्थः तत्र पूर्वार्थे योजनमापरिह
रति अत्रिति उक्तमेवार्थमुत्तरार्थे योजनमासाधयति यदि हीति अभ्रांतेरभावादसंभ्रांतेरसति घटादौ घटाभासता ज्ञानस्य
कर्मनिर्वहतीत्याशंक्याह अयमेवेति स्वभावशब्देन विद्यो व्यते न हि भ्रांतिरभ्रांतपूर्विकेति नियमः विषयापाणं भ्रमापां अवि
द्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः बाह्यार्थवादिपक्षमेवं विज्ञानवादिमुखेन प्रतिक्षिप्य विज्ञानवादमिदानीमपवदति तस्मादिति प्रतिसृष्टं
विज्ञानस्य जन्मदृश्यते विज्ञानवादिभिरित्याशंक्याह तस्योती वृत्तसंकीर्त्तनपूर्वकं श्लोकस्य तात्पर्यमाह अत्र भेदिरिति तच्च बाह्यार्थ
वादिनो बाह्योर्थो विज्ञानवदस्तीति पक्षप्रतिषेधमुखेन प्रवृत्ते तत्पुनराचार्येण भवत्येवमित्यनुज्ञातं बाह्यार्थवाददृष्टतास्य स्वमते
पिसंमतत्वादित्याह बाह्यार्थेति बाह्यार्थवाददृष्टता नुमोदनप्रयोजनमाह तदेवेति असत्येव घटादौ घटाभासेव त्वविज्ञान
स्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञानवादनिषेधार्थं बाह्यार्थपक्षदृष्टतामनुमोदितमित्यर्थः संप्रति विज्ञानवाददृष्टतामवती
रयति तदिदमिति तस्मादित्यादिव्याचष्टे मस्मादिति भूतदर्शनात् घटादेर्मृदादिमात्रं भूतं वस्तु तत्वं तस्यापि विज्ञापितं तस्य शा
स्त्रतो दर्शनादितियावत् द्वितीयपादं दृष्टान्तत्वेन विभजते यथेति विमतं विज्ञानजन्मनताविकं दृश्यत्वात् न लपीतादिवदित्यर्थः
विपक्षदोषमाह अतइति तत्त्वतो विज्ञानस्य जन्मापेगाद्ये तस्य तात्त्विकं जन्म पश्यति तेषां स्यादीनां खेपि पदं पश्यतीत्यन्यथः अ
नात्मत्वादीत्यादिशब्देनान्यान्यविलक्षणत्वमन्यान्यसादृश्यं च गृह्यते तत्र हेतुं सूचयति तेनेवेति स्ववृत्तेरनुपपत्तेरुत्तरं

भावे

मंतरेषा च तद्वर्षदृश्यता संभवदित्यर्थः विज्ञानवादे फलितं विदोषं दर्शयति। अनइति। शून्यवादिनं प्रति विदोषं कथयन्ति येपीति। पश्यंत
एवेत्यविलुप्तद्वयकृपताद्योत्यते दृग्बलादेव सर्वाभावः सिध्यति। दृग्भावस्तु कथं सिध्येन्न च तद्वर्षदृश्यता दृग्भावसाधयेत योरककालत्वानु
पपत्तेरित्यर्थः। किंच सर्वशून्यतां वदेतः शून्यता दर्शनस्य स्वात्मदर्शनस्य च शून्यतां वदेति तथा च स्वपक्षा सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। स्वदर्शनस्येति
ततोपीति विज्ञानवादिभ्योपीत्यर्थः। यदि विज्ञानस्य बाह्यात्वं बन्तत्वं क्षणिकं शून्यत्वं च न संभवति किंतु हितत्वमेकस्वरूपसंभवतीत्याकाह
अज्ञातमिति। तस्याश्रयकृतेरन्यथात्वपुरस्तादेव निरस्तमित्याह। प्रकृतेरिति। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। उक्तेरिति। कुटस्थमद्वितीयं ब्रूतेति यत्पू
र्वत्र प्रतिज्ञातं तज्ज्ञानमनो नु निरूपत्वा दुक्तहेतुभिः सिद्धं तस्यैव सिद्धस्यार्थस्य फलमुपसंहृतुमेष श्लोक इत्यर्थः। पूर्वाहं योजयति। अज्ञातमि
ति। यदि चित्तं स्फुरणमज्ञातमभीष्टं तर्हि तद्वैवृतस्य कुटस्थे क्यस्वाभाव्यात् तत्पुनर्वस्तुतो न ज्ञातमेव मायया जन्मवदितिकल्पते चेत्तस्या
ज्ञातिरेवाज्ञातित्वात् प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः। द्वितीयाहं योजयति। अज्ञातरूपाया इति। तस्याश्रयद्वयत्वं स्वरूपहानिरापनेदित्यर्थः। कुटस्थं तत्त्वता
त्तिकमित्यत्र हेतुं तत्रमाह। अनादेरिति विमतः संसारेनांतवाननादिभावत्वादात्मवदित्यर्थः। किंच मोक्षोऽनेतो न भावत्वे सत्यादिमत्वात् घटादि
वदित्याह। नेतेति। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। अयं चेति। तत्र पूर्वाहं व्याकरोति। अनादेरिति। अतीतकोटिरहितस्य पूर्वनासीदित्यवच्छेदवर्जि
तस्येत्यर्थः। योऽनादिभावः सोऽतवात्रेति व्याप्तिरात्मनि व्यक्तेत्याह। नहीति। बीजां कुर्यादहेतुफलभावेन संबंधस्तस्यैतत्तत्तत्तानस्तत्ताना
दिभावत्वेपि विच्छेदस्यांतस्य दृष्टत्वादेनैकांतिकेति शंकते। जीतेति। भावत्वे विदोषोऽशक्यतत्रावर्तनान्न व्यभिचारशंकतेति दुषयति। नेकेति।
द्वितीयाहं व्याचष्टे। तथेति। यत्रादिमत्वं तत्र नानंतत्वमिति व्याप्तिभूमिमाह। घटादिष्विति। यथा कृतको घटादिष्वेति। तस्यैव संबंधध्वसो वि
भविष्यतीत्यनेकांतिकत्वमाशंकते। घटादीति। मोक्षस्याभावत्वे सति परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञाभज्येतेति दुषयति। तथा चेति। किंच प्रागसतः स
त्ता समवायरूपं कार्यत्वं तदपि मोक्षस्यासत्त्वेन सिद्धं तीत्याह। सत्त्वादेवेति। अस्तु तर्हि मोक्षस्याद्यंतत्वे न जाह। अनादिविति। यदि तूष्णो
दकादिगृह्यते तथा च स्तुतो नास्तेवेति यावत् चित्तं सौरेव मरीच्युदकादिभिः सादृश्यमाद्यंतत्वं विमता मोक्षादयो न परमार्थसंतो
मावितुमर्हं त्याद्यंतत्वं त्वान्मरीच्युदकादिबदित्यर्थः। कथं तर्हि मोक्षादीनामपि तथात्वं प्रश्लेषाशंकाह। प्रवितथा इति। त्नासतामूढं रवेचा
रकैरिति शोषा। उच्यते। दकादीनां स्नानपानादिप्रयोजनानुपलभान्मोक्षस्वर्गादीनां तु सुखादिप्राप्तिप्रयोजनप्रतिलभान्मोक्षा
दिवैतथ्यामित्याशंकाह। सप्रयोजनतेति। तेषामोक्षादीनामिति मायत्वं पुनरुक्तिशंकां चारयति। वेत्तव्य इति। किंच येन हेतुना स्वप्न
स्यामिथ्यात्वमिष्टं तस्य जागरितोपेतुल्यत्वाज्जन्मादिरहितं स विन्मात्रतत्त्वमेष्टव्यमिति विवक्षित्वाह। सर्वेति। यदि देहोऽतदंश
नामिथ्यात्वं स्वप्नस्येष्टं तर्हि वैराजदेहसर्वस्य जागरितस्य दर्शनात्तन्मिथ्यात्वं दर्शयित्वाह। किंच यो ग्यदेशवैधर्मीन्मिथ्या
त्वं स्वप्नस्य यद्यभीष्टं तर्हि संवृते जदेहोऽत्रत्यग्भूते ब्रह्मण्यखंडे करसे भूतानां विद्यमानानां दर्शनं न कुतो निस्योत्तब्रह्मणो न

न्यः

था-

वकाशत्वादित्याह संवत्सरेति प्रवतारितश्लोकसहितानामुत्तरश्लोकानां जात्याभासमित्यस्मात्प्राक्तनानां तात्पर्यमाह निमित्तस्य
तिउक्तमेवार्थप्रपञ्चयति न युक्तमित्यादिना स्वप्ने देहांतरगतौ निमतकालाभावात्तन्मत्वादर्शनमिष्टं तथाप्यस्या दूर्ध्वमर्चिरा
दिमार्गेणागत्वा ब्रह्मदर्शनमयुक्तं कालानवच्छित्वादित्यर्थः किंच यद्देहास्तु स्वप्नं पश्यति प्रतिबुद्धस्तस्मिन् देहेनास्तीति मिथ्यात्व
मभीष्टं तथायस्मिन् देहे स्थितः संसारमनुभवति ब्रह्मभावं प्रतिपन्नस्तस्मिन् देहे देहेनास्ति पूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानादतो जागरित
स्यापि मिथ्यात्वमेष्टव्यमि त्याह प्रतिबुद्धश्चेति श्लोकस्य तात्पर्यं कथयति जागरित इति किंच यथा स्वप्ने संवादादप्रमापयमिष्टं
तथा जागरितेऽपि परं श्रेयोऽस्माभिः साधनीयमिति ब्रह्मवादिभिः सह समालोभ्याविधानिद्रातः प्रतिबुद्धो नैव श्रेयः साध्यत्वमालो
चितं प्रतिपद्यते सर्वस्य नित्यमुक्तत्वं निश्चयादतो मुमुक्षुस्तत्त्वप्रवणादिकर्तव्यता च भ्रांत्येवेत्याह मित्राद्यैरिति किंच स्वप्ने देवगृही
तमुपदेहादिविद्वान्ने पश्यति तत्साध्यफलाभावादित्याह गृहीतं चेति अथवा लोकदृष्टाय त्किंचिद्गृहीतं वस्त्रादिकं दत्तं
द्विद्वानेव किंचित्करोमीति प्रतिबुद्धो न्यप्रत्ययवाधात्तन्स्वसंबंधित्वेनावगच्छति तेन तदभासमात्रमेवेत्याह गृहीतं चेति उ
क्तमर्थविवक्षित्वा श्लोकाक्षराण्योजयति मित्राद्यैरित्यादिना किंच स्वप्नावस्थायामेन देहेन नृणां दिषु पर्यटति समिध्याप
थाभूतस्य निश्चलस्य देहस्य दर्शनात् तथा जागरितेऽपि परिब्राजकादिशरीरेण लोकस्य पूज्यो देवो वा दृश्यते समिध्याक
थ्यते पृथगेव कूटस्थब्रह्मरूपशरीरस्यानुभवादित्याह स्वप्ने चेति किंच यथा स्वप्ने देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्वमवस्तु मि
थ्याभूतमेव तत्त्वमित्याह यथेति पूर्वाद्देहगतान्यक्षराण्योजयति स्वप्न इति उत्तराद्देहगतानि व्याकरोति यथेत्यादिना प्रकर
णार्थमुपसंहरति स्वप्नेति यथा जागरितं तथा स्वप्ने गृह्यते तथा च स्वप्नस्य जागरितकार्यत्वाद्यः स्वप्नद्रष्टा न स्येव जागरितं सदिति
स्वप्नवत्तन्मिथ्यात्वमित्याह महणादिति किंच जागरितस्य विद्यमानत्वमनेकसाधारणत्वं च वस्तुतो नास्ति स्वप्नकारणत्वात्
किंतु तथाभासमानत्वमित्याह तद्देहत्वादिति जागरितस्य वस्तुतो सत्त्वे हेतुवन्तरत्ने श्लोकस्य दर्शयति इति श्रुति इतः का द्वाथ
मवस्कुटयन् पूर्वाद्देहो जयति जागरितवदिति उत्तराद्देहो जयति तद्देहत्वादिति सति प्रमातरि बाध्यत्वं स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जा
गरितस्य पुनस्तदनुपलंभात्परमार्थतः सत्त्वं कार्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानाभावात् न हि सर्वसाधारण
विद्यमानं च जागरितं मिथ्या भवितुं युक्तमित्याह कथं यथेत्यादिना कार्यकारणभावेऽपि स्वप्नजागरितयोर्नामिथ्यात्वम
विशिष्टमत्यंतवैषम्यादित्याह कथं यथेत्यादिना कार्यकारणत्वं सत्योरसत्योरेव स्वप्नजागरितयोरित्युक्तं तदुक्तमि
त्याह न चेति श्लोकव्यावर्त्यामाशंका माह न चिति किमिदं वैलक्षण्यमविवेकिनां प्रतिभाति किं वा विवेकिनामपीति वि
कल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति द्वितीयमाह विवेकीनां त्विति द्वितीयभागमाकांक्षादारा विभजते यदपीत्यादिना संभ
भवा नासतोस्तीत्यनदृष्टान्तेन साधयति न हीति कथंचिदपि सतो सतो वेत्यर्थः यदुक्तमुत्पादस्याप्रसिद्धत्वं तदुक्तं स्वप्न

वि ५

पर

भा.भा.
आ.

स्वप्नजागरितयोस्त्वया कार्यकारणत्वांगीकरणादित्याशंक्याह **स**दिति जागरितेदस्य स्वप्नेदर्शनाज्जागरितस्य स्वप्नप्रतिकारणत्वं
वेत्तहि स्वप्नेदस्य जागरितेपि दर्शनात्तस्य जागरितकारणत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह **स**स्वप्नेपीति श्लोकस्य व्यावर्त्यामा
नां कामस्यापयति न चित्तिपूर्वपरविरोधेपरिचोदितेपरिहारे कथ्यमाने मनः समन्धाने प्रार्थयते **प्र**तिविति तमेव प्रकारं प्रकटय
न्नसराणि योजयति **अ**सदिति तु च त्वं व्यवधिन्नति **र**ज्ज्विति दर्शनस्य भासत्वं सूचयति विकल्पितमिति मथाजाग्रदस्य विशे
षस्य स्वप्नेदर्शनाज्जाग्रदसनाधीनः स्वप्नजागरितकार्यत्वेन व्यवधियते तथा स्वप्नेदस्य जागरितेपि दर्शनात् कार्यत्वं जाग
रितस्य प्राप्तमित्याशंक्याह **द्वि**तीयाह **त**थेति यत्तु स्वप्नजागरितयोरुक्तं कार्यकारणत्वं तदपिन नियतमिति निपातार्थे कथ
यति च **अ**होदिति तस्मात्प्रायशः स्वप्नस्य जाग्रदसनाधीनत्वादिति यावत् जागरितस्य परमार्थसत्वात् कार्यस्य स्वप्नस्यापि
सादोत्पत्त्या त्रयात्वं विवक्षित्वा कार्यकारणत्वं कथं न भवतीति व्यावर्त्य कथयति न चित्ति व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणत्वं स्वप्नजागरित
योरुक्तं तत्त्वदृष्ट्या त्वप्रसिद्धमेव क्वचिदपि कार्यकारणत्वमिति वदन् वस्तुनो भूतानादवस्तेव कार्यं भवति इति मतं व्यावर्तयति न
स्तीति भूतवादिनस्तु सदेव कार्यं जायते भूत्यादिति मन्यन्ते तान् प्रत्याह **स**दिति तथेति न स्तीत्येतदनुकूप्यते **सं**ख्यादय न
स्तु कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्वं संगिरते तात्प्रत्याह **स**वेति सद्ब्रह्मकारणमिथ्याप्रपञ्चसृष्टेरित्येके वपायन्ति तान् निराचष्ट
सदेतु कमेति श्लोकस्य तात्पर्यमाह **पर**मार्थतस्त्विति प्रसिद्धं कार्यकारणत्वं यथा कथा च प्रक्रियमा प्रतिपादयितुमुचित
मन्यथा प्रसिद्धिप्रकोपादित्याक्षिपति **क**थमिति अनिर्वर्त्या मायामयं कार्यकारणत्वं प्रतीतिमात्रप्रसिद्धमयोक्तिकम
धिकत्वा प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यभिसंधायाद्यं पादं विभजते **ना**स्तीत्यादिना **द्वि**तीयं पादं व्याचष्टे **त**थेति त्रितीयं पादं व्याक
रोति त्रया सवेति चतुर्थं पादार्थमाह **स**दिति अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेण कार्यकारणभावइत्याशंक्याह **य**ोग्यानुपलब्धि विरुद्धत्वात्
मेवमित्याह **न**चेति स्वप्नजागरितयोर्वस्तुतो नास्ति कार्यकारणत्वमित्यत्रैव हेतुं तन्माह **वि**पर्यासादिति श्लोकस्य तात्पर्यमा
ह पुनरपीति प्रश्रयार्थं कथयति **वि**पर्यासादित्यादिना **क**श्चिदित्यस्य पूर्वोक्तक्रियापदेन संबन्धः दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह
यथेत्यादिना तत्त्वदृष्ट्या कार्यकारणस्याप्रसिद्धं कथं जन्मादिसूत्रममरैः सूत्रैर्जगत्कारणं ब्रह्म सूत्रितमित्याशंक्याह **अ**पल
भादिति प्रविवेकिना विवेकोपायत्वेन कारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरित्यर्थः **श्लो**कासुराणि ग्रावष्टे **प**ामीत्यादिना **अ**
स्ति वस्तुभावो हेतुस्येति शेषः कार्यकारणभावमुपेत्य जन्मोपदिता महेतव्यादिनां मंदविवेकिषु विवेकदाहोपायत्वेन कथं त
दुपदेशः स्यादित्याशंक्याह **त**मिति यदा ब्रह्मणः सकाशादशेषजगद्भवतीत्यभ्युपेतं तदा तदतिरेकेण जगतो भावात् ब्रह्मेव स
र्वमिति निश्चितं तद्विषयेषु च वेदान्तेषु पूर्वोक्तपालोचितेषु तदभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव कुरच्छादित्युक्तं विष
यविवेकदाहोसेत्स्यतीत्यभिप्रेत्याह **त**वादिभिर्जातिरुपदिष्टाननु हेतस्य श्रुतितोन्यायतश्च निरुपेयितुमशक्यं परमार्थ
स्य

न १

४०

त्वं गृहीत्वा जातिरुपदिष्टा इत्यजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः। चतुर्थपादार्थमाह ते हीति तेषां विवेको पायत्वेन जातिरुपदिष्टा इत्य-
 त्रौपक्रमं नुक्कुर्यति। उच्यते इति उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्यादि प्रकृतिभ्यां ब्रह्मणि विकारदृष्टिनां भयं प्राप्तिश्च यत्
 तयोश्च श्रोत्रियाणामपि भेददृष्टिर्निर्नानुग्राह्यतेत्याशंक्याह अजातेरिति न हि कल्याणकृत्कश्चिदिति स्मृतं स्तेषामात्मनिक-
 पतनाभावे विनिदानुपपत्त्या काश्चिदोषलेशः संभवतीत्याशंक्यं सम्यग्दर्शनाप्राप्तिप्रयुक्तगर्भा मादिदोषमभ्यनुजानाति-
 दोषोपीति अन्वयमाद ईयन्पादत्रयगतान्यक्षराण्योजयति। यच्चेत्यादिना चतुर्थपादव्याचक्षेपः। यद्यपीति कश्चिन्निदान-
 पपत्ति सूचित इति यावत्। यत्तु हेतुभ्यां हेतुस्यास्तित्वमुक्तं तदुच्यते उपलंभादिति। श्लोकस्य व्यावर्त्या माशं कामनूद्य दूषयति
 न चित्यादिना व्याभेचारस्या सिद्धिमाशंक्यपरिहरति। कथं भवतीत्यादिना उपलंभसमाचारो मायामयं हस्तिनिवस्तुत्वाभावेपि
 भवतस्तथा हेतुपिनतयोरस्तिवस्तुत्वसाधकत्वमित्युपहरति। तस्मादिति भूतदर्शनावर्णनेन निमित्तस्थानि निमित्तत्वमुक्तमित्य-
 तदंतैः श्लोकैर्विप्रपंचितं संप्रतिभूतदर्शनमुपसंहरति। ज्ञात्याभासमिति श्लोकाक्षराण्याकांक्षादा राविवर्णोति। के पुनरित्यादि-
 ना भो रत्वदीर्घत्वोत्पादवदतस्य गुणवत्त्वेन द्वयत्वं स्फुटीक्रियते। पूर्वादायां नुवादेनापराद्वयोजयति। जायते इत्यादिना विज्ञा-
 ण्यं प्रश्नपूर्वकं विज्ञादयति। किं तदित्यादिना ब्रह्मणश्चिदपस्या जत्वमुपपादितमुपसंहरति। एवंनेति चित्प्रतिबिम्बानां जीवानां वि-
 बभूतब्रह्ममात्रत्वाद जत्वमविशिष्टमित्याह। एवमिति उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य फलमाह। एवमिति श्लोकाक्षराणि व्याकरोति
 एवमित्यादिना कार्यकारणभावस्य दुर्भवात्वादयो यथोक्ता हेतवः चित्तं चैतन्यं ब्रह्मेति यावत्। एवमिति प्रतिबिम्बानां बिम्बमात्र-
 त्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यर्थः। अहयस्य बहुवचनभाक् संयुक्तमित्याशंक्याह अस्मादिति
 ति उच्यते इति योजयति। एवमेवेति विज्ञानविज्ञानिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः। यथोक्तज्ञाने मुख्यानधिकारिणो व्यपदिशति। त्वं केति उक्तज्ञान-
 वर्तमानं सारसंज्ञासाभावे प्रमाणमाह। तत्रेति विज्ञानमजमचलमेव जात्याभासं चलाभासं चेत्युक्तं तद्विदानीं दर्शनेन प्रपंचय-
 ति। अजुवक्रादिकेति अप्रच्युतपूर्वस्वरूपस्या सत्यनानाकाराभासो विवर्तस्तत्र विज्ञानस्य स्पंदितत्वं श्लोकस्य तात्पर्यमाह
 यथोक्तमिति तत्र दर्शनाभासं व्याचक्षे। यथा हीति दाप्यति कं योजयति। तथेति किमित्यविद्यामंतरेण मुख्यमेव स्पंदनं विज्ञा-
 नस्य नेष्यते तत्राह न हीति। निरवयवस्य विभुनो विज्ञानस्य वस्तुतश्चलनविकलस्या विद्यमानमेव स्पंदनमित्यत्र वाक्योप-
 क्रमानुक्कुर्यते कथयति। अजेति विज्ञानं शीतमित्युक्तं दर्शनेन स्पष्टयति। अस्पंदमानमिति श्लोकाक्षराणि व्याकरोति। अस्पंद-
 मानमित्यादिना तथा विद्ययेत्यत्र विद्ययेति छेदः। अलात इति कथं न जुवक्रादीनामसत्त्वमित्याशंकाया निरूपणा सहत्वादि-
 त्तु जवक्राद्याभासानां देशांतरादागमनस्यानवगमाद्यदातदेवालातं निस्पंदनं स्पंदनवर्जितं वर्तते तदा तत्तत्तदभासाभि-
 वर्तित्यपि न युक्तं ब्रह्म अनुपलंभाविशेषान्निचाभासास्तस्मिन्नेवालाते लीयन्ते तदनुपादानत्वात्। यदि हि स्पंदनिमि-

मा. भा.
आ०

समलानुपादानं तदनिमित्ताभावमात्राभौमिति काभावादर्शनादुक्तवक्राद्याकारास्यंदनाभावेप्यलातेभवेयुरित्यर्थः इतश्च दृष्टं
तेदृष्टानामाभासानामिध्यात्वमेवेष्टव्यमित्याह किंचेति हित्वंतरमेष्टव्यं पूर्वार्द्धादिरागिष्यचष्टेति स्मिन्नेवेति आभासानां व-
दमित्युक्तं क्रजुवक्राद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोरेकसंभवे साध्यमिति नेत्यादिना दृष्टान्तनिविष्टाभासवदोषांति के-
पि जन्माद्याभासा मिथ्येव भवेयुरित्याह विज्ञाने पीति क्रजुवक्राद्याकारेषु जन्माद्याकारेषु चाभासस्तस्य तत्त्वत्वादि-
ति हेतुमाह आभस्येति इतश्च दृष्टान्ते मिध्यात्वभासानामेष्टव्यमित्याह किंचेति तदेव पूर्वार्द्धे योजनया विज्ञादयति नेति
क्रजुवक्राद्याभासानां वस्तुतोऽभावेपि किमिति प्रवेशाद्यसिद्धिरित्याशंकाह वस्तुनो हीति द्वितीयाह योजयन् दास्यति
कर्मत्वमेवेति विज्ञाने पीति तुल्यत्वं सादृशं नोत्तरश्चेकनसाध्यमिति कथमित्यादिना नहि तस्मिन् विज्ञाने पथाकथंचिच्चल-
नवतिततो न्यस्यात्कस्माच्चिदागमजन्माद्याभासस्तत्र भवितुमर्हति तथापि प्रथाभावात् न च न-
ज्ञानादवलं तया वस्तुतादम्यत्राभासा भवितुमुत्सहते प्रतीत्यभावस्य तुल्यत्वात् नापितदे-
नस्यतदुपादानत्वा नुपगमान् च ते विज्ञाने प्रवेशं समर्थास्ततो निर्गतुं वापारमंति तेषामवस्तुत्वादित्यर्थः कथं तर्हि विज्ञाने
प्रथातेषां मित्याशंका मृषा एवेत्याह कार्येति आभासानां विज्ञानस्य च कार्यकारणतायादवचत्वादाभासाः सर्वदेव-
निरूपयितुं मशक्यत्वात् न्यायामयाः संतो मिथ्येव भवन्तीत्यर्थः सादृश्याकस्य तात्पर्यमाह अलातेनेति तर्हि सक्रियत्वमपि वि-
ज्ञानस्य प्रसज्येत इत्याशंकाह सदेति यदि विज्ञानमवलम्ब्य भीषं तादृशं जन्माद्याभासाः हेत्वभावात् तस्युरित्याशंकांति सा-
या हेनपरिहरति जन्माभासा इत्यादिना यतः सदेवाचित्याः प्रतो मृषेव शेषः संक्षेपतस्तत्पर्यमाह यथेत्यादिना यदुक्तं कार्यका-
रणभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमुपक्रमते इवमिति अवयवद्वयमवयविद्वयस्योपादानमवयवगुणाश्चावयविगु-
णेषु समानजातीयेषु समवायिनो दृष्टाः न चेवमात्मनो द्वयत्वेन समवायित्वेन च तदुपाणां क्वचिदसमवायित्वगुणगुण-
भावस्यान्यत्वं स्यतस्मिन् दृष्टत्वादित्यर्थः श्लोकाक्षराण्यो जयति अजमित्यादिना अवयवावयवि विभागविरहितत्वमज-
त्वमेकत्वं गुणगुणिभावश्चैतत् तत्रैतत्त्वपरा मृश्यते तत्र कार्यकारणभावेदृष्टयितुं सामान्यता प्रमादतेषां मिति अद्वय-
स्यापि रूपादेः तत्त्वादिहारापटशो कृपादो कारणत्वं दृष्टमित्यतो विशिनष्टि स्वतन्त्रमिति अस्तु तर्हि द्वयत्वेनान्यत्वेन चान्य-
न्यपि कार्यकारणत्वेनेत्याह नचेति नहि तत्र गुणवत्त्वेन द्वयत्वं निर्गुणत्वात् विस्मयवयित्वेन तथात्वमन्योन्याश्रयत्वप्रसंग-
माह अतश्चिक्कीर्षितवुंसंवेदनसमनंतरं कुंभः संभवति संभूत आसौ कर्मतया स्वसंविदं जनयतीति व्यवहारो विना प-
पद्यते कस्यचिदपि विदुश्च दृष्टानुरोधेनानन्यत्वादित्याह एवमिति यश्च धर्मादेः शरीरादेश्च कार्यकारणभावो विदुश्च दृष्टा प-

रस्तान्निरस्तः सोऽपि अन्यत्वाभावेन सिध्यतीत्याह **एवं** हेत्विति तत्र पूर्वार्द्धं योजयति **एवमित्यादिना** आत्मरूपस्य निर्विकारत्वात्
व्यवस्थाप्रसिद्धत्वमित्यादयो मथोक्तहेतवः व्याधार्माद्यदयोऽनात्मानः न च धर्मशब्दितानां जीवानां चैतदशब्दितानां त्वात्मादीनां
नोजन्मनियुक्तं तेषां प्रतिबिम्बकत्वात् नां विम्बभूतब्रह्मात्रत्वादित्यभिप्रेत्याह **विज्ञानेति** उन्नराद्धं योजयति **एवं** नेति न फलादे
तु ज्ञापितेनापि फलहेतोरितितत्त्वदृष्टोपदिष्टमिदानीं मुमुक्षुणां तदभिनिवेशाव्यावर्त्यतदभिनिवेशाभावाभावयोस्तदुपपत्तौ
कोदशयति **प्रा**दिति **श्लोका** क्षराणां कांक्षाप्रदर्शनपुरःसरं विवृणोति **येन** नरित्यादिना अभिनिवेशवशादेतु फलद्वेवैक्यव
तितदाह **मा**वदिति अभिनिवेशविरत्यानदनुद्धवेकाकिंस्यादित्याह **का** ह **का** पादिति **प्रा** कांक्षापूर्वकं पूर्वार्द्धं योजयति **पि** दीति उ
न्नराद्धं व्यावर्त्यते **पुनरीति** कटस्थमद्वितीयमात्मतत्त्वमित्युक्ता कुतो जन्ममाहो **अव** द्रियेतेतत्राह **सं** द्येति **अविद्या** यासर्वस्य
जायमानत्वे सति **अविद्या** विषये नित्यनास्तेवेत्याह **ना** **अत** मिति परमार्थतस्तु सर्वमजंकटस्थमा स्तीयते कल्पनां विनाविना
शोनास्येव हेतुफलदेरित्याह **सं** द्येतेति **पूर्वा** परविरोधमाशंकते **न** चितीति न तावदात्मनो जन्मविनाशो तस्य कटस्थत्वान्नाविततो न्य
स्यतो युक्तो तस्याद्वितीयत्वात् न च हेत्वादेर्वधनस्य जन्मनाशो न त्वयावक्तव्यावित्यर्थः **उ** च्यमाने समाधाने मनः समाधानमर्थयते
पिबति तत्र पूर्वभागाक्षरार्थकथयति **सं** द्येत्यादिना **अविद्या** विषये नित्यस्य वस्तुनोभावे कलितमाह **अत** इति द्वितीयाह **क्षरा** यमा
ह **प** **मा** र्थेति **जा** त्याद्यभावो जन्मादिविक्रियाभावस्तमेवोच्छेदाभावस्तमेवोच्छेदाभावे हेतुकथयति **ते** नेति यथा पुरोवर्त्तिनिभूज
गाभावस्तनुभवविवेकीनास्ति भुजंगोरजुरक्षाकथं मृषेव विभेषीति भ्रान्तमभिदधानि भ्रान्तस्तु त्वकीमादपराधादेव भुजंगोर
कल्प्यभीतः सन्पलायते न च तत्र विवेकीनावचनं मूढदृष्ट्या विरुध्यते तथा परमार्थकटस्थत्वदर्शनव्यावहारिकजन्मादिवचने
न विरुद्धमिति भावः **सं** द्यत्याजायते सर्वमित्युक्तं **त** दिदानीं प्रपंचयति **धृ** म इति तत्राद्यपादं विभजते **ये** नेति प्रसिद्धावद्योतकत्वं
मिति शब्दस्य दर्शयति **त** इत्येवंप्रकाराह **त** इवंप्रकारमेव स्फोरयति **यथो** क्तेति अनंतरं प्रकृतसंबन्धि शब्देनोक्तान्थावसंबन्धे
वते धर्मा जायते न तु तेषां तत्त्वतो जन्मास्तीत्यर्थः **न** तु ते तत्त्वत इत्युक्तं प्रपंचयति **पर** मार्थत इति **सं** द्यत्यापि जन्मपरमार्थिकमेवेत्या
ह **क** यत्तु तीयपादं योजयति **य** पुनरिति प्रत्येतव्यं जन्मेति शेषः **तु** र्थापादार्थमाकांक्षाद्वारा स्फोरयति **मा** र्थेत्यादिना जन्ममायोप
मं तेषां मित्युक्तं तदेव दृष्टं तावच्छंभेन साधयति **यथे** त्यादिना **श्लोका** क्षराणां कांक्षादर्शमन्यो जयति **क** यमित्यादिना **य** दुक्तं स
द्भावेन यजसर्वमिति तत्प्रपंचयति **ना** जेति **प्रा** त्मनि नित्या नित्यकथानावतरतीत्यत्र हेतुमाह **य** नेति **श्लो** कस्य पूर्वार्द्धं व्याव
र्त्यते **पर** मार्थतस्त्विति द्वितीयाह **व्या** करोति **य** नेत्यादिना तत्रेति प्रकृतेषु धर्मक्षितिमावत् **प्रा** त्मसु नित्या नित्यकथाभावे शब्दाच्च
रत्वं हेतुस्तत्र प्रमाणा माह **य** त इति **आ** त्मनः शब्दागोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातुमिः शब्देरेव प्रतिपाद्यतामाचरतीत्याशंक्यते

स्पष्टं न मात्रमविचार्युदरं प्रतिपाद्य प्रतिपादकं रूपं हेतुमिति सदृशं तमाह यथेति स्वप्ने प्रतिपाद्य प्रतिपादकं हेतुस्य चित्तस्य दितमात्र
 त्वे जागरिते कथं तथा स्यादित्याशंक्या ह विवेच्येति पो न रुक्तं प्रज्ञा कयोरशंक्य शंकांतर निरासार्थत्वा न्मेवमिति मन्वानः सन्ना
 ह यामुनरिति वाचो गोचरीभूतस्यासत्त्वे हेतुतरमाचक्षोणोदघातमाचक्षेत् स्वप्ने दृशितेति यानुपश्यति तेन विद्यते पृथगित्युत्तरत्र
 संबंधः प्रज्ञा कस्य तात्पर्यमाह इति श्रुतिरित्युक्तं शब्दार्थमेव स्पष्टं न स्यादिति व्याचक्षेत् प्रज्ञानिति न ते विद्यते इति पूर्ववदन्वयः स्व
 प्रज्ञा विषयभूतानां तत्र दृश्यमानत्वे विद्वेदभेदे मिथ्यात्व किमायातमिति पृच्छति यदीति उत्तरं श्लोकेनोत्तरमाह उच्यते इति
 प्रज्ञा काक्षराण्यो जयन् कर्मधारयं व्यावर्तयति स्वप्नेति जीवादिभेदानां स्वप्ने दृश्यमानानां उक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं साधयति
 चित्तमेवेति तर्हि दृष्टा चित्तं चेति द्वयं स्वप्ने स्वीकृतं नेत्याह तथेति तच्छब्दस्य चित्तविषयत्वं व्यावर्तयति तेनेति स्वप्नावस्य स्यात्
 तस्य स्वप्ने दृश्यत्वे फलितमाह अत्र इति दृष्टान्ति विषयमर्थं दास्यति के यो जयति चरन्तित्यादिना जाग्रदवस्था हि पुरुषोपा
 न जीवानुपश्यति अत्र जीवश्च न कार्यकारणसंघाता गृह्यते चेतनानां दृश्यत्वाभावादिति दृष्टव्यं श्लोकद्वये विवेक्षितम्
 तु मानद्वयमाचरति जाग्रत इति अक्षरव्याख्या न तु दृष्टान्तव्याख्यानं नैव स्पष्टत्वात् न पृथगपेक्षितमिति विवेक्षितत्वात् उक्तार्थ
 मिति दृश्यदर्शनव्यतिरेकग्राहकत्वप्रमाणप्रतिहेतुहेतुद्वयमित्याशंक्या ह उच्येतीति दृश्यदर्शने परस्परपेक्षा सिद्धिके दृश्य
 सिद्धे तदवच्छिन्नदर्शनं सिध्यति तस्य च सिद्धौ तदवच्छिन्नं दृश्यं सिद्धं नतीत्यन्योन्याश्रयान्न दृश्यदर्शनं सिध्यति अतो विभागाद
 गा हि प्रमाणाभावात् न तद्वाधो हेतुद्वयस्यैव किंच संभावनायां प्रमाणप्रवृत्तिवक्तव्या न च दृश्यदर्शनं (लो) योरन्यतरस्याविनेर
 मेसेण संभावना संभवति अन्योन्याश्रयदोषात् तथा च परस्परपुंरस्कारेण सिध्यदुक्तयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वा ह किं तवि
 तितद्वयदर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विवेकिनानां स्तीत्येवाच्यते प्रागुक्तदोषादित्यर्थः किंच प्रामाणिकस्यैव प्रामाणिको भेदः
 संभवति न च दृश्यदर्शनयोः स्वरूपप्रमाणमस्तीत्याह उच्येतीति कथं तर्हि प्रमाणप्रमेयविभागावादिभिर्गृह्यते तच्चित्तना
 दाये ज्ञेया ह तन्मातेनेति तत्र प्रथमपादं विभज्यते जीवेति ते जीवचित्ते इति संबंधः अन्योन्यदृश्यत्वमितरेतरं ग्राह्यत्वं न
 देव स्पष्टयति जीवा दिति द्वितीयपादं व्याचक्षेत् तस्यादिति तदेव स्पष्टयति चित्तं चेति किं तदस्तीति पृष्टे सति न किंचिदस्ती
 त्युच्यते विवेकिनो जना उक्तमेवार्थं दृष्टानेन विवर्णोति न हीति इहेति जागरितोक्तिः द्वितीयाह व्याचिरव्यासया पृ
 पृच्छति कथमिति तदेवावतायव्याकरोति तदवच्छिन्नोत्पादिना यत्तु स्ततो न तद्देवस्य प्रामाणिकत्वमिति शेषः कथं तर्हि लोकि
 कानां परीक्षादीनां च प्रमाणप्रमेयविभागप्रवृत्तिरित्याशंक्या चतुर्थपादार्थमाह तन्मातेनेति तदेव प्रवचयति न हीति
 घटकिं प्रमाणमित्युक्ते ज्ञानमित्युत्तरमिति प्रसंगान्नापि घटज्ञानमन्योन्याश्रयप्रसंगादतो न घटतद्ज्ञानयोर्मानमेवभावः संभवति

तीत्यर्थः दृशानामेदं जादीनां दर्शनगतिरिक्तानां सत्त्वानुमानस्य भेदनाह कप्रमाणाबाधकेपरिहृत्य दर्शनगतिरेकेणातेषामसत्त्वे जन्मादिप्रत्ययबा
धः स्यादित्याशंकापरिहरति। यमेत्यादिना। मायामयस्य निर्निमित्तकस्य च जीवस्य विदोषं बभूवसमानं प्रत्याह। मायेति। संविदतिरेकेणां जादीनां
नरमार्थतः सत्त्वानुमानस्य जन्मादिप्रतिभासबाधः सत्त्वाभावेपित्वप्रादिषु जन्मादिषु कल्पबाधत्वेनापलेभादिति श्लोकत्रयस्य तात्प
र्यमाह स्वप्नेत्यादिना। यस्तु जन्मादिसत्यमिति मन्यते ते प्रतिप्रागुक्तं स्मारयति। न कश्चिदिति। वृत्तानुवादपूर्वकं श्लोकतात्पर्यमाह। व्यवहार
ति। अक्षराणि न व्याख्यायानि व्याख्यातत्वादित्याह। कार्यमिति। संवेदनस्य कल्पितदृशोपहितरूपेण दृशान्मदृष्टत्वेतिरेकेणासत्त्वमिति
त्वप्रदृष्टान्तेनोक्तमिदानींतत्त्वतः संवेदनस्य विषयसंबंधाभावादात्मेव संवेदनमित्याह। विनेति। अक्षरार्थकथयति। सत्त्वमित्यादिना निर्विषय
त्वेनासंगत्वे सिद्धे अतिमपि संवादयति। असंगोहीति। प्रतियुक्तिसिद्धमसंगत्वे साधयति। सविषयस्येति। निर्विषयत्वेन चित्तस्यासंगत्वं सं
गीतं तदसंगतं शास्त्रादेर्विषयस्य सत्त्वादित्याशंकाह। पोस्तीति। अनुपरमार्थतः वेदोषिकाः षट् पदार्थान्दृष्ट्यादिसमवायानानातिष्ठते
तथा च चित्तस्य कथमसंगत्वं तत्राह। वेति। वेदोषिकपारिभाषिककथ्यवहारानुरोधेन पदार्थयोर्दृष्ट्यादिः समवायानतः स्यान्नपरमार्थभूत
स्ति किंतु संबुत्पाप्रतिभासितस्मादविरुद्धमसंगत्वमित्यर्थः। व्यावर्त्योद्यमुद्यापयति। न चित्तं तत्रयस्मादिति सामान्येनोक्तं हेतुं विशेषतो
मि अनक्ति। शब्दत्रैति। आदिशब्देन प्रमाता प्रमाणं प्रमेयमित्यादिगृह्यते। आसंगत्वादेपपरिहरति। नेत्येवदुति। तत्र निर्विषयत्वे हेतुं प्रत्यपूर्वकं पू
र्वदिधो जनया साधयति। कस्मादित्यादिना परमार्थतो हेतुस्यासत्त्वे वाक्योपक्रममनुगुणमादर्शयति। ज्ञानइति। द्वितीयाहं योजयति। य
मेति। न हि द्वयस्य लक्षणगुणादिपंचकस्य च ततो व्यावर्तकं प्रातिस्विकलक्षणप्रतिपत्तिमंतरेण प्रकल्प्यते तथा तत्र लक्षणतस्तत्त्व
तिपत्तौ तत्रादितरप्रतिपत्तिस्तत्रातिपत्तौ च तत्र लक्षणतस्तत्त्वद्वारा च तत्त्वप्रतिरिति परपराश्रयान्न किंचिदपि वस्तुतः सिद्धेदित्यर्थः। पत्रि
वस्तुतो निर्विषयस्येव सिद्धत्वादसंगत्वं चित्तस्य प्रागुक्तं संगतमेवेत्पुनर्दृशति। तेनेति। शास्त्रादिभेदकल्पनायाः संबुत्तिसिद्धत्वे
तदधीनात्मन्यजत्वकल्पनापि संबुत्तिसिद्धेव स्यादित्याशंकागीकरोति। अजइति। कल्पितमात्रान्यजत्वमित्यत्र हेतुमाहमर
नं त्रैति। परिणामप्रसिद्धजन्मानाभात्येवात्मा जायते जन्म श्रममत्वेतन्निषेधस्याजत्वस्यापि तथात्वयुक्तमित्यर्थः। श्लोकवा
च्यं शंका माह। न चित्ति। शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्प्रयुक्तमात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः। किमयमजो यमात्मेति
व्यवहारस्य कल्पितत्वं किं वा तदुपलक्षितस्वरूपस्येति विकल्प्याद्यमंगीकरोति। सत्यमिति। अजोयमित्यभिधानस्य संबुत्ति
प्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य कल्पितत्वमिष्टमित्यर्थः। केवल्यावस्थायामजोयमित्यभिधानाभावमुपेत्य व्यावर्त्यदर्शयति। परमार्थ
नेति। आत्मन्यजत्वव्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयाहं व्याख्यानेन हेतुमाह। यमेत्यादिना। परेषां परिणामवादिनां शास्त्रापरि
णामसिद्धिस्तामवेक्ष्य तन्निषेधेन मोक्षइत्यात्मोक्तः संबुत्त्येव यतो जायते अतश्च प्रतियोगिनो जन्मनः संबुत्तिसिद्धत्वा

पत्रि०

मा० भा०
आ

नन्निषेधरूपमजत्वमपितादुगेवेत्यर्थः अजत्वादिव्यवहारोपलक्षितस्वरूप स्याकल्पितत्वं तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात् नवकल्पित
तस्य शास्त्रादेशकल्पितेन प्रमितिहेतुत्वं प्रतिबिम्बादौ बिम्बादिप्रमितिहेतुत्वं स्य संप्रतिपन्नत्वादिति द्रष्टव्यं ननु ज्ञानस्य क
ल्पितत्वात् शास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वात् नानुपनिरास्य फलसाधनत्वं तत्रोद्भवतेति यदि द्वितीयः संसारः सत्यः स्यात् तदा तन्निव
र्तये साधनमपि वस्तुभूतमभिधीयेत मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य तु मिथ्यापापजन्येनाविज्ञानेन वस्तुनिष्ठेन निवृत्तिः सिध्यतीति
श्रीवर्जितैः फलतस्मादहितैरधिकारिभिरितियावत् देवत्वादीत्यादिशब्देनोक्तं जन्मगृह्यते केवलत्वं धर्मीणां प्राधान्यं मनुष्य
त्वादीत्यादिशब्देन मध्यमयोग्यगृह्यते तिर्यगादीत्यादिशब्देनोक्तं मध्यमजन्यसंगृह्यते वाक्यीयज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ त
न्निवृत्त्यर्थविशिनष्टि प्रतिधेति आविदुषां प्रतीयमाना हेतवो विदुषां प्रतिभांतीत्येतदुच्यते न स्पष्टयति यथेति उक्तेर्हेतुत्वं
न च तुर्यपादं व्याचष्टे नहीति तदानुजायते चित्रमिति कालपरिच्छेदप्रतीतेरगंतुकत्वमाशंक्य परिहरति आनिमित्तस्येति वि
तस्य हि निमित्तवर्जितस्य नित्यसिद्धस्य सा सर्वदा नुत्पत्तिः सानिर्विशेषा द्वितीया चेत्पत्रहेतुमाह अजातस्येति सर्वस्य हेत
स्य चित्ररश्मत्वेन मिथ्यात्वा नित्यसिद्धस्य पूर्णस्य चित्ररश्मस्य स्फुरणस्य जन्मायोगात्तदनुत्पत्तिरुक्तलक्षणा युक्तस्य
र्थः उक्तमनूया कोदापूर्वकं प्रोक्तमवतार्य व्याकरोति हेतुभाव इत्यादिना यथा रूप्यकल्पना काले पिश्रुक्तेरूप्यत्वं स्या २१२
भाविके तथो जन्मकल्पना काले पिसंविदो निर्विशेषा द्वितीयब्रह्मत्वात् भाविकी जन्मप्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदानुजा
यत इति उक्तमित्याह सर्वदेति न केवलं मोक्षावस्थस्यैव चेतन्यस्या जतु किंतु घटाद्युपरक्तस्यापि तस्य मिथ्यात्वात् सर्वा
वस्थास्त्विति सर्वस्यैव चित्रप्रतिबिम्बस्य बिम्बकल्पब्रह्मरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह अद्वयाचेति तृतीयपादार्थक
ययति पूर्वमपीति तत्र हेतुमाह यस्मादिति तस्मादनुसर्पवत् हेतस्य जन्मनश्च दृश्यत्वाद् हेतुतोऽसत्त्वादिति यावत् दृया
भूतो प्रतिपद्यदेवादिगो निप्राप्नो धर्मादि हेतुमसां क र्येणाननुतिष्ठन् यदा विद्वानवतिष्ठते तदा सर्वकारणसंसाररहिते पदम
श्रुवानो न पुनः शरीरगृह्णातीत्यर्थः प्रोक्तं व्याचष्टे यथोक्तेनेति दृश्यत्वादिना हेतुना हेतस्य रज्जुसर्पदिवदेव कल्पितत्वं य
सत्याः बुधेतियोजनापृथगिति देवतादिप्रकृष्टजन्मप्राप्रयेधर्ममनुष्यत्वप्राप्रयेधर्माधर्मौ तिर्यगादिधर्म

यत्

२१२

४३

प्रातिपदिके च धर्मसांकेयिणाननुतिष्ठन्ति वावत् प्रकृतस्थज्ञानवृत्तौ धर्माद्यनुष्ठानायोगो हेतुं सूत्रयति त्वेति कार्य
भूतसर्वानुष्ठानादित्यमुक्तापुनरुक्तमिति स्यादधर्मादविद्येति यथा नृपदशास्त्रिः सदा स्तीत्याशं च पाह अत्र तेति अपि
याशित्वादिहेतुभिर्दृष्टान्तमदशनेन च साध्यसाधनात्मनो हेतुस्य वस्तुनो भावयदा पुमान् बुद्ध्यां सदा वस्त्वभावपुरुषो बु
ध्वेवनिःसंगं चिन्ने यथा पुनर्न प्रवर्तते तथा तन्निवृत्तिमनुवृत्तौ भवतीत्यर्थः अक्षराणां विभजने यस्यादित्यादिना यस्याद
भूताभिनिवेशात्तदनु रूपं चिन्ने प्रवर्तते तस्मान्निःसंगं चिन्ने वर्तते इति संबन्धः अभूताभिनिवेशमेव विज्ञादयति असतीति
अभिनिवेशस्याविद्याव्यामोह रूपत्वमन्यथातिरेकसिद्धिमिति वक्तुं हीत्युक्तं तदनु रूप इत्यत्र तच्छब्देनाभिनिवेशो गृह्यते
तस्यैव अभिनिवेशविषयस्येत्यर्थः अभयपदमश्नुते इत्यत्र हेतुमाह निवृत्तस्येति विद्वदनुभवे कगम्यत्वादशेषकल्पना
तीतत्वाच्च सिद्धमोक्षस्याभ्यादिरूपत्वमित्याह विषय इति अक्षराधिक्ययति निवृत्तस्येति विद्वदनुभवे कगम्यत्वादशेषकल्पना
यादृशितः तमेव पुनर्विदितं नष्टं अत्र मिति स्वयं ज्ञातत्वे हेतुमाह सकृदिति कल्पितसर्वस्य धारणाद्धर्मनामौ कथ
मपि परंतत्रो भवितुमर्हत्यनवरुत्तानादतः स्वयं ज्ञातिरित्याह धर्म इति किंच निधीयते सर्वं निक्षिप्यते सुषुप्तादावपि
निति धातुरात्मा चेत तथा च सर्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारे विमुक्त्या दोसादितयात्मनः सिद्धेः स्वयं ज्ञातिरिति पुनरेव
मिषाह धातुरिति किंचात्मत्वादेवात्मनः स्वयं ज्ञातिरिति पुनरेव धातुवदनात्मत्वप्रसंगादित्याह स्वभाव इति आकाशाप
र्यवः श्लोकमवतार्य तदक्षराणि योजयति पुनरपीत्यादिना धातुस्वभावत इत्येकपदं गृहीत्वा व्याचष्टे वस्तिति विवक्षितार्थ
सुषुप्तसंज्ञानातिरिच्यते आत्मा चेदुक्तलक्षणो विवक्षितस्तर्हि किमित्यसौ श्रुत्याचार्यपदिष्टस्तथैव सर्वेन्द्रगृह्यते तत्र
हेतुस्त्विति मिथ्याभिनिवेशादात्मतत्त्वस्वरूपं सुरवसदेवाद्यान् तस्मादेव वस्तुतोः सदविदुः सर्वदा प्रकटीक्रियते
नन्तसो भगवानात्मा श्रुत्याचार्यपदिष्टो विनविस्पष्टो भवतीत्यर्थः श्लोकव्यावृत्त्यां कां दर्शयति एवमिति स्वयं ज्ञाति
पुनर्दिष्टागुपदिष्टप्रकारेणेति वावत् तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति उच्यते इत्यादिना हेतुगृह्यमाणे विकथमात्मस्वरूप
स्यासुरवस्याकाशादेनाद्यामानत्वं तत्राह द्येति इत आत्मतत्त्वं यथा च न प्रतिभातीत्याह दुःखं चेति यथा वदन्त्यप्रथाभा
वहेतुमाह परमार्थेति देवो यथा तथ्येन न भातीति शेषः सुरवस्य विद्यमानस्य उग्रवरणमविद्यमानस्य दुःखस्य विवरणमिति सि
ने फलितमाह अत इति श्रुत्याचार्यपदे शस्यतां तस्य अन्यत्वं वारयति बद्धा इति आत्मनि प्रवचनस्य परिज्ञानस्य दुर्लभत्वं
अमाणमाह अत्राश्रय इति परिक्षिकाभिनिवेशानामप्यात्मा वरणत्वसिद्धौ किं कपुरुषाभिनिवेशानां तदा वरणत्वं किमुक्तं

अप्रमिति साध्यति अस्तीत्यादिना श्लोक स्य तात्पर्यमाह अस्तीति प्रमाता देहादिव्यतिरिक्तो स्तीत्याद्यो वै को विकल्पो दे
 हादिव्यतिरिक्तो विना सोऽप्युदेव्यतिरिच्यते क्षणिक स्य विज्ञानस्यैवात्मत्वादिति द्वितीयो विज्ञानवादिपक्षः तृतीयो दिगं व
 र्पसः चतुर्थे तु अन्यवादिपक्षे अन्यस्यात्मनिकत्वद्योतनार्थावीप्सा द्वितीयाह विषयते न त्रेत्यादिना अनित्येभ्यो घटादिभ्यः सु
 खरवाद्याकारपरिणामितया वैलक्षण्यदस्तिभावो यो यं प्रमातोक्तो सचलः सविशेषः सन् परिणामीत्यर्थः देहाद्यतिरिक्तो विप्र
 माता बुध्यतिरिक्तो नास्तीति यो नास्तिभावः स स्थितो भविष्यतीत्यत्र दभावस्येत्याह नास्तिभाव इति प्रकारं चतुर्थस्य स्यात्सिद्धस्य न
 स्तित्वस्य स्थित्वनास्तित्वस्य नास्तिनास्तित्वस्य चेति यावत् बालिशत्वे सिद्धे फलितं न्यायमुपसंहरति किमुति आत्मनोपदा
 वरणमुक्तं न दुषसंहरति काद्युति यासां कोटीनां परीक्षकपरिकल्पितनिर्णयनिरूपणीयानां गन्धैरभिनिवेशविशेषैरात्मा सदा
 समावृत्तस्तस्मिन्नेनाश्रितः कोट्युः संतितया चात्मनो यथावदात्मप्रथनमित्यर्थः यदात्मा समावृत्तो न तर्हि तस्य ज्ञानेना
 नास्तिनेराकोऽसंज्ञातव्यांतरः परिशेषादित्याह कथाह भवामिति आत्मा हि वस्तुतो स्तीत्यादिकल्पनारहितो यनोपनिषत्
 वेतो न प्रतिपन्नः स सर्वतो भूत्वा ज्ञातव्यांतरमपश्यन् परमार्थं वेदितो निराकोऽसो भवतीत्यर्थः श्लोकनिरस्यामाकांक्षो दर्शयति कीद
 र्गिति किमिति परमार्थतत्वे जिज्ञास्यते तदनात्मा इत्यभिप्रायमिह पदवबोधादिति तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति आहत्यादि
 नातेषामेव प्रावादुकानामुपलब्धिनिश्चयैरिति संबंधः यो भगवानुक्तविशेषणः स येनेतियोजनं ज्ञानवतोपि यावज्जीवादिश्रुतिव
 द्वादिगिहोवादि कर्तव्यमित्याह कथाह प्राप्येति यथोक्तं चतुर्थे दिवि निर्मुक्तामिति यावत् समस्तत्वे ज्ञातव्यविशेषशून्यत्वं परि
 पूर्णत्वं निरूपयते तत्र ब्रह्मण्यप्यपदप्रयोगे प्रमाणमाह ब्रह्मण इति सविद्वानपरोक्षीकृतब्रह्म सतत्वं सन् फलावस्थामुख्यो ब्रह्म
 णो भवतीत्यर्थः ब्रह्मणस्पृष्टमिविदो विद्या फलावस्थस्यैव स्वभावो महिमेत्युक्तो निर्विकारो बुद्धिद्रासाभावादकरूपो भवती
 ति वाक्यांतरस्यार्थः तदेव पदं विज्ञानं अनापन्नादिमध्यांतमिति तद्वाक्येति आदीति अन्वयं दर्शयन् अवशिष्टं भागं व्याच
 र्छे तदेवं प्राप्येति ज्ञानवान् फलावस्थः स नूक्त कृत्यो न तस्य कश्चिदस्ति कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे समग्रं बोधं प्रमाणा यति नैवे
 ति यावज्जीवादिश्रुतेरविहृद्विषयत्वादिदुषो नाग्निहोत्रादि कर्तव्यमित्युक्तं इदानीं तस्यापि नियोगतोऽस्ति कर्तव्यमित्याह
 कथाह विप्राणामिति ब्रह्मविदो ब्रह्मणानां मेषविनयः स्वभावतो न नियोगाधीनां कर्तव्यतामधिकरोति शमोत्वाभावि
 को न नियोगेन क्रियते तथा दमो विस्त भावमिदं त्वान्नियोगमपेक्षते एवं कुरुष्व मात्मतत्वं विद्वान् पुमान् शेषविक्रियाश्र
 न्य ब्रह्मस्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः अस्यार्थकं यति विप्राणामित्यादिना तमेव स्वाभाविकं विनयं विवृणोति यदेतदिति एष एव

ति आत्मस्वभावो गृह्यते परमते निराकरं मुरवेनात्मतत्त्वमवधारितं अधुना स्वप्रक्रियया वरुणा त्रयोपन्यास मुरवेनावितदवधार
यितुं अवस्थाद्वयमुपन्यस्यति **सर्वस्त्विति** वृत्तानुवादपूर्वकं प्रकरणं शेषस्य तात्पर्यं दर्शयति **एवमिति** शिष्यस्योपदेशे
माश्रित्य ज्ञानदादिपदार्थपरिशुद्धिपूर्वको बोधप्रकारः स्वप्रक्रिया तया तस्यैवात्मतत्त्वस्य प्रदर्शनपरोक्षोपदेशोऽप्युच्यते तत्र
जागरितमुदाहरति **सर्वस्त्विति** यदि प्रातिभासिकं व्यावहारिकं च स्खलमर्थज्ञानमादित्यादिदेवतानुहीते शिद्धिपैरुपल
भ्यते जागरितमित्यर्थः **द्वयमित्यस्यार्थमाह** शास्त्रादीति तत्र श्लोके लोकप्रसिद्धमित्येतदुच्यते **लोकिकमिति** तद्व्यावृ
त्तिकादिति न केवलमिदं जागरितं लोकप्रसिद्धं किंतु वेदांतेषु विचरं परयाज्ञानोपायत्वेन प्रसिद्धमित्याह **एवमिति** स्वप्नामिति
स्वप्नोपन्यासपरं उक्तं योजयति **अवस्त्विति** बाह्येन्द्रियप्रयुक्तो व्यवहारः संवृत्तिश्चार्थः सोऽपि स्खलाय वनस्वप्ने संभवति
तथा च बाह्येषु करणेषु संवृत्तेषु जागरितवासनानुसारेण मनसः न तदर्थभासाकारावभासने स्वप्नशक्तिमित्यर्थः शु
द्धमित्यस्य केवलमिति पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह **प्रविविक्तमिति** तस्यापि लोकप्रसिद्धार्थलोकिकमित्यनेनो
क्तं दिव्येति **सर्वप्राप्तिरिति** संप्रति सुषुप्तं दर्शयति **अवस्त्विति** स्खलसूक्ष्मचक्षुर्विषयभूतं यत्र विद्यते तत्र शांडि
यसंप्रयोगजन्या वरुणा त्रयोपन्यासनात्मको वा यत्रोपलभ्यते तदवस्थाविशेषविज्ञानात्पूज्यं सुषुप्तमिति वि
शेषात् **अनुपलभ्येति** तन्निदं कारणं तन्ना बुद्धेश्च स्खलनं च कारणं लोके प्रसिद्धं कार्यस्यैवावस्थाद्वयात्मकस्य तथा तादि
त्यभिप्रेत्याह **लोकोत्तरमिति** तस्य साक्षिप्रसिद्धत्वं विवक्षितं लोकमिति स्मृतमिति ज्ञानं ज्ञेयात्मकं मवरुणा त्रयं तुरीयं च परमा
तत्त्वं विदुर्दनुर्न वगम्यमित्याह **ज्ञानमिति** प्रोक्ता तद्वयमनूद्य विवक्षितमर्थं कथयति **अवस्त्विति** ग्राह्या ग्राह्यविभागवत्
तत्त्वादेव कृतं लोकातीतत्वं मित्याह **कथाह** ग्राह्येति सुषुप्तं वेदलोकिकं कथं तु दवगम्यतामित्याह **कथाह** सर्वप्रवृत्तीति अव
स्थाद्वयवृत्तिसुषुप्तमिति एतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह **एवमिति** अवस्थात्रयमेव मुक्ता ज्ञानपदार्थं कथयति **सोपायमिति**
तत्र मनोवृत्तिरुपविबक्षितं अवस्थात्रयातिरिक्तमपि परीक्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं संभवतीत्याह **कथाह** सर्वेति सर्वे रेव प्रावा
कैः शुक्लतर्कतत्पनशीलेः कल्पितस्य कार्यकारणादिरूपस्य वस्तुनोऽवस्थात्रयनियमेनानुसारात् ज्ञेयं तदनुसारीत्यर्थः
तयमेव विशेषणज्ञेयं विज्ञेयमुच्यते तेन तदपि नावस्थात्रयातिरिक्तमस्तीत्याह **कथाह** विज्ञेयमिति उपायोपयभूते यथा के
विदुषामभिमतमादर्शयति **सदेति** आत्मनि विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञानं भवतीति प्रकृत्या यत्प्रतिज्ञातं तदुक्तं वस्तु ज्ञानफलता
ति कथयति **ज्ञानेति** ज्ञानज्ञेयवेदने विवक्षितक्रममनुकामति पूर्वमित्यादिना यत्पुनरवस्थात्रयातीतं तुरीयं तत्परिज्ञानं

तं
न

य

आ० विवक्षितकर्मदर्शयति स्थानेति तुरीये विदिते सतीति संबंधः तस्य स्थानत्रयात्मकहेताभावोपलक्षितत्वमाह अहयइति ज
 न्मादिसर्ववित्रि पारहितत्वेन कोटस्थकथयति अज्ञा इति कार्यसंबंधस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्यासंबंधाभावम
 विदधाति अभयइति यथोक्ततत्त्वज्ञानस्य परिपूर्णबुद्धिरूपेणावस्थानं फलमाह स्वयमेवेति ज्ञानवतो यथोक्ते फले अचिरादि
 मार्गीयत्तमिति शंकावारयति इति उक्तं ज्ञानवतो महाबुद्धिते हेतुमाह सर्वलोकेति ज्ञानवतो यथोक्तं ज्ञानेन कदाचिद्वदपिका
 लांतरेऽभिभूतं असत्कल्पमविष्यतीत्याहुः कथाह एवं विदुः इति श्रुत्याचार्यप्रसादाद्विदिते स्वरूपे स्वरूपस्फुरणस्य व्याभिचाराभावात्
 परिपूर्णज्ञानि स्वरूपताविदुषा भवतीत्युक्तं स्पष्टयति नहीति अवस्थात्रयस्य विज्ञेयत्वनिर्देशात्परमार्थतोऽस्तित्वमाहुः कथपरि
 हरति हेयेति शंका कोत्रत्वेन प्रत्येकमवतार्य हेयशब्दार्थव्यावृत्ते लोकि कादीनामिति तान्येव त्रीणि विमज्जते जागरितेति पांडित्यं
 विदांततात्पर्याभिज्ञत्वं अहिंसायवस्तुविचारचातुर्यपरिनिष्पन्नं अवर्णं बाल्यदं भद्रं हेकारादिशब्दस्य युक्तितः अतार्था
 नुसंधानकुशलत्वं मोक्षमनेः कर्मज्ञानाभ्यासलक्षणं निदिध्यासनशब्दितं तान्येतान्याप्तव्यानि यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्तं तथा
 पिकथं देयादीनां विज्ञेयत्वमित्याहुः कथाह उपायत्वेनेति तदेव प्रकटयितुं प्रथमत इत्युक्तं उन्नतं देव्याचष्टे तेषामिति देयादीनां ज्ञस्य
 वदविद्याकल्पितत्वान्नास्ति परमार्थत्वशंकेत्यर्थः यदुक्तं ज्ञेयं चतुर्धा विदितं परमार्थतत्त्वमितितदिदानीं स्फुटयति प्रकृत्येति वद
 वचनप्रयोगाग्राह्यं दोषप्रत्यादिशति विदुः इति कल्पितस्य निबध्नन्बुद्धवचनमित्यर्थः कचनेति देशकोलावरुणग्रहणं अ
 त्पमपीति कार्यकारणभावस्योद्देशाभावात्स्यवोपादानं ज्ञेयशब्दप्रयोगान्मुख्यमेव ज्ञेयति प्राप्तिप्रत्युदस्यति आदिबुद्धा इति य
 थोक्तरीत्या समुत्पन्नज्ञानस्य फलमाह पश्येति प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह ज्ञेयतापीति उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति पदा
 तरस्यार्थकथयति नचेति निश्चितस्वरूपत्वमेव व्यतिरेकद्वारा स्फुरयति नेत्यादिना नरवत्यात्मा स्वसत्ताया मवनेवमिति संदिह्य
 मानस्वरूपा भवितुमलतस्य स्फुरणा व्याभिचारात् तदुपलब्धस्य प्रागेव साधितत्वादित्यर्थः द्वितीया देव्या करोति यस्येत्यादिना
 आत्मस्वरूपस्य स्फुरत्वे यथोक्तप्रकारः बोधारव्यानिश्चयो बोधनिश्चयः तस्मिन्निश्चये सत्त्वं स्यात्तन्मार्थं वा यस्य भवति सोऽ
 मत्वाय कल्पत इति संबंधः तदेव दृष्टान्तेन साधयति यथेत्यादिना इति शब्दो यथेति अनेन संबध्यते सो मत्वायेत्यादिवचनात्
 आगतुं कर्ममृतत्वं प्राप्तं तत्प्रत्युदस्यति आदिशान्ति इति श्लोकस्य तात्पर्यमक्षरार्थं च निर्दिशति तथा नापीत्यादिना उक्तमेव
 यंचतुर्थपादेन संक्षिप्य दर्शयति अजमिति श्लोकार्थमुपसंहरति विदुः इति उक्तं रूपतानं जीकारे मोक्षस्यापुरुषार्थता
 स्यादित्याह नहीति संसारदुःखोपशमं सुखजननावापदिक्रियेतत्तदा कृतकस्यानित्यत्वमवश्यं भावीत्यर्थः इदानीं मुमुक्षुष

पा०

विदेवतन्निष्ठा नमिस्माह वे के विदिनि। स्मिदीनामुपानयतु द्वारज्ञानाभावेपि द्वारान्तरप्रयुक्तस्तदधिकारः संभवतीत्यभिप्रेत्यापीत्युक्तं तत्त्वज्ञानस्य ह
लभत्वमभ्युपेत्यवेदितुक्तं चतुर्थपादेव्याचष्टे। तच्चैति। ज्ञानवतां विज्ञानं परमार्थतत्त्वं अन्येषामनवगाह्यमित्यत्र प्रमाणमाह सर्वभूतेति सर्वेषां
रोचनार्थमविद्वन्निदां दर्शयति वेदार्थं त्विति श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयति मेयथोक्तमिति उत्तरार्द्धमादौ योजयति यस्मादिति तस्मा
दित्युत्तरेणास्य संबन्धः प्रथमाह मुक्तेर्ये हेतुत्वेन व्याचष्टे यस्मादित्यादिना समन्तरोक्तस्य यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूरयति अत इति
एवमविद्वन्निदां प्रदर्शय विद्वत्प्रकाशं प्रसारयति अत इति कुटस्थवस्तु निनिर्विकोषे येषामसंभावना विपरीतभावना विरहिनिर्वा
रणरूपं विज्ञानं संभावनेोपनीतमस्ति ते हि व्यवहारभूमौ महतीति निरतिशये तत्वे परिज्ञानवत्त्वात् महानुभावा भवतीत्यर्थः ननु तत्
विषयज्ञानस्य सर्वलोकसाधारणत्वात् तत्त्वज्ञानवतां किमिति प्रशंसा प्रस्तूयते तत्राह तच्चैति श्लोकस्य तात्पर्यमाह तदिदमिति
यदित्युपक्रमान्नदमहात्मभिरनवगाह्यमित्यो जनीयं अमहात्मत्वं सुदृढदयत्वं तत्र हेतुराह तदिदमिति तत्राह तदिदमिति
हितं तत्र हेतुर्वेदां तस्यादिना सूच्यते तेषां वेदां पर्ययण पर्यालोचनापरिचय पराङ्मुखैरित्यर्थः विचारचातुर्यभावादेव परार्थ
वाक्यार्थविभागावगममन्यत्वमाह अल्पप्रज्ञैरिति तर्हि परमार्थिकैतत्वे केषामेव मनीषा समुन्मिषदित्याशंक्य केषां केषां
भूतानां ब्रह्मादीनां स्तब्धपथं तानां आत्मा परं ब्रह्म तद्भूतस्य विदुषः सर्वत्रात्मभूतस्य सर्वेषु भूतेषु निरुपचरितस्वरूपत्वादे
व परमहितस्य परमप्रेमास्पदत्वादेव परमसुरवात्मकस्य प्राप्यपुरुषार्थविरहिणो मार्गदेवा विद्यावंतो विषदमन्त्रवर्माणा
विविधं मोहमुपगच्छन्तीत्यर्थः महात्मनो ज्ञानवतां तत्त्वव्यपदेशहितस्य परिपूर्णस्य गतिरवगतुमशक्येति निर्देशन
वज्ञानविरादयति शकुनानामिति अज्ञं साम्यमित्युक्तं प्रमेयं तद्विषयनिश्चयवान् प्रमाता प्रमाणं तथा निश्चयज्ञानमिति विध
वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमित्याशंक्याह अज्ञेय इति अज्ञाधर्माश्चित्प्रतिबिम्बाजीवा विवक्ष्यते तेष्वज्ञं ज्ञानं कुटदष्टि
रूपं बिम्बकल्पं ब्रह्माचल आत्मभूतमपास्यते तथा च मानमेयादिभावस्य कल्पितत्वे विवस्तुतो वस्तुपरिच्छेदाभावात्
उपपन्नं तदज्ञानवती महाज्ञानत्वमित्यर्थः किंचास्मन्मते ज्ञानस्य यदसंगतमंगीकृतं तदपि विषयाभावादेव सिद्ध्यति तत्तु
मुक्तेर्निर्विषयमन इति यदुच्यते तदप्यविरुद्धमित्याह यतोनेति आकांक्षा पूर्वकं पूर्वाङ्गं योजयति कथमित्यादिना उत्तरार्द्ध
मात्रेण यस्मान्नेति नित्यज्ञानिरूपस्यात्मनोऽसंगतं प्रागपि सूचितमित्याह आकांक्षेति कुटस्थब्रह्मेवत्वमिति स्वमते ज्ञान
नमसंगं सिद्ध्यतीत्युक्तं मतां तरेषु नः सन्निषयत्वात् ज्ञानस्यासंगत्वमसंगतं प्रसज्येतेत्याह अणुमात्रेपीति अविददष्ट्या क
स्य विदसि पदार्थस्य जन्मांगीकारे ज्ञानस्य तदनुषंगित्वेनासंगतायोगे बन्धध्वंसलक्षणं प्रयोजनं दूरापास्तं भवतीत्याह कि
मुतेति श्लोकादशराणि व्याकरोति इत इति विद्वान् अद्वैतवादी पंचम्यामरामृद्यते न चेदावरणव्यतिरिष्यते तर्हि स्वीकृत
मावर्णमित्याशंक्याह अलक्ष्मि बोद्धत्वं तर्हि कथं मित्याशंक्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह बोध्यं त इतीति शंकोत्तरत्वे
न श्लोकमवतारयति तेषामित्यादिना अविददष्ट्या वा विद्यायावरणं सिध्यति न तत्त्वदृष्टौ त्वभिप्रेत्य व्याचष्टे अलक्ष्मि

भु

विध

तद

मा.भा.
आ.

उक्तेर्धेतुकथनाधीविशेषणत्रयमाह यस्मादिति तस्माद्वन्धनरहिता इति पूर्वक संबन्धः आत्मनो यथोक्तस्वभावत्वे बोधत्वं न सि
ध्यतीत्यादिपति यथेवमिति पदान्तरेणोत्तरमाह उच्यते इति मुख्यवैयर्थ्या कर्तरी प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधेयावित्यादीव्यनि
यममुदाहरणाभ्यामनिरूप्यति यथेत्यादिना किमिति मुख्यबोद्धत्वे संभाविते तदेवनेष्टमित्यादीक्य ज्ञानस्य विद्वद्भ्या विषयसंब
धासंभवादित्याह क्रमत इति किंच जीवानां ब्रह्मात्मना विभुत्वादाकाशवत्क्रियासमवायायोगान्न मुख्यबोद्धत्वं सेदुमलमित्या
ह सर्वेति ज्ञानमात्रं पारमार्थिकं तत्रैव ज्ञातृज्ञेयादिकल्पितमिति सौगतमेव भवता पसंगृहीतमित्यादीक्याह ज्ञानमिति तत्र पूर्वा
होक्षराणि व्याकरोति यस्मादिति यस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं तन्न विषयांतरेषु क्रमते किंतु सवितरि प्रकाशवदात्मन्येव प्र
तिष्ठितं यस्मादिष्यते तस्मात्तास्मिन् मुख्यबोद्धत्वं सेदुमहतीत्यर्थः परमार्थदर्शिनो विशेषणं तापिन इति तद्योच्यते तापोऽस्य
त्यादिना आत्मनो मुख्यस्य बोद्धत्वं स्याभावे हेतुतरे सैव धर्मास्तथेति तद्विषयजते सर्वेत्यादिना प्रकरणादोक्तमेव किमर्थं
पुनरिहोच्यते तत्राह यदादाविति तदिदं इहोपसंहृतमिति शेषः क्रमते न हीत्यादेरक्षरार्थमुपसंहरति आकाशकल्प
स्येति सर्वधर्मास्तथेत्यस्यार्थनिगमयति तथेति धर्मानक्रमं ते क्वचिदपीति शेषः तथा च नात्मनि मुख्यबोद्धत्वं कित्वा
पचारिकमिति प्रकृतमुपसंहर्तुमिति शब्दः पूर्वाह स्यतात्पर्यमाह आकाशमिति ज्ञानमित्यादिव्याचष्टे ज्ञानेति स
कलोपेदविकल्पपरिपूर्णमनादिनिधनं बिभ्रति मात्रमुपनिषदेकसमधिगम्यतत्त्वमिह प्रतिपाद्यते मतांतरे तु नेवमिति
कुतोमतसां कर्तृकावकाशमासादयेदित्यर्थः प्रकरणान्तरेष्वयस्य शास्त्रस्यादाविवांतेपि परदेवतातत्त्वानु
स्मरणपुरःसरं तन्नमस्काररूपमंगलाचरणं संपादयति दुर्दश इति दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणाधिगम्यत्व
हेतुविवक्षित्वा विशिनाष्टातिगंभीरमिति प्रत्यक्षादिभिरनवगाहीत्वे कटस्थे त्वनिर्विशेषत्वमशेषसंबन्ध
विधुरत्वे चेति हेतुत्रयमभिप्रेत्याह अजमित्यादिविशेषणत्रयं तर्हि कुतश्चिदनवगतत्वान्नास्त्येवेति नि
स्तुमुक्तं प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयसिद्धिरित्यादीक्योपनिषद्भिरतर्हमीध्यासापाकरणादारेणावगम्यमान
मेवमित्याह बोध्यापदमिति तत्र तर्हिसकलविभागविकले कुतो नमस्कारक्रियास्वीक्रियामहतीत्यादीक्या
ह अनानात्वमिति यद्यपि वस्तुतस्तस्मिन्नानात्वेनावकल्प्यते तथापि यथासामर्थ्यमायाप्रबले व्यकाल्पनिकं
नानात्वमनुसृत्य नमस्कारक्रियाप्रचयादिप्रयोजनवती प्रामाणिकैरभिप्रेतेत्यर्थः श्लोकस्य तात्पर्यमाह
शास्त्रेति यदि परमार्थतत्त्वशास्त्रस्यादाविवांतेपि नमस्क्रियते तदा तस्यायं तमध्येषु संध्येतयास्तुतिविधी

विशिष्ट
स्पष्ट

४६

तासिध्मति तेन तदर्थमादाविवाचसानेविप्रद्वीभावस्तद्विषयः श्लोकेनोपदिश्यते तथास्तु प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो महा
महिमत्वं समधिगतमित्यर्थः दुर्दृशत्वं मुक्तं व्यनक्ति **अस्तीति** सर्वेषामेव यथोक्ते परमार्थतत्वे प्रवेशानपवन्निमाशे
क्य संप्रदाय इति तानां तथात्वे पितृदत्ता मेवमित्याह **अकृतं** इति कोटस्त्यादि सिध्यर्थं व्याख्यातं पदत्रयमनुवदति **अजमि** मेव
ति उक्तं वेदांते कगर्पतत्वं हैताभावापलाक्षितमित्याह **इह गिति** यथोक्तं ब्रह्मज्ञात्वा ज्ञानसामर्थ्यात् ब्रह्मभूतश्रोतृणां
यस्तर्हि कथं तस्मै न मस्कर्तुं प्रवर्तते न हि परिपूर्णं वस्तु वस्तुता व्यवहारगोचरतामाचरतीत्याशं व्याहृत्य अवधारयमिति
परमार्थतो व्यवहारगोचरत्वेऽपि परमार्थतत्त्वस्य मायाशक्तिमनुसृत्य व्यवहारगोचरतां परिकल्पनमस्काराक्रियात
स्मिन् प्रयोजनवशादाश्रितेत्यर्थः इदानीं भाष्यकारोऽपि भाष्यपरिसमाप्तोऽस्तीति प्रतिपादितं परदेवतातत्त्वमनुसृत्य तत्र स्म
मस्काररूपं संगलाचरणमाचरत्यजं मयीति यद्ब्रह्माशेषोऽयं निष्कृष्टसिद्धं सर्वथा परिछेदरहितं तदहं प्रत्यक्षं भूतेन मस्येतादि
षयं प्रद्वीभावकरोमीति संबंधः प्रणामप्रयोजनमाह **प्रणमेति** यो हि प्रणतः ब्रह्मणि प्रद्वीभूतास्तन्निष्ठास्तिष्ठन्ति तेषां य
दविद्यातत्कार्यात्मकं भयं तदाचार्योपदेशजनि तबुद्धिचिन्तितफलकारुण्यं ब्रह्मैव हंति नश्च लुजडा बुद्धिचिन्तितवस्तुसामर्थ्या
मंतरेणाज्ञानं तत्कार्यमपनेतुमलंबुद्धौ द्वौ बोधो बोधोद्वावा बुद्धि रूक्ते फलमादधातीत्यर्थः तस्यैव ब्रह्मणः संप्रति तदस्य
लक्षणं विवक्षति **अजमित्यादिना** यद्यपि जस्मादिसर्वविक्रियाशून्यं वस्तुतो ब्रह्मकूटस्थं मास्तीयत तथापि तदस्य
र्यणतदीयशक्त्यात्मकेनानिर्वाच्येनाज्ञानवैषम्येन योगादाकाशादिकार्यात्मना जन्मसंबंधं प्राप्य जुगतो निदानमि
ति व्यपदेशभागभवति तथा च श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः यद्यपि चेदं ब्रह्मकूटस्थं तथापि विभु
न्यायेन प्रतिपाद्यते तदाह **अगतिरिति** यद्यपि चेदं ब्रह्म वस्तुतो निरस्तं समस्तनानात्वमेकरसमहितीयमुपनिषद्भि
भुपगम्यते तथापि जीवो जगदीश्वरश्चेत्येतदनाद्यानिर्वाच्या विद्यावशादनेकमिव प्रतिभातीत्याह **एकमिति**
केषां दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते तदाह **विविधेति** विविधाश्रुते विषयधर्माश्च तद्वाहितया मुग्धं विषय
स्तं विवेकविकल्पी क्षणं येषां तेषां दृष्ट्या ब्रह्मणो नेकत्वधीः न तु नत्वतः शास्त्रदृष्ट्या तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रामाण्य
कमित्यर्थः संप्रति ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनदर्शनपूर्वकं पदमगुरुनागमशास्त्रस्य व्याख्यातस्य प्रणेतृत्वं न व्यवस्थिता

भा. भा.
त्रा.

४५

नप्रणमति प्रज्ञेति यो हि कारुण्यादिदं ज्ञानाख्यममृतं भूतहेतोस्तदुपकारार्थमुदधारतं परमगुरुं न तो समीति संबंधः अमुमिति
तस्य पुरो देहो सान्निहितत्वेनापरोक्षत्वं सूचितं परमगुरुत्वं पूज्यानां मविगुरुणा मतिशयेन पूज्यत्वादाचार्यस्य समधिगतमि
त्याह पूज्येति नमस्कारप्रक्रियां प्रकटयति पादपातैरिति पादौ तदीयो पादौ तयोः स्वकीयस्योत्तमंगस्य पाताः भूयो भूयो
न श्रीभावास्तोरितियावत् आचार्यो ज्ञानाख्यममृतं कथं भूतमुद्धृतवानित्यापेक्षायामुक्तं मंतरच्छमिति करस्यांतरच्छमिति वी
क्षाया माह वेदेति कमित्यत्राह प्रज्ञेति मेधासहिता प्रज्ञैव वैशारखो मंध्यास्तस्य वेधो वेधनं संपर्णतेन क्षुभितो विलोडितो
जलनिधिर्वेदनामा तस्यांतरे स्थितमिदममृतमिति यावत् उक्तस्य ज्ञानामृतस्य प्रसिद्धादमृतादवांतरवैषम्यमादर्शय
ति अमरैरिति यद्विभगवतानां रामघो नक्षीरसागरांतरवस्थितममृतमुद्धृतं तदेव कथंचिदमरालेभिरेदंतु तैरना
यासलभ्यं न भवति ज्ञानसामग्रीसंपन्नैरेवलभ्यत्वादित्यर्थः यदि कारुण्यादिदममृतमाचार्येण वेदोदधेर्भूतोपका
रार्थमुद्धृतं कथं तर्हि कारुण्यंतस्य प्रादुरभूदित्याहुं कथाह भूतानीति योयं समुद्रवदुत्तारः संसारः तस्मिन् न विर
तमनवरतं सततमेव यानि जननानि विग्रहभेदान्नहणानि तान्येव न ह्यजलचरादयस्तैर्घोरैः क्रूरैः मयं करे निम
ग्नानि भग्नसंकल्पानि परवश्यानि भूतानि उपलभ्य कारुण्यमाचार्यस्य प्रादुरासीत् ततश्च दममृतमुद्धृत्य भू
तेभ्यो दत्वा तानि रक्षितवानित्यर्थः अधुना स्वगुरुसूक्ते विद्याप्राप्तावंतरंगत्वमंगीकृत्य तदीयपादं सीरुहयुग
लं प्रणमति यत्प्रज्ञेति तेषामस्मद्गुरुणां पादौ सर्वभावे वाङ्मनो देहानां प्रद्वीभावे नमस्ये न श्रीभवामीति संबंधः तो
वजगतः सर्वस्यापि पावनी यौ पवित्रतया पवित्रत्वमापाद्य निर्वृणाते तौ च स्वसंबन्धिनां सर्वेषां भवः संसा
रः तत्प्रयुक्तं मयं स्वकारणेन सहापनूद्य पूरुषार्थपरिसमाप्तिं कुर्वीते तानेव स्वगुरुनूविशिनष्टि यत्प्र
ज्ञेति मेममस्वांतमंतः करणं तस्मिन् मोहो व्याकुलता हेतुरविवेकस्तस्य कारणं यदनाद्यज्ञानं तद्येषां प्रज्ञैवा
लोकस्तस्य भादिनिस्तया हतिं विनाशमगमत्गतवत् तत्पदाविति संबंधः न केवलमज्ञानमेवाचार्यस्य
प्रसादादपगच्छन्नुच्चैर्भवति किंतु तत्कार्यमनर्थजातं अपिकारणनिवृत्तौ स्थितिमलमानमाभासी भव
तीत्याह मज्जो न्मज्जमिति असकृदनेकशो देवतिर्यगादि योनिषु योयमुपजनो नानाविधदेहभेदसंग्रहः

सर

४५

सावेवोदवानुदधिः तस्मिन्नतित्रासनेभयावहेकदाविद्यथोक्तमज्ञानं कार्यरूपेण मज्जवन्निभ्यक्तमवतिष्ठते तदेव चाव
 रुणाविशोषेतद्रूपेणोन्मज्जदभिर्व्यक्तमनर्थकरं परिवर्तते तदेव मतिः कुरे संसारसागरे परिवर्तमानं अज्ञानं सकार्यमात्रा
 र्थप्रसादान्ममापनीतमासीत्यर्थः न केवलमेकस्य ममेव यथोक्तफलप्राप्तिराचार्यप्रसादादिविभूतकिंतु तत्रैरणपरिवर्त
 पराणामन्येषामपि भूयसाभित्याह यत्पादाविति येषां गुरुणां मादहं यमाश्रितानामन्येषामपि निष्पापां तदीयश्रू
 षाप्रणामि मनीषा जुषोः श्रुतिमनननिदिध्यासनसहकृते श्रवणज्ञानं कामः शान्तिरिन्द्रियोपरतिर्विनयो वनतिरनौद्धत्यंते
 षांप्राप्तिरग्न्याश्रयप्रतिष्ठितासिध्दयस्मादमोघासफलाश्रवणादीनां प्राप्तिस्तस्मादग्न्यत्वं तस्यां सभाव्यते तदेव
 माचार्यप्रसादादात्मनोऽन्येषां च ब्रह्मनां पुरुषार्थपरिसमाप्तिरसंभवादाचार्यपरिवरणं पुरुषार्थकामैराचरणीयमित्यर्थः
 स्व विष्णुं कृष्णं मायाविरचितविविधदेतवर्गान्निसर्गादुद्योतानर्थसार्थनिरवधिमधुरं सञ्चिदेकस्वभावं ॥ आज्ञायात्मानमेवं वि
 धिमुखविमुखं नेतिनेतीतिगीतं वंदे वाचं धिमां वा परमपि जगतामास्पदं कल्पितानां ॥ गोउपादीयभाष्यस्य व्याख्या
 संमतं व्याख्यातं संमिता निर्मिता सेयमपि ता पुरुषोत्तमे ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभग
 वदानंदज्ञानकृतायां गोउपादभाष्यटीकायां चतुर्थप्रकरणं समाप्तं ॥ ॥

४८

Mandukya bhasyananda
Giri

मंडूकभाष्यानंदगिरिपञ्च

7